

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳԵՈՋԱՆ-ԲԷԿ

ՏԱԿՏԵԼԻ ՄԱՐԿԱ

ԵՐԵՎԱՆ 2006

1198999

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳԵՈԶԱԼ-ԲԷԿ

7101996

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՆՔԱՏԱՍԱԽԻՐՈՒԹՅԱՄԲ
ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆԻ

ԶԱՆԳԱԿ
ՀԱՍՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

2016

*Տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագիր
պ. գ. թ. Ա. Մալխասյան*

Միրզա Աղիգեոզալ-բէկ

Ա 198 *Ղարաբաղ-նամէ/Միրզա Աղիգեոզալ-բէկ;
Աշխատասիրությամբ Արտակ Մաղալյանի.— Եր.:
«Զանգակ» հրատ., 2016.— 164 էջ:*

*Գրքում ներկայացված է մահմեդական պատմագիր Միրզա
Աղիգեոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության XIX դ. հայերեն
թարգմանությունը, որը հրատարակվում է ըստ Երևանի Մատենա-
դարանի N 4463 ձեռագրի: Միրզա Աղիգեոզալ-բեկի աշխատությունը
կարևոր աղբյուր է Արցախ-Ղարաբաղի XVIII–XIX դարերի պատ-
մության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար:*

*Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, արևելագետների և
ընթերցող լայն հասարակայնության համար:*

ՄԻՐԶԱ ԱՂԻԳՅՈՋԱԼ-ԲԵԿԻ «ՂԱՐԱԲԱՂ-ՆԱՄԷ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ղարաբաղի խանության մահմեդական պատմագիր Միրզա Աղիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության հայերեն թարգմանությունը պահվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 4463 թվահամարի տակ¹: Այս երկը շարադրվել է 1845 թվականին² Ղարաբաղի գավառապետ, փոխգնդապետ Մ. Կոլյուբակինի պատվերով³ և ներկայացվել Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովին:

Սույն աշխատության հեղինակ Միրզա Աղիգյոզալ-բեկը ծնվել է XVIII դ. 80-ական թթ. սկզբին Ղարաբաղում: Նախնական կրթությունը ստացել է Շուշիի մեքթեբում: 1795 թ. ամռանը, երբ Իրանի Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը արշավել են Ղարաբաղ, Աղիգյոզալ-բեկը ծնողների հետ գաղթել է Թիֆլիս: Իսկ երբ արյունարբու խանի հորդանքը, չկարողանալով գրավել Շուշին, արշավել են Թիֆլիս, նրանց հաջողվել է փախչել Ախալքալաքի և Ախալցխայի կողմերը: Հետագայում Աղիգյոզալ-բեկի ընտանիքը միացել է Գյուլիստանի Մեխրե-Աբով Մեխրե-Բեգլարյանի հպատակներին և բնակություն հաստատել Բոլնիսում⁴: Հայ մելիքի հովանավորությունն ազատել է նրանց անվերջ թափառումներից:

1799 թ. վերջին Աղիգյոզալ-բեկը ծառայության է անցել վրաց արքունիքում Ռուսաստանի նախարար Պ. Կովալենսկու

¹ Մատենադարանի ձեռագրացուցակում սույն ձեռագիրը ներկայացված է այսպես. «ԺԹ դ. (1828-ից հետո): Թերթ՝ 60: Թուղթ: 22x18: Միասյուն: Շղագիր: Տող՝ 20-23: Կազմ՝ ստվարաթուղթ» (տես Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Խ. Ա. Ե., 1965, էջ 1218): Իրականում 1828 թ. աշխատության ժամանակագրական վերջին եզրն է, իսկ ձեռագիրը կարող էր կազմված լինել միայն երկի շարադրման թվականից՝ 1845-ից հետո:

² Мирза Адигезали-бек, Карабаг-Наме, Баку, 1950, с. 44.

³ Նույն տեղում, էջ 43:

⁴ Նույն տեղում, էջ 131:

մոտ որպես գրագիր-թարգմանիչ և աշխատել մինչև 1800 թ. վերջը: Այդ ընթացքում էլ նրա մոտ ձևավորվել է ռուսական կողմնորոշումը, որին հավատարիմ է մնացել ողջ կյանքում: 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ եղել է գեներալ-մայոր Դ. Լիսանեիչի քարտուղարը: 1811 թ. նրան շնորհվել է պոդպորուչիկի զինվորական կոչում⁵:

Կովկասի կառավարչապետ, գեներալ Ա. Երմոլովի կարգադրությամբ 1816 թ. Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, որպես ռուսական իշխանությունների վստահությունը վայելող անձ, մեկնել է Ղարաբաղ՝ Մեհտի-Ղուլի խանի մոտ և այնտեղ մնացել մինչև վերջինիս փախուստը Իրան (1822 թ.): 1823–1826 թթ. նրան վստահվել է Ղարաբաղի սահմանապահ ուղեկալներից մեկի հրամանատարությունը⁶:

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը մասնակցել է 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Ռուսական բանակին մատուցած ծառայությունների համար 1829 թ. նրան շնորհվել է կապիտանի զինվորական կոչում:

1829 թ. վերջին կամ 1830 թ. սկզբին, չուրջ երեսնամյա զինվորական ծառայությունից հետո, զորացրվել է: 1830-ական թթ. Միրզա Ադիգյոզալ-բեկն աշխատել է Ղարաբաղի դավառական դատարանում, ինչը նրան հնարավորություն է տվել առավել մոտիկից ծանոթանալ երկրի պատմությանն ու կյանքին: Այս ժամանակաշրջանում էլ նա, ամենայն հավանականությամբ, նյութեր է հավաքել իր պատմագրական աշխատությունների համար: Այդ տարիներին նրա ջանքերով վերանորոգվել է պարսիկ մեծ բանաստեղծ Նիզամու կիսավեր դամբարանը⁷: 1845 թ., չուրջ 65 տարեկան հասակում, գրել է իր «Ղարաբաղնամե» աշխատությունը: Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը վախճանվել է 1848 թ. սեպտեմբերի 9-ին: Նրա մարմինն ամփոփվել է Գե-

⁵ Նույն տեղում, էջ 132:

⁶ АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, д. 719, с. 516.

⁷ Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 165.

րանբոյի Ռահիմլի գյուղի մօտ գտնվող ընտանեկան դամբարանում⁸:

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» երկի հայերեն թարգմանությունը վերագրվում է Վարդան Օձնեցուն⁹: Այդ կապակցությամբ պատմաբան Ռ. Տիտանյանը գրում է. «Վարդան Օձնեցու «Պատմութեան» և Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության այն գլուխների համեմատությունը, որոնք նվիրված են Աղա Մուհամմադ խանի՝ Անդրկովկաս կատարած արշավանքին, ցույց է տալիս, որ Վ. Օձնեցին օգտվել է նշված գործից կամ սուլյնի հայերեն թարգմանությունից, որն ամենայն հավանականությամբ կատարել է ինքը՝ Վ. Օձնեցին, երբ Շուշի և Գանձակ քաղաքներում վարել է հոգևոր տեսչի պաշտոն»¹⁰:

Մենք նկատել ենք ևս մեկ փաստարկ, որը խոսում է այս տեսակետի իրավացիության օգտին: Բանն այն է, որ «Ղարաբաղ-նամէի» հայերեն թարգմանության ձեռագրի տիտղոսաթերթն ունի հետևյալ գրությունը. «Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ և Արձանագրութիւնք Անի քաղաքի, եկեղեցեաց և վանօրէից Շիրակ և Արշարունի գաւառաց՝ գործք արդեան ժամանակի, գրեալք ի ձեռն անյայտ հեղինակաց»¹¹, այսինքն՝ ժամանակին այս երկու աշխատություններն ընդգրկված են եղել միևնույն ձեռագրում: Հետագայում սույն ձեռագիրն ըստ բովանդակության բաժանվել է երկու մասի և դրանում ընդգրկված աշխատություններից յուրաքանչյուրին տրվել է առանձին թվահամար (ՄՄ, ձեռ. NN 4463 և 4464): Ստույգ

⁸ Минкевич-Мустафаева Н., Ахмедова С., Мавзолей семейства Мирзы Адигезальбека, «Доклады АН Азерб. ССР», 1948, N 5, с. 220–225.

⁹ Տիտանյան Ռ., Վարդան Օձնեցին պարսիկների 1795–1797 թթ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքի մասին, «ՊԲՀ», 1965, N 3, էջ 211–212:

¹⁰ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, աշխ. Ռ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 15:

¹¹ Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ ՄՄ), ձեռ. N 4463, էջ 1ա (այսուհետև սույն ձեռագրի էջերը հղելու ենք շարադրանքում):

Հայտնի է, որ N 4464 ձեռագրի գրիչը Վարդան Օձնեցին է¹², հետևաբար՝ ինքնին ծնվում է ենթադրությունը, որ N 4463 ձեռագրում ընդգրկված «Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ» («Ղարաբաղ-նամէ») աշխատության թարգմանիչը ևս նա է:

Հավանաբար Վարդան Օձնեցին այս երկը թարգմանել է իր «Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու» աշխատությունը¹³ շարադրելու ընթացքում՝ դրանից օգտվելու նպատակով:

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության հայերեն թարգմանությունն ունի հետևյալ գլխաբաժանումը.

ա) Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ (2ա–3ա),

բ) Որպիսութիւնք խանացն Ղարաբաղու, որոց սկիզբն է խանն Սարուջնալեաց (3ա–7բ),

գ) Հանգամանք Փանահ խանին ընդ իմամսայ մեկիքաց (7բ–9ա),

դ) Հիմնարկութիւն Շուշի բերդաքաղաքին (9ա–10բ),

ե) Կալանաւորութիւն Քարիմ խանին, Քազմ խանին, Հէյտար-Ղուլի խանին և ազատութիւն նոցա ի Հաջի Չալապէն (11ա–12բ),

զ) Գալուստ Աֆշար Ֆաթալի խանին Ուրմեցույ ի վերայ Ղարաբաղայ և պատերազմ նորա (12բ–15ա),

է) Որպիսութիւնք Իբրահիմ խանին (15ա–17ա և 22ա–26ա)¹⁴,

ը) Յաղագս կրկնակի գալստեան Աղայ Մհամմատ չահին ի վերայ Ղարապաղայ և գնալոյ Իբրահիմ խանին ի Բալաքեան (26բ–28բ),

¹² ՍՍ, ձեռ. N 4464, էջ 3ա, Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, էջ 1218:

¹³ ՍՍ, ձեռ. N 4331:

¹⁴ Ձեռագրի 17բ–21բ էջերը չգրված են:

թ) Յաղագս կրկնակի գալստեան զօրացն Ռուսաց յայս-
կոյս Կովկասու (29ա–35ա),

ժ) Յաղագս գնալոյ կնեազ Յիցիանովն ի կողմն Երևանու
զկնի պատերազմի յաղթող լինելոյն և վերադառնալոյն առանց
առնլոյ զԵրևան (35բ–39ա և 42ա)¹⁵,

ժա) Յաղագս խաղաղութեան կնեազ Յիցիանովին ընդ Իբ-
րահիմ և Սալիմ խանացն (42բ–47ա),

ժբ) Յաղագս կրկնակի թշնամութեան Պարսից ընդ Ռու-
սաց և գրգռութեան պատերազմի (47ա–51ա),

ժգ) Պատմութիւն այսր դիպուածոյ է յետագայս (51ա–
58ա):

Առ այսօր «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության հայերեն
թարգմանությունից լույս են տեսել միայն 7-րդ և 8-րդ գլուխ-
ները՝ Ռ. Տիտանյանի կազմած «Հայկական աղբյուրները Աղա
Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին»
գրքում¹⁶: Իսկ 2011 թ. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության
«Հանդէս ամսօրեայ» հայագիտական պարբերականում մենք
հրատարակել ենք «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատության հայերեն
թարգմանության առաջին երեք գլուխները, որոնք չափազանց
ուշագրաւ տեղեկություններ են հաղորդում Արցախի մեկլիքու-
թյունների մասին¹⁷:

* * *

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատու-
թյունը սկսվում է 1736 թ. Մուղանի դաշտում գումարված

¹⁵ Չեռագրի 39բ–41բ էջերը չգրված են:

¹⁶ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշա-
վանքների մասին, էջ 164–174:

¹⁷ Մաղալեան Ա., Միրզա Ադիգեօզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատութեան
տեղեկութիւններն Արցախի մեկլիքութիւնների մասին, «Հանդէս ամսօրեայ»,
Վիեննա–Երեւան, 2011, թիւ 1–12, էջ 375–408:

«կուռուլթայի» (ավագանու ժողով) նկարագրությամբ, որի ժամանակ Նադիրը տիրանում է Իրանի գահին: Այնուհետև վերջինս իր գահակալմանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով՝ նրան հպատակվող ջեանշիր, օթուզիքի և քյաբիրլու ցեղերին գաղթեցնում է Խորասան: Այստեղ չափազանց կարևոր նշանակություն ունի հեղինակի այն հաղորդումը, ըստ որի Նադիր շահը Խամսայի մելիքներին հանում է Գանձակի Զիադօղլի խաների ենթակայությունից և վերցնում իր ենթակայության տակ: «Եւ Խամսայ մէլիքաց ևս ետ հրաման,— գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը,— զի ամենեւին չհնազանդելով խանացն Գանձակայ՝ զինքեանս ազատ գիտասցին և զհարկաւորեալ խնդիրս, առանց հաղորդութեան ուրուք, ինքեանք առաջի արասցեն շահին» (Յա): Փաստորեն, մահմեդական պատմագիրը վկայում է Նադիր շահի կողմից Գանձակի բեկլարբեկությունից անկախ հայկական ինքնավար իշխանության կազմավորման մասին:

Այս տեղեկության իսկությունը հաստատվում է նաև Խամսայի մելիքությունների գահերեց Դիզակի Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությամբ, որտեղ մասնավորապես կարդում ենք. «Ես չթողեցի, որ Հայաստանից գերի գնան: Արաղից շահ Նադիր զորեղ թագավորը իր զորքով եկավ, երկիրը օսմանլուի ձեռքից առավ: Նրան էլ այնքան ծառայություն մատուցեցի, որ նա քրիստոնյա ազգի 6 մահալներին՝ Թալիշի, Ջարաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի, Քոչիզի և Դիզակի վրա, ինձ որպես խան և բեկլարբեկի կարգեց. շնորհ արեց»¹⁸: Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի վերոնշյալ տեղեկությունն ունի կարևոր նշանակություն հատկապես ադրբեջանցի ժամանակակից պատմաշինարարների կեղծիքներին իրենցը համարվող սկզբնաղբյուրի միջոցով հակադարձելու համար:

¹⁸ Փափագյան Հ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «ԼՅԳ», 1985, N 5, էջ 77:

Հաջորդ գլխում հեղինակը խոսում է Փանահ խանի ազգաբանություն, նրա հզորացման, Իրանի Ադիլ շահից (1747–1748) խանություն ռադամ (շահական հրովարտակ) կորզելու և Վարանդայի Մելիք-Շահնազարի թողությունը Արցախում հաստատվելու մասին: Այդպիսով, Նադիր շահի կողմից գրված խառնածո դատապարտված քոչվոր ցեղապետը նրա եղբորորդի Ադիլ շահի կողմից բարձրացվեց խանի աստիճանի: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս խամսայում չէր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանություն չուներ: Այդ պահին Փանահի խանի տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակության¹⁹:

Իր նորահաստատ իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Փանահը որոշում է անցնել նստակեցության և 1748 թ. Քյաբիրլուի մահալում կառուցում է Բայաթ բերդը²⁰, որի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր էր խաղացել քյաբիրլուի ցեղապետի դստեր հետ Փանահի ամուսնությունը: «Քյաբիրլուն մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս նրան,— գրում է Լեոն,— և նա արագ կերպով ավազակապետի դիրքից անցնում է տիրապետողի դիրքին, իրեն հպատակեցնելով Ղարաբաղի տափարակներում թափառող ցեղերը: Ինքն էլ մի թափառական՝ իշխանություն ձեռք բերելուց հետո նա հասկանում է նստակեցության անհրաժեշտությունը»²¹: Նստակյաց կյանքի անցնելու անհրաժեշտության գիտակցումը հեղաբեկում էր քոչվորական աշխարհընկալման մեջ:

Խամսայի մելիքները, զգալով իրենց մերձակայքում այս նոր ուժի երևան գալը, միանում են Շիրվանի կառավարիչ

¹⁹ Магальян А., Арцахские меликства и возникновение Карабахского ханства, «Русский сборник», т. VIII, М., 2010, с. 16.

²⁰ Բայաթ ավերակ ամրոցը գտնվում է Կարկառ գետի ձախ կողմում, Աղջաբեղուց 26 կմ դեպի արևմուտք:

²¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 265:

Հաջի Չելեբեիի հետ և արշավում Բայաթի վրա: Փանահ խանն իր ցեղակիցներով ամրանում է Բայաթում և սկսում պաշտպանվել: Ամրոցի պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում և դաշնակիցները վերադառնում են իրենց տեղերը, անշո՛ւշտ, հաջորդ տարի արշավանքը կրկնելու պայմանով: Նահանջի ճանապարհին Հաջի Չելեբին ասում է. «Փանահ խանն մինչ ցայդ էր որպէս դրամ ինչ անգիր (առանց սիքքայի), մեք եկաք և տուաք նմա զքանդակ» (5ա): Այդ արտահայտությունը ժողովրդի մեջ վերածվում է առածի:

Փանահ խանն, իր հերթին, գալիս է այն եզրակացություն, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ ամրոցը չի կարող հուսալի ապաստարան լինել թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում: Նման պայմաններում անգործությունը հավասարազոր էր կործանման: Եվ նա, առանց ժամանակ կորցնելու, «իրեն հակառակ ցեղերի և հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա ինչհերի սահմանագլուխն էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ կառուցեց և 1749 թվին հաստատվելով այնտեղ սկսեց ընդհարումներ Զրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքների հետ, աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»²²: Բերդի տեղի ընտրությունը գործում կարևոր դեր է խաղացել նաև հորդառատ աղբյուրի առկայությունը, որի շնորհիվ լուծվել է ամրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահբուլաղ: Այդ ժամանակ Փանահը նույնիսկ չէր էլ կարող ենթադրել, որ իրեն երբևէ բախտ կվիճակվի բնավորվել Արցախի սրտում:

Այդ առիթը ներկայացավ այն ժամանակ, երբ Վարանդայի տիրահազակ Մելիք-Շահնազարը իր հետ թշնամացած Արցախի մյուս չորս մելիքությունների տիրակալներին դիմա-

²² Լեո, Գ24. աշխ., էջ 265:

դրելու համար դաշնակցեց Փանահի հետ՝ նրան տրամադրելով իր մելիքության տարածքում գտնվող Շուշի բերդը: Այս կապակցութեամբ ռուս նշանավոր գորավար Ա. Սուվորովը իրավացիորեն նկատել է. «Իր հայրենիքի այս դավաճանը կանչել է Փանահ խանին..., տվել նրա ձեռքը իր ամուր բերդը՝ Շուշի զաւան և սղնախով հանդերձ հպատակվել նրան»²³:

Այդ մասին ուշագրավ տեղեկութիւն է հաղորդում նաև Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը. «Մելիք-Շահնազարն, տեսեալ զտկարութիւն իւր, ի հոգս անկաւ զհետեանաց գործոյն և եկն առ գերաստիջան խանն, որում և ծառայէր հաւատարմութեամբ, որպէս և զտեղին, ուր հիմնեցաւ Շուշի բերդաքաղաքն, եցոյց յիշեալ խանին» (6ա): Այս տեղեկութիւնը չափազանց հստակ ցույց է տալիս տխրահռչակ Մելիք-Շահնազարի իրական դերակատարութիւնը նորաթուխ խանի՝ Արցախում հաստատվելու գործում: Մորթապաշտ դավաճանից հետին թիվով «դիվանագետի» ստեղծումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պարզունակ պատմաշինարարութիւն, որն այս անգամ արդեն իրականացվում է առանձին հայ հեղինակների կողմից²⁴: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Մելիք-Շահնազարի «դիվանագիտական» ծրագրերը չէին անցնում սեփական կաշին հայ մելիքների վրիժառութիւնից փրկելու ցանկութիւնից անդին, որի համար չի խորշել անգամ դավաճանութիւնից: Իսկ անթաքույց դավաճանութիւնը որպէս քողարկված «դիվանագիտութիւն» ներկայացնելը սպառնում է նորանոր «դիվանագիտական» դավաճանու-

²³ Нерсисян М., А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах, Ереван, 1981, с. 136.

²⁴ Նկատի ունենք Մելիք-Շահնազարի շառավիղ, լրագրող Ա. Մելիք-Շահնազարովի, քաղաքագետ Դ. Բաբայանի և պատմաբան Պ. Չորանյանի հրապարակումները (տե՛ս Բабаян Д., Политическая история Карабахского ханства в контексте арнахской дипломатии XVIII века, Ереван, 2007; Чобанян П., Проблема легитимности Карабахских ханов в контексте политической истории Шуши. – «Рабочие тетради». Приложение к военно-научному журналу «Айккан банак», 2013, N 1–2, с. 10–29):

թյուններով: Եվ, վերջապես, Մելիք-Շահնազարի նորօրյա «փաստաբանները» թող պատասխանեն մեր այն հարցին, թե բազում վնասներից բացի ի՞նչ են շահել խամսայի մելիքություններն ու արցախահայությունը նրա «դիվանագիտությունից»:

Մելիք-Շահնազարի հայրենադավ գործունեությունը չափազանց ծանր ազդեցություն ունեցավ Արցախի հայկական իշխանությունների վրա: Նրա գործունեությունը գնահատելիս միշտ պետք է նկատի ունենալ այդ հանգամանքը: Այս խորապատկերում, կարծում ենք, սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ Մելիք-Շահնազարի բացասական կերպարի հեղինակը ոչ թե Ադիգյոզալ-բեկն է, Բաֆֆին կամ մեկ այլ ուսումնասիրող, այլ հենց ինքը՝ Մելիք-Շահնազարը, իր ազգադավ գործերով²⁵:

Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև պատմաբան Պ. Չոբանյանի՝ վերջերս առաջ քաշած հիմնովին անընդունելի այն վարկածին, թե իբր իր երկում Միրզա Ադիգյոզալ-բեկն արտահայտել է Ղարաբաղի վերջին խան «Մեհտի-Ղուլիի մերկանտիլ շահերը»²⁶: Սկզբից ևեթ նշենք, որ իրականում Ադիգյոզալ-բեկի երկում Մեհտի-Ղուլի խանին հատկացված է երկրորդական դեր, նրա անունը հիշատակվում է ընդամենը մի քանի անգամ և այն էլ հիմնականում բացասական գծերով: Ինչպես արդեն նշվել է, Ադիգյոզալ-բեկն իր աշխատությունը գրել է Մեհտի-Ղուլի խանի մահվան տարում՝ 1845 թ., ռուսական իշխանությունների պատվերով, Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին ներկայացնելու նպատակով: Ակնհայտ է, որ նման պայմաններում ռուսական իշխանությունների կողմից վերացված խանության վախճանված տիրակալի անորոշ «շահերի» արտացոլումը կարող էր սպառնալ հեղինակի միանգամայն որոշակի բարեկեցությանը:

²⁵ Այդ մասին տես Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջ, «ՊԲՀ», 2014, N 1, էջ 183-195:

²⁶ Чобанян П., указ. соч., с. 29.

Ադրիգյոզալ-բեկի երկում Մեհտի-Ղուլի խանի անունն առաջին անգամ հիշատակվում է մի հակառուսական խռովության առնչությամբ, երբ Կովկասի կառավարչապետ մարկիզ Պաուլուսչին գալով Ղարաբաղ՝ «զայրացուցեալ դառնագինս ոմանց ի բնակչացն՝ զՄեհտի-Ղուլի խանն արգել ի բանտի օր մի (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Ա. Մ.)» (46ա): Ինչպես դժվար չէ համոզվել, առաջին իսկ հիշատակումն անբարենպաստ լույսի ներքո է ներկայացնում Մեհտի-Ղուլի խանին: Այնուհետև հեղինակը հիշատակում է Մեհտի-Ղուլի խանի փախուստը Պարսկաստան. «Ի սմին ժամանակի խանք Ղարաբաղայ և Շիրվանու՝ ղեններալ-մայեօր Մեհտի-Ղուլի խանն և ղեններալ-լէյտենանտ Մուստաֆայ խանն, ի փախուստ գնացին յերկիրն Պարսից» (46բ): Այս հաղորդումը լիովին համահունչ է ուսումնական պատմաբան Վ. Պոտտոյի հայտնի աշխատությունների տեղեկություններին²⁷:

Երկի նախավերջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է Մեհտի-Ղուլի խանի սերտ գործակցությունը 1826 թ. հուլիսին ուսական սահմանները ներխուժած պարսից թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի զորքերի հետ, ինչն ակնհայտ դավաճանական քայլ էր Ռուսաստանի հանդեպ: «Զօրք պարսից ընդ զանազան տեղիս սկիզբն արարին սպրդիլ ի սահմանս Ռուսաց, գրում է Ադրիգյոզալ-բեկը, — այն է՝ Հիւսէին խան սարտարն և Հասան խան ընդ կողմն Երեւանայ ի Ղարաքիլիսայ և ի Շուրակէլ, Ամիր խան սարտարն և Մեհտի-Ղուլի խանն ընդ կողմն Նախիջևանայ, Ղարաբաբայի և Սիսիանայ ի վերայ Շուշույ բերդին» (47բ): Այնուհետև Ադրիգյոզալ-բեկն առանց որևէ բան սքողելու ներկայացնում է Մեհտի-Ղուլի խանի եղբոր և այլ ազգականների բացահայտ ապստամբությունը ուսական իշխանությունների դեմ. «Եղբայր Մեհտի-Ղուլի խանին Սիւլէյման բէկն, ի միասին ընդ այլ ազգականաց, որք բնակեալ էին ի Վարանդայ գաւառակին ապստամբեալ՝ յայտնեաց զնենգու-

²⁷ Потто В., Кавказская война. Т. 2. Ермоловское время, М., 2007, с. 519.

թիւն թշնամութեան» (48բ): Մեկ այլ տեղում հեղինակը գրում է. «Բայց բազումք ի բնակչաց Ղարաբաղայ, բացի քաղաքացւոց, բէկք և սուլթանք, ի պատճառս Մէհտի-Ղուլի խանին գնացեալ էին առ Արքաս-Միրզայն և առ յիշեալ խանն, զորոց և զհրամանս կատարէին՝ ստանալով ի կողմանէ շահգատային զթանգագին ընծայս և զպարգևս» (49ա):

Իսկ երկի վերջին գլխում Ադիգյոզալ-բեկը ներկայացնում է Մեհտի-Ղուլի խանի առնետավազքը խորտակվող պարսկական բանակից դեպի ռուսական սահմանները. «Յայսմ միջոցի նախնի կառավարն Ղարաբաղու՝ ղեներալ-մայիօր Մէհտի Ղուլի խանն, որ ի կողմանէ տէրութեանն Իրանայ բնակէր ի Տարալակեազ, որ է գաւառակ Նախիջևանայ յԵրևան կոյս, երթևեկութիւն առ կուսակալն Պասկեվիչ առնելով՝ կամէր ապստամբիլ ի տէրութենէն Իրանայ և գալ դարձեալ մտանել ընդ հպատակութեամբ և հնազանդութեամբ այսր մեծի տէրութեան (Ռուսաստանի – Ա. Մ.)» (55ա): Հավելենք, որ վերադարձից հետո Մեհտի-Ղուլի խանը չէր վայելում ռուսական իշխանությունների վստահությունը և գտնվել է նրանց հսկողության ներքո²⁸:

Ահա սրանք էին Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի երկում Մեհտի-Ղուլի խանին վերաբերող հիմնական տեղեկությունները: Ինչպես տեսնում ենք, դրանցում խոսք անգամ չկա Մեհտի-Ղուլի խանի «մերկանտիլ» շահերի մասին:

Փանահ խանի Շուշիում հաստատվելուց հետո նորաստեղծ խանության կազմի մեջ էին մտնում Դաշտային Ղարաբաղի մի մասը և Շուշին: Սակայն, Շուշին էր, որ կենսունակություն հաղորդեց տափարակներում անխոստափելի կործանման դատապարտված խանությանը՝ ձեռ վերածելով բովանդակության:

²⁸ Погιο В., Кавказская война. Т. 3. Персидская война 1826–1828 гг., М., 2007, с. 293.

Երկի 3-րդ գլխում ներկայացված է Փանահ խանի համառ պայքարը իսամասյի մելիքություններն իրեն հպատակեցնելու և Արցախում գերիշխանություն ձևաք բերելու համար: Խամասյի մելիքները ստիպված էին նոր մարտահրավերների դիմակայելու Արցախում քոչվոր ջեանշիր ցեղի սարըջալլու ճյուղի ցեղապետ Փանահի հայտնվելուց հետո: Հենց Փանահի ժամանակներին սկսվեց ալյացեղ և ալակիրոն էթնիկ տարրի ներթափանցումն Արցախ: «Գուռն Բեանկեարլուի, որ հպատակ միոյ հազարապետիս էին, ի ժողովրդենէն Նախիջևանայ,— գրում է Ադիգյոզալ-բեկը,— և Տամուրչի-Հասանլուեցիք, որ ի Վրաստան եղեալ Տամուրչի-Հասանլուեցւոյն են՝ ժողովուրդ ճոխ, միում հազարապետի հպատակ էին, և ժողովուրդն Զինլուի, որ հպատակ էին հազարապետի միում, և էին յերևելի հասարակութեանց Վրաստանու, սեպական յօժարութեամբ իւրեանց դառնալով ի հպատակութիւն և ի ծառայութիւն խանին՝ բնակեցան յերկրին Ղարաբաղու և մտերմութեամբ ծառայէին նմա» (10ա—10բ):

Վերոնշյալ ցեղերի թվին կարող ենք ավելացնել թուրք-թաթարական և քրդական քոչվոր ու կիսավայրենի այնպիսի ցեղախմբերի, ինչպիսիք են ջեանշիրցիները, սարըջալլուները, օթուգիքիները, քյաբիրլուները, քոլանիները, իգիրմիդորթները և այլք, որոնց բնակեցումը Ղարաբաղի տարածքում իսկական չարիք դարձավ արցախահայություն համար: Այդպիսով, Արցախում բնակվող միատարր ու միաձուլ հայություն մեջ մտավ օտարասեռ էթնիկ տարրը՝ իր հետ բերելով մտքի և մշակույթի ահալոր հետամնացություն²⁹: Խաչնարած ցեղերի՝ Արցախ ներթափանցելուց հետո ընկած ողջ ժամանակաշրջանը հագեցած է եղել բնիկ հայերի և եկվոր էթնիկ տարրերի հակամարտություն: Բերված ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահ խանի համար հուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն

²⁹ Սևյան Վ., Շուշի, Ե., 1991, էջ 31:

չենթարկվող հայկական մեղիքում թյուների դեմ պայքարի ժամանակ³⁰:

Հեղինակն իր շարադրանքը սկսում է Փանահ խանի և Դիզակի Մելիք-Եսայու ընդհարումների նկարագրումով: Նա մասնավորապես գրում է. «Յառաջին երևման Փանահ խանին մելիք Դիզակայ սերունդ Մելիք-Եկանայ, թշնամացեալ ընդ նմա ի ժամանակս ժամանակս պատերազմ գրգռեցին ընդդէմ նորա՝ յաղթելով նմա երբեմն ևս» (7բ–8ա): Այս տեղեկութեան իսկությունը հաստատում է նաև հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց), որը գրում է. «Փանահի խանութեան սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք-Եսային, որը հայտնի էր իր քաջութեամբ, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ (յոթ տարի – Ա. Մ.) նրանց միջև թեժ մարտեր էին տեղի ունենում: Եվ մի անգամ Մելիք-Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է ջախջախում ու ցաքուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ»³¹:

Սակայն, Միրզա Ադիգյուզալ-բեկի այն հաղորդումը, թե «ի վերջոյ Փանահ խանն յօժանդակութենէ բարձրելոյն յաղթող գտեալ՝ զոմանս ի նոցանէ սպան և զոմանս տուժեաց անխնայ» (8ա), չի համապատասխանում իրականությանը: Հայտնի է, որ Փանահ խանի մահից հետո Մելիք-Եսային դեռ երկար շարունակում էր պայքարել նրա որդու՝ Իբրահիմ խանի դեմ: Վերջինիս կարգադրութեամբ էլ դավադրաբար «ի 1230 (1781) թուին Դողու Մալիք Սային սպանեցին»³²: Այդ կապակցութեամբ ռուս զորավար Ա. Սուվորովը 1781-ին իշխան Գ. Պոտյոմկինին ուղղած զեկուլյցում գրում է. «Շուշիի Իբրահիմ խա-

³⁰ Մաղայան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Ե., 2007, էջ 182:

³¹ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 50:

³² ՄԱ, ձեռ. N 3881, էջ 86բ:

նը չարությունն գործադրելով՝ որոշ գումար է պահանջել Դիզակի Մելիք-Եսայուց և չարչարելով էլ սպանել նրան»³³։ Մելիք-Եսայուց մահվան թվականը հաստատվում է նաև նրա տասանաքարի արձանագրությամբ. «Այս է տապան մեծին Մէլիք Եկանի որդի Մէլիք Եսայուն, և էր սա իշխան կարգեալ Նատիր շահէն։ Լ Գ (33) ամ տիրեաց երկիրս Դիզակու և արար բազում քաջութիւն և յաղթութիւն ընդ անօրէնսն. և էր ինքն պարթև և յոյժ զօրաւոր քան զառաջինսն իւր. և թիւ կենաց նորա ԿԱ (61) ամաց, վախճանեցաւ թվին ՌՄԼ (1781), հոկտեմբերի Բ (2)-ին երեքշաբթի. որ ընթեռնուք, մեկ Հայր մեղայ ասացէք. ամէն»³⁴։

1749 թ. Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալեց հայ մելիքների կողմից իր մոտ բանակցությունների եկած Ջրաբերդի Ալլահղուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար-Ղուլի խանի դրդմամբ, հրամայեց գլխատել նրան³⁵։ Փանահն այդպես էր վարձահատույց լինում իր կյանքը Նադիր շահի դահիճների ձեռքից փրկած Ջրաբերդի մելիքին։ Ալլահղուլի սուլթանին հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Ադամը (Հաթամ)։

Փանահի հաջորդ զոհը դարձավ Խաչեն գավառի տիրակալ Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանը, որը դավադրաբար սպանվեց 1755 թվականին։ Դրանով անդառնալի հարված էր հասցվում Հասան-Ջալալյանների աշխարհիկ իշխանությանը։ Այնուհետև, Մելիք-Ալլահվերդուն դավելու համար, Փանահ խանը Խաչենի մելիք է նշանակում Խնձրխտան գյուղի

³³ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990, с. 172; Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, т. I, составитель Ю. Барсегов, М., 2008, с. 79.

³⁴ Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք։ Արցախ, Ե., 1999, էջ 199, Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982, էջ 179։

³⁵ Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Ե., 1951, էջ 396։

տանուտեր Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանին: Այսպիսով, Արցախի հինգ մելիքուլթյուններից երկուսը՝ Վարանդան և Խաչենը, այլևս անվնաս էին Փանահի համար, իսկ Գյուլիստանի, Զրաբերդի և Դիզակի մելիքուլթյունների վրա նրա իշխանուլթյունը չէր տարածվում:

Զրաբերդի Մելիք-Աղամը և Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը (Մելիք-Յուսուբը), «միաբանեալ թշնամանօք ընդդէմ խանին և ի բերդն Զերմկայ (Զրաբերդի – Ա. Մ.) ամրացեալ» (8բ), երկար ժամանակ հաջողությամբ մարտնչում էին նրա դեմ: «Փանահ խանն ևս ո՛չ սակաւ եցոյց ընդդէմ նոցա զբազմապիսի յարձակմունս, – գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, – բայց ի պատճառս ամրութեան բերդի նոցա թէև դարձաւ առանց հասանելոյ ի նպատակ իւր, սակայն զարտորայս նոցա, որ ի ստորոտ լերինն, ոտնկոխ արարեալ հեծեալզօրաց իւրոց՝ բոլորովիմբ ապականեաց զայնս: Եւ զանցս ճանապարհաց ի չորից կողմանց խափանեաց, և այսպէս զամս չորս նեղութեամբ և դառն վշտօք ընդդէմ նորա մնացին ի բերդի անդ յանշարժութեան: Եւ յայնմ ընդ երկար միջոցի բազումք թշնամացան ընդ խանին և յամենայն ժամ, ըստ օրինակի օտար թշնամեաց, հասուցանէին յիշեալ խանին ի պատերազմի վնասս բազումս» (8բ–9ա):

Հետագայում այդ մելիքները նահանջում և ամրանում են Գյուլիստանի բերդում: Այնտեղ Փանահ խանի դեմ նրանց մղած հաղթական կռիվներից մեկի վերաբերյալ հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում կապիտան Օթար Թուլմանովը 1754 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած զեկուցագրում. «Հայերը գտնվում էին Սղնախում՝ Գյուլիստանի բերդում: Նրանց գլխավորները մելիք Յուսուբ և մելիք Աթամ են կոչվում: Սրանք մինչ 1500 [զինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանախանը, հայերը հաղթել են, Փանախանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 թվի օգոստոսի

26-ին»³⁶: Դիմադրությունը շարունակվել է նաև հաջորդ տարի, ինչպես տեղեկանում ենք Օթար Թումանովի 1755 թ. մարտի 21-ի գեկուցագրից. «Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանա-խանին և թուրքերին չեն ծառայում»³⁷: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 20-ի գեկուցագրով Օթար Թումանովը հաղորդում է Ղզլարի պարետ Իվան ֆոն Ֆրաուենդորֆին. «Սղնախի հայոց մեկիք Յուսուֆը այստեղ (Վրաստան — Ա. Մ.) թագավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց ուղեկցությամբ: Սղնախը դատարկվել է: Իրոք հացի թանկություն է եղել այնտեղ... Գյուղացի-ռայաթը Փանա-խանին է մնացել: Մեկիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը դեռևս իր բերդումն է գտնվում, սակայն ներկայումս ոչ մի տեղից օգնություն չի երևում»³⁸: Այսպիսով, չդիմանալով Փանահ խանի հարածուն ճնշմանը՝ մեկիքներն իրենց զորքի և ժողովրդի մի մասի հետ հեռանում են իրենց տիրույթներից և ապաստանում Գանձակի Շահվերդի խանի մոտ, սպասելով հարմար առիթի՝ Փանահի դեմ իրենց արյունոտ գոտեմարտը շարունակելու համար: Յոթ տարի մեկիքները մնում են Շամխորում:

Լսելով Փանահ խանի հզորացման մասին, 1757 թ. մեծաքանակ զորքով Շուշիի վրա է արշավում Մազանդարանի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը՝ Իրանի ապագա շահ Աղա Մուհամմադ խանի հայրը: Նրա բանակը կանգ է առնում Շուշիի մերձակայքում գտնվող Խաթուն-Արխ վայրում: Սակայն, շուրջ մեկ ամիս տևած պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում, և Մուհամմադ Հասան խանը՝ լսելով Քերիմ

³⁶ Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Յայաստանի և հայերի մասին, Կ. Գ. Ե., 1955, էջ 107, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Гамрекели, Тбилиси, 1968, с. 140:

³⁷ Մելիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 108:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 109, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 296.

խան Զենդի ուժեղացման ու դեպի Արաղ շարժվելու մասին, հապշտապ հետ է վերադառնում: Շտապելու պատճառով նա ինթուն-Արխում է թողնում անգամ Թեհրանից բերած երկու թնդանոթները: Փանահ խանը դրանք տանում է Շուշի, որի բերդապարիսպները քանդելու համար նախատեսված թնդանոթները սկսում են պաշտպանել քաղաքը:

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո 1761 թ. մեծաքանակ բանակով Ղարաբաղ է արշավում Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթալի խան Աֆշարը, որը Նադիր շահի առաջապահ զորագնդի հրամանատարն էր եղել: Նա, ինչպես կարդում ենք Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում, «ի ՌՄԺ (1761) ամի թուականութեանս մերում, ժողովեալ զբազում զօրս ի վերայ իւր, չոգաւ ի վերայ մեծ և անուանի դղեկին Շօշ կոչեցեալ ամրագունեղ բերդին՝ ածել զնա ի ձեռն, և զիշխօղն նորին զՓանահ խանն, որ ի Զիւանշիր յազգէ»³⁹: Ֆաթալի խանի բանակը կանգ է առնում Ասկերանի մոտ գտնվող մի դաշտում, որտեղ ամրություն է կառուցում և ձմեռում: «Ի սմին ժամանակի, — գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, — մելիքք Զրաբերդ և Թալիշ գաւառակաց՝ հայազգի Մելիք-Աղամն և Մելիք-Ուսուբն, ևս կառուցին ի միոյ կողմանէ բանակի խանին զամրոցս ընդդէմ Փանահ խանին» (12բ–13ա): Վեց ամիս այնտեղ մնալուց հետո կողմերը հաշտության բանակցություններ են սկսում, և «Փանահ խանն արտաքուստ հնազանդություն է հայտնում նրան ու պատանդ է տալիս իր որդի Իբրահիմ-Խալիլ աղային»⁴⁰: Այդպիսով, Փանահ խանն ընդունում է իր կախվածությունը Ֆաթալի խանից:

Որդուն ազատելու նպատակով Փանահը դաշնակցում է հետզհետե հզորացող վեքիլ Քերիմ խան Զենդի հետ, որը Ֆաթալի խանի ոխերիմ թշնամին էր: Նրանց բանակը 1763 թ. Ուր-

³⁹ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 57:

⁴⁰ Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, с. 130.

միայնում պարտության է մատնում Ֆաթալի խանին⁴¹: Ազատելով պատանդի կարգավիճակով Ուրմիայում գտնվող Իբրահիմ-խալիլ աղային՝ Քերիմ խան Ջենդը 1763 թ. խանի տիրոջն է շնորհում նրան և ուղարկում Ղարաբաղ⁴², իսկ Փանահ խանին իր հետ վերցնելով տանում է Շիրազ: Այնտեղ էլ 1763 թ. Փանահը մահանում է: Թեև, ըստ Ղարաբաղի խանության պատմագիրների, Քերիմ խանը նրան Շիրազ էր տարել պատվելու նպատակով, սակայն ակնհայտորեն Փանահը նրա մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Քերիմ խանը որպես պատանդ իր հետ Շիրազ է տանում նաև Ղարաբաղի Քյազիմ խանին և Խոյի Շահբազ խան Դումբուլիին⁴³:

Այդ է պատճառը, որ նրանք քար լռություն են պահպանում Փանահի մահվան հանգամանքների վերաբերյալ: Սակայն, այդ բացը լրացնում են հայ հեղինակները, մասնավորապես՝ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. «Փանահ խանը դիտմամբ մեռած է ձկացել, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրազից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և զնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատվով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեմ»: Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանապարհ է դնում Ղարաբաղ»⁴⁴: Հիրավի, ճակատագիրը իրեն արժանի մահ էր նախապատրաստել ողջ կյանքը

⁴¹ Строева Л., Керим-хан Зенд и ханы, «Иран. История и современность». Сборник статей. М., 1983, с. 93.

⁴² Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, с. 76; Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-Наме, с. 72.

⁴³ Կոստիկյան Զ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ՊԲՀ», 1999, N 2–3, էջ 355:

⁴⁴ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 62, տե՛ս նաև Բաֆֆի, Խամսայի մեկնությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 467:

խարդավանքների մեջ անցկացրած այս մարդու համար. ավագակապետ դարձած երբեմնի մոլեռնակ, որին կյանքի ակիքները բարձրացրին խանի աստիճանի՝ այնտեղից որպես հասարակ մի խաբեբայի ցած գլորեցու համար:

Կարևոր է նշել նաև այն փաստը, որ Փանահն անգամ մի կտոր հող չունեի նամասայի մելիքությունների տարածքում, որը որպես գերեզմանատեղ ծառայի նրա համար: Այդ է պատճառը, որ հարազատները նրա դիակը տարան և թաղեցին Աղդամի մոտ գտնվող Իմարեթ վայրում⁴⁵:

Փանահի մահից հետո (1763) նրա որդին և հաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1763–1806), ստիպված էր դեռ երկար պայքար մղելու ինքնիշխան հայկական մելիքությունների դեմ:

Միևուր Ադիգյոզալ-բեկի աշխատության հաջորդ երկու գլուխները նվիրված են Իրանի Ղաջարական արքայատոհմի հիմնադիր Աղա Մուհամմադ խանի⁴⁶ դեպի Անդրկովկաս կատարած ավերիչ արշավանքների նկարագրությանը: 1795 թ. պարսկական գերիշխանությունն Անդրկովկասում վերականգնելու նպատակով արյունարբու խանի գլխավորած ահարկու բանակը արշավում է Ղարաբաղ և պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը: «Աղայ Մուհամմատ շահն պաշարեալ զբերդն՝ մնաց անդանոր յընթացս երեսուն և երեք աւուրց, — գրում է հեղինակը, — և առաքեաց զպատգամաւորս և զթուղթս բարեկամական և զբազում միջնորդս, զի կարասցէ ինքեան հնազանդեցուցանել զԻբրահիմ խանն հանդերձ բնակչօք Ղարաբաղու» (17ա):

Սակայն, չկարողանալով գրավել Շուշիի անառիկ բերդը, Աղա Մուհամմադ խանի հորդաններն արշավում են Վրաստան և 1795 թ. սեպտեմբերի 12-ին գրավում ու ավերում մայրաքաղաք Թիֆլիսը: Ադիգյոզալ-բեկն այսպիսի մուսլլ գոլյներով է ներկայացնում Թիֆլիսի աղետը. «Զօրք պարսից մտեալ ի քա-

⁴⁵ Մադալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը, «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Ե., 2009, էջ 110:

⁴⁶ Նրա մասին տե՛ս Жизнеописание Ага-Магомет-хана Каджара, СПб., 1835.

դաքն ի Տփիսխա՝ զոմանս ի բնակչացն ճարակ սրոյ ետուն, զոմանս ի գերութիւն վարեցին, և զայլս բազումս կապեալ ի կապանս՝ ի ձեռն զօրաց իւրեանց դիւարարոյից տանջէին» (23բ): Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը Թիֆլիսից հեռանում են սեպտեմբերի 20-ին⁴⁷ և ձմեռում Մուղանի դաշտում:

1796 թ. գարնանը Վրաստանին օգնության հասնելու նպատակով Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինա II-ի հրամանով Անդրկովկաս է շարժվում գեներալ Վ. Ջուբովի գլխավորած ռուսական մի զորախումբ: Սակայն, կայսրուհու մահից հետո նրան հաջորդած Պավել I-ը դադարեցնում է ռուսական զորքերի արշավանքը և նրանց հետ կանչում Անդրկովկասից:

Լսելով գեներալ Վ. Ջուբովի զորաբանակի վերադարձի լուրը՝ Աղա Մուհամմադ խանը 1797 թ. երկրորդ անգամ է արշավում Անդրկովկաս: Իբրահիմ խանը, երկյուղելով ներքինի շահի դատաստանից, ընտանիքով փախչում է Դաղստան իր աներ Ումմա (Օմար) խանի մոտ: «Աղայ Մհամմատ շահն, մտեալ ի Շուշի քաղաք, — գրում է Ադիգյոզալ-բեկը, — տարածեաց զնեղութեան զձեռն իւր ի չարչարել զբնակիչսն և որպէս զքարք խածանէր զմեղաւորս և զանմեղս, և զբազումս ի մեծամեծաց, ի ծանօթից, ի բէկաց և յաղալարաց կալեալ՝ եղ ի բանտի» (27ա): Ի վերջո, Աղա Մուհամմադ խանի անմարդկային դաժանությունները նրա դեմ են հանում նույնիսկ իր սպասավորներին, որոնց ձեռքով էլ 1797 թ. հունիսի 6-ին շահը սպանվում է իր ննջարանում⁴⁸, իսկ պարսկական զորքը խուճապահար փախուստի է դիմում: Ադիգյոզալ-բեկի աշխատությունը չափազանց ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքների մասին և, անտարակույս, ունի սկզբնաղբյուրի նշանակութիւն:

⁴⁷ Արասխանեանց Ա., Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում, «Մուրճ», Թիֆլիս, 1895, N 9–10, էջ 1290:

⁴⁸ «Տարագ», 1890, թիւ 10, էջ 142, Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 204:

Երկի հետագա ողջ շարադրանքը նվիրված է Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատման պատմությանը: Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին հանգամանորեն ներկայացնելուց հետո հեղինակն անցնում է Կովկասի կառավարչապետ իշխան Պ. Դ. Ցիցիանովի (1802–1806) դեկավարման շրջանում տեղի ունեցած հիշարժան իրադարձությունների նկարագրությանը:

Երկում մեծ տեղ է հատկացված 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Ադիգյոզալ-բեկը մի ամբողջ գլուխ է նվիրել իշխան Ցիցիանովի գլխավորությամբ 1804 թ. ամռանը տեղի ունեցած Երևանյան առաջին արշավանքին, որն ավարտվել է անհաջողությամբ: Պարենի և ռազմամթերքի պակասի պատճառով Պ. Ցիցիանովը 1804 թ. սեպտեմբերի 2-ին դադարեցրել է պաշարումը և վերադարձել Թիֆլիս:

1805 թ. Ղարաբաղի, Շաքիի և Շիրվանի խանությունները հպատակեցնելուց հետո իշխան Ցիցիանովը մեկնել է Բաքու, ուր տեղի Հոսսեին-Ղուլի խանի կազմակերպած դավադրության հետևանքով էլ սպանվել է 1806 թ. փետրվարի 8-ին⁴⁹: Սակայն, նրա սպանությամբ Անդրկովկասում Ռուսաստանի տիրապետության հաստատման գործընթացը չդադարեց: Հիւրավի, իշխան Ցիցիանովի այն խոսքերը, թե՛ «Գերաստիճան կայսրն մեր ունի իբրև զիս զբազում միլիոն զինուորս (սալդաթ), և եթէ ես մեռանիցիմ՝ չի՞ք ինչ փոյթ արդարև զինէն, և չի՞ք ինչ խտիր ընդ իս և ընդ սոսկական զինուորի ուրեք ի բազմաց անտի» (43ա), մարգարեական դուրս եկան: Հնի և նորի այդ պայքարի ելքը կանխորոշված էր, որքան էլ նենգ ու դավադիր լինեին խաները:

Այստեղ հարկ է նկատել, որ Ադիգյոզալ-բեկը ոչինչ չի գրում իբրահիմ խանի անփառունակ վախճանի մասին: Այդ բացը կրկին լրացնում է հայ պատմագիր Ներսեսովը, որը մաս-

⁴⁹ Дубровин Н., Закавказье от 1803–1806 года, СПб., 1866, с. 478–479; Потто В., Кавказская война. Т. 1. От древнейших времен до Ермолова, М., 2007, с. 257.

նաւորապէս գրում է. «Քանի որ Իբրահիմ խանը շատ ծեր էր, հաճախ նրա գլխում խելահեղ մտքեր էին ծագում: Այս ընթացքում իր մի քանի մերձավորների հետ գաղտնի որոշում է ղզլբաշների պետութեանը հպատակութիւն հայտնել: Շուշի բերդից դուրս գալով՝ նրա ստորոտում գտնվող Սանգյար-խան կոչված վայրում խփում է իր վրանը, որպէսզի ղզլբաշների բանակի ժամանելուն պես նրանց միանա, ուստի պետութեանը դավաճանի և այդ կերպ դառնա շահի օրինավոր հպատակը... Այս պատճառով մայոր Լիսանէիչը, որը հայտնի էր «գելու-մայոր» («խենթ մայոր» – Ա.Մ.) անվամբ, 1806/1221 թ. մայիսի 8-ի գիշերը 100 զինվորներով բերդից դուրս գալով՝ Իբրահիմ խանի վրանը չորս կողմից շրջապատում են ու նրան՝ իր մերձավորների հետ, տեղում կոտորելով՝ ամբողջ վերադառնում»⁵⁰: Այսպիսով, ողջ կյանքի ընթացքում այդպիսի համար խարդավանքի սարդոստայններ հյուսած Իբրահիմ խանը, ի վերջո, կործանվեց իր խարդավանքների սարդոստայնում:

Հետագա շարադրանքում հեղինակը ներկայացնում է Կովկասի կուսակալներ կոմս Ի. Վ. Գուդովիչի (1806–1809), գեներալ Ա. Պ. Տորմասովի (1809–1811), մարկիզ Ֆ. Օ. Պաուլուչչիի (1811–1812) և գեներալ Ն. Ֆ. Ռտիշչէի (1812–1816) կառավարչապետութեան ժամանակ տեղի ունեցած հիմնական իրադարձութիւնները՝ կանգ առնելով մեծ մասամբ մարտական գործողութիւնների վրա: Այդ առումով ուշագրավ է կոմս Ի. Գուդովիչի գլխավորութեամբ 1808 թ. աշնանը տեղի ունեցած ուստական զորքերի Երևանյան երկրորդ արշավանքի հակիրճ նկարագրութիւնը, որը ևս ավարտվեց անհաջողութեամբ: «Յետ անցանելոյ ժամանակաց ելին ի վերայ Երևանայ, – գրում է Ադիգյոզալ-բեկը, – ուրանօր արարեալ զանչափ արիւնհեղութիւն, ի կորուստ մատնելով զբազում անձինս և ի վերջոյ ի միտ առեալ զանձեռնհասութիւն իւրեանց ի նպատակ՝ զձայն թմբ[ու]կի յետադարձութեան բարձրացուցին» (45ա):

⁵⁰ Սիրգա Յուսուֆ Ներսէսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 92-93:

Նույն գլխում Ադիգյոզալ-բեկը ներկայացնում է Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրի կնքումը 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին⁵¹, որով ավարտվեց 1804–1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը:

Այնուհետև հեղինակը կանգ է առնում Կովկասի նշանավոր կուսակալներից մեկի՝ Ա. Պ. Երմոլովի (1816–1827) գործունեության նկարագրման վրա⁵², որն «ամենայն գործոց երկրին վերահասութիւն առնելով՝ դնէր ուրեք ուրեք ի նորոյ զկանոնս ըստ աւանդութեան և սովորութեան երկրին» (46բ): Հարկ է նշել, որ հենց Ա. Երմոլովի կառավարչապետության շրջանում տեղի ունեցավ իրենց դարն ապրած Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շաքիի խանությունների լուծարումը, որը ևս իր արտացոլումն է գտել սույն գրքում:

Երկի վերջին գլուխներում Ադիգյոզալ-բեկը ներկայացնում է 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած հիմնական իրադարձությունները: 1826 թ. հուլիսին պարսկական մեծաքանակ զորքերը, գահաժառանգ Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ, ներխուժում են Արցախ և պաշարում Շուշի բերդաքաղաքը: «Զօրք պարսից, — գրում է հեղինակը, — ի միասին ընդ զօրաց և բնակչաց Ղարաբաղու (իմա՞ զթուրքս), իբր զմատանի պաշարեցին շուրջանակի զքաղաքաւն Շուշույ, և յիւրաքանչիւր աւուր ո՛չ դադարէին ի պատերազմելոյ և մարտից՝ թափելով ի քաղաքն զկրակ թնդանօթաց» (49ա–բ): Շուշիի ռուսական կայազորը, գնդապետ Ի. Ռեուտի հրամանատարությամբ, և տեղի հայ բնակիչները հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս ահեղ թշնամուն⁵³: Այստեղ Ադիգյոզալ-բեկը հատուկ կանգ է առնում Սաֆարյուզգրաշու սխրագործության վրա: «Հայազգի Սաֆարի իւզբա-

⁵¹ Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869, с. 208–214.

⁵² Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Գորլին Կ., Ермолов, М., 2012.

⁵³ Потто В., Геройская оборона крепости Шуши, СПб., 1903.

չին,— գրում է նա,— որ ի գեղջէն Շուշիքենդ, առեալ ընդ ինքեան զքանի մի անձինս ի հայոց, ամրացեալ էր ի Խազինադայեայ քարաժայռին, որ յարեւելից հարաւոյ բերդին, և մնայր անդանօր, որում և յաղթել զօրք պարսից ո՛չ կարացին» (49ա): Այս գլխում հեղինակը հիշատակում է նաև Շուշիի քաղաքատեսուչ Գյանջում աղա Խանդամիրյանին, Գանձասարի մետրոպոլիտ Սարգիս Հասան-Ջալալյանին, Ջրաբերդի Մելիք-Վանի Աթաբեկյանին, գեներալ Վալերիան Մադաթովին և խաչենցի Սարուխան յուզբաշուն, ընդ որում՝ յուրաքանչյուրի դեպքում շեշտելով նրանց հայազգի լինելու հանգամանքը: Բերդաքաղաքի պաշտպաններին հաջողվում է կաշկանդել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը: Հարկ է նշել, որ Ադիգյոզալբեկն ականատես է եղել Շուշիի պաշարման ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձություններին, ուստի նրա հաղորդած տեղեկություններն ունեն չափազանց կարևոր նշանակութիւն:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին տեղի ունեցած Շամքորի ճակատամարտը, որտեղ գեներալ Վ. Մադաթովի գլխավորած զորաջոկատը վճռորոշ հաղթանակ է տարել թվական գերակշռութիւն ունեցող պարսկական բանակի նկատմամբ: Աբբաս-Միրզան հարկադրված թողնում է Շուշիի պաշարումը և շարժվում Գանձակ, որի մոտակայքում էլ սեպտեմբերի 13-ին ջախջախիչ պարտութիւն է կրում գեներալ Ի. Պասկևիչի գլխավորած ռուսական զորքերի կողմից: Ադիգյոզալբեկը շեշտում է գեներալ Վ. Մադաթովի կարևոր դերը նաև Գանձակի ճակատամարտում ռուսական բանակի տարած հաղթանակի գործում: Սեպտեմբերի 15-ին Աբբաս-Միրզան, իսկ սեպտեմբերի 17-ին նրա խորտակված բանակը անցնում են Արաքս գետը և անփառունակ վերադառնում Իրան⁵⁴:

⁵⁴ Կեանք գեներալ-լէյտենանտ Կնեազ Մատաթովին, Շուշի, 1870, էջ 108:

Կովկասի կառավարչապետի պաշտոնում գեներալ Ա. Երմոլովին փոխարինած գեներալ Ի. Պասկևիչի հրամանատարությամբ ռուսական ուժերը 1827 թ. հուլիսի 7-ին գրավում են Աբասաբադի բերդը, սեպտեմբերի 19-ին՝ Սարգարապատը, իսկ հոկտեմբերի 1-ին՝ Երևանը: Զարգացնելով հաջողությունը գեներալ Գ. Էրիսմովի գլխավորած ռուսական առաջապահ զորաջոկատը 1827 թ. հոկտեմբերի 13-ին գրավում է Թավրիզը⁵⁵: Ֆաթալի շահը հարկադրված հաշտության բանակցություններ է սկսում: 1828 թ. փետրվարի 10(22)-ին Թավրիզի մոտ գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում կողմերը հաշտության պայմանագիր են կնքում⁵⁶, որի հիշատակմամբ էլ ավարտվում է Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» պատմագրական աշխատությունը:

Այստեղ ցանկանում ենք անդրադառնալ նաև Ղարաբաղի խաների վերաբերյալ հնչած մի անհեթեթ կարծիքի, որի հեղինակն է ադրբեջանցի պատմաշինարար Ֆ. Աբասովը: Վերջինս 2007 թ. Բաքվում հրատարակված իր «Ղարաբաղի խանությունը» գրքում Փանահ խանին, Իբրահիմ խանին և Մեհտի-Ղուլի խանին ներկայացնում է ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս որպես ադրբեջանական երկրի մեծ հայրենասերների⁵⁷: Այնինչ, իրականում, գոյություն չունեցած երկրի շինծու «հայրենասերների» հայրենաճանաչման պարագիծը երբևէ չի անցել սեփական տիրույթների սահմաններից անդին: Այդ մասին են վկայում խանությունների տիրակալների միջֆեոդալական անընդմեջ բախումները, որոնց մասին բազմաթիվ տեղեկություններ կան նաև Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի և Ղարաբաղի խանության մյուս պատմագիրների աշխատություններում: Մերօրյա հասկացություններից ելնելով նմանատիպ անհեթեթ հայտարարությունները խոսում են միայն ադրբեջանցի պատմաշինարարների մոտ ժամանակի զգացողության կորստի մասին:

⁵⁵ АКАК, т. VII. Тифлис. 1878, д. 526. с. 568–569.

⁵⁶ Договоры России с Востоком, с. 214–227.

⁵⁷ Абасов Ф., Гарабагское ханство, Баку, 2007, с. 153.

Ամփոփելով՝ նշենք, որ չնայած Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» երկում Ղարաբաղի խաների ազդեցությունը գերազնահատված է, այնուհանդերձ այս աշխատությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Արցախի XVIII–XIX դարերի պատմության բազմաթիվ հարցերի լուսաբանման համար:

* * *

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատությունն առաջին անգամ լույս է ընծայվել 1950 թ. Բաքվում՝ ռուսերեն թարգմանությամբ, Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ Ա. Բաքիխանովի անվան պատմության ինստիտուտի կողմից⁵⁸:

Սակայն, «Ղարաբաղ-նամէի» ռուսերեն թարգմանության համեմատությունը հրապարակվող հին հայերեն թարգմանության հետ ցույց է տալիս, որ Բաքվի հրատարակությունում առկա են մի շարք անհարկի կրճատումներ և բացթողումներ: Որևէ գաղտնիք բացահայտած չենք լինի, եթե փաստենք, որ հիմնականում կրճատվել են հայությանն ու հայ գործիչներին վերաբերող տեղեկությունները⁵⁹: Այսպես, ռուսերեն հրատարակության 3-րդ գլխում բացակայում են Դիզակի Մելիք-Եղանին և նրա կնոջը նվիրված երկու ժողովրդական ավանդություններ, որոնցից մեկը պատմում է իմաստուն մելիքի և Նադիր շահի մտերմության մասին:

Հատկապես շատ են կրճատումները երկի 12-րդ գլխում, որն ամբողջությամբ նվիրված է 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Այստեղ, մասնավորապես, կրճատված է այն կարևոր դրվագը, որտեղ ներկայացվում է հայերի անձնագոհացումն ու հայրենի քաղաքը մինչև վերջ պաշտպանելու անսասան կամքը Շուշիի 1826 թ. պաշարման ընթացքում, երբ պարսիկները «յիւրաքանչիւրում աւուր առաքելով դարս առ

⁵⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-Наме, Баку, 1950.

⁵⁹ Բոլոր կրճատումները նշված են ծանոթագրություններում:

ժողովուրդն հայոց, եղեալ ի բերդին, հրաւիրէին և յորդորէին զնոսա ապստամբիլ ի ռուսաց, ի բաց լինիլ ի նոցանէ և տալ ի ձեռս իւրեանց զբերդն: Բայց հայք առաւել ևս փոյթ յանձին կալեալ՝ միշտ ի գիշերի և ի տունջեան ո՛չ դադարէին ի զգուշաւոր պահպանութենէ պարսպաց և աշտարակաց բերդին» (էջ 50բ): Հանված է նաև այս հատվածին անմիջականորեն հաջորդող այն գեղեցիկ դրվագը, երբ խաչենցի Սարուխան յուզբաշին, որին պաշարողները ուղարկել էին Շուշիի բերդապարիսպների տակ իր հայրենակիցներին անձնատվության կոչ անելու, ամրոցի հայ պաշտպաններին առերես կոչ է անում հանձնել բերդը, «վասն զի չի՞ք, ասէր, յերեսս երկրի ոք ի ռուսաց կենդանի», բայց հայերենով դիմելով նրանց՝ քաջալերում.

«Մի՛ ձանձրանայք յաշխատութիւնս ձեր և մի՛ երկնչիք ի սպառնալեաց սոցա, զի Մատաթովն անտարակոյս ի մօտոյ ունի ի վերայ հասանիլ» (51ա):

Ամբողջությամբ կրճատված է նաև Շամքորի ճակատամարտի և դրան նախորդած դեպքերի նկարագրությունը, որտեղ գեներալ Վ. Մադաթովի զորաջոկատը ջախջախիչ հաղթանակ է տարել պարսկական գերակշիռ ուժերի նկատմամբ⁶⁰: Ըստ երևույթին, այդ կրճատումն էլ կատարվել է հայազգի գեներալի քաջագործությունները սքողելու նպատակով:

Սույն երկը 1989 թ. լույս է տեսել Բաքվում ադրբեջաներեն լեզվով՝ «Qarabagnamələ» երկհատոր ժողովածուի առաջին հատորում⁶¹: Այդ գիրքը հրատարակվել է Ղարաբաղյան հիմնահարցի սրման շրջանում և կրում է ակնհայտ քարոզչական բնույթ:

Եվ, վերջապես, Կալիֆոռնիայի «Mazda» հրատարակչությունը 2004 թ. լույս է ընծայել Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-

⁶⁰ Այդ դեպքերի նկարագրությունը համապատասխանում է Ադիգյոզալ-բեկի երկի հայերեն թարգմանության «Պատմութիւն այսր դիպուածոյ է յետագայս» գլխի 51ա–52բ էջերին:

⁶¹ Mirzə Adigözəl bəy. Qarabagnamə. «Qarabagnamələ», I kitab. Bakı, 1989, s. 5–102.

նամէ» աշխատութեան անգլերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է ամերիկահայ վաստակաշատ թարգմանիչ և պատմաբան, Այոնա քուեյի դասախոս Ջորջ Բուռնուլթյանը⁶²: Հրատարակութեանը կցված են առաջաբան և հարուստ ծանոթագրություններ, որոնք մեծապէս օգտակար են օտարալեզու ընթերցողներին:

Սակայն, պետք է փաստել, որ «Ղարաբաղ-նամէի» անգլերեն թարգմանությունն իրականացվել է Բաքվի 1950 թ. ուսերեն հրատարակությունից, իսկ բացթողումները թարգմանիչը լրացրել է ո՛չ թե Ադիգյոզալ-բեկի երկի հայերեն ձեռագիր թարգմանութեան, այլ Միրզա Յուսուֆ Ներսիսովի «Թարիխ-ե Սաֆի» («Ճշմարտացի պատմություն») աշխատութեան հիման վրա⁶³: Այդ յուրօրինակ «լրացումների» հետևանքով Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատութեան անգլերեն թարգմանությունն անխուսափելիորեն հեռացել է երկի բնագրից: Այս խորապատկերում չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում Ադիգյոզալ-բեկի երկի անգլերեն նոր թարգմանութեան իրականացումը «Ղարաբաղ-նամէի» հրապարակվող հայերեն թարգմանութեան հիման վրա:

Հրապարակելով Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամէ» աշխատութեան հայերեն թարգմանությունը՝ փակագծերում նշել ենք ձեռագրի էջահամարները, բացել ենք հապավումները, իսկ բաց թողնված տառերը լրացրել ուղղանկյուն փակագծերի մեջ, ինչպես նաև անտեսել ենք «ի» նախդիրից առաջ դրված ապաթարցները և կետադրությունը սրբագրել ըստ արդի հայերենի կանոնների:

⁶² Two Chronicles on the History of Karabagh. Mirza Jamal Javanshir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigözal Beg's Karabagh-name. Introduction and Annotated Translation by George Bournoutian, Costa Mesa, California, 2004.

⁶³ Հմմտ. Two Chronicles on the History of Karabagh, pp. 166–168, 183–185, 188, 189, 196, 213–215, 222, 224, 225–227, 228, 230–232, 233–235, 240, 242, 243–244.

Հիջրայի թվականները եվրոպականի վերածելիս օգտվել ենք ակադ. Հ. Օրբելու կազմած «Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления» գրքից⁶⁴:

Զփոխելով թարգմանության ուղղագրությունը՝ տառասխալները նշել ենք սովորականից տարբերվող տառատեսակով: Որոշ դեպքերում, ընթերցողների շահերից ելնելով, միջամտել ենք նաև թարգմանչի պարբերաբաժանմանը՝ մեծ պարբերությունները տրոհելով ավելի մանր հատվածների:

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

⁶⁴ Орбели И., Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления, М.-Л., 1961.

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳԵՈԶԱԼ-ԲԷԿ

تاکسی جاسوسی

(2ա) ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ԽԱՆԱՑՆ ԳԱՆՁԱԿԱՅ

Որովհետև ի փոփոխութենէ ժամանակին բարձաւ թագաւորութիւն Սաֆաւեաց⁶⁵, և երկիրն Իրանայ չունէր զոք արժանաւոր առ ի թագաւորել, վասն այն ամենայն ոք գլուխ ամբարձեալ՝ զանուն թագաւորութեան կամէր ժառանգել: Մինչև ի վախճանի Նատր արքայն ափշար կրխլուեցի⁶⁶ յերկրէն Աբավարտաց տէրութեան Խորասանու յայտնեցաւ, զամենայն զնեղութիւնս և չարչարանս Իրանայ ի բաց բարձեալ, վերջապէս ի լայն և յընդարձակ դաշտին Մուղանայ ի 1148 ամի⁶⁷ և Փրկչին 1732 զիշխանս և զմեծամեծս Իրանայ հաւաքեալ՝ վասն ընտրութեան թագաւորի սկիզբն ժողովոյ արար անդ⁶⁸:

Յայնժամ Շահ Թահմասուր և որդի նորա Միրզայ-Աբ[ը]ասն, որ էր մանուկ ամաց չորեքտասանից⁶⁹, կենդանի էին⁷⁰:

⁶⁵ Նկատի ունի Իրանում 1502–1736 թթ. իշխած Սեֆյան արքայատոհմը, որն իր անվանումը ստացել է շիա մահմեդականների Սեֆևիյե աղանդի առաջնորդ շեյխ Սեֆի-եղ-Դիմի անունից: Սեֆյան թագավորական տոհմի հիմնադիրն էր շեյխ Սեֆիի սերնդից Իսմայիլ I-ը, որն իշխել է 1502–1524 թթ.: Հզորության գագաթնակետին է հասել Շահ Աբբաս I-ի (1587–1629) օրոք: 1736 թ. Նադիր շահը վերացրել է Սեֆյան արքայատոհմի իշխանությունը:

⁶⁶ Նադիր շահը պատկանում էր թուրքմենական աֆշար ցեղի ղրխլու ցեղախմբին:

⁶⁷ Հիջրայի 1148 թ. սկսվել է 1735 թ. մայիսի 24-ին և ավարտվել 1736 թ. մայիսի 11-ին: Մուղանի «կուռուլթայը» (ավագանու ժողով) տեղի է ունեցել 1736 թ.:

⁶⁸ Մուղանի «կուռուլթայի» մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուս. թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Ղորղանյանի, Ե., 1973, էջ 111-142:

⁶⁹ Ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի աշխատության ռուսերեն հրատարակության՝ քառամյա, որը ճիշտ է (տե՛ս Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-Наме, с. 46):

Նատր արքայն յայտնեաց ժողովրդեան, թէ.

«Խորհուրդս այս ամենայն մեծանց և փոքունց յայտնի է, զի թագաւորութիւն Իրանայ ի բազում ժամանակաց հէտէ գտանի յանկարգութեան և անձինք անարժան կամին տիրել այնմ: Եւ ի շփոթութեանց ժամանակին թագաւորք Սաֆաւիեայ տոհմին կան վարանեալ, իսկ ես ամենայն անկարգութեանցս չհամբերելով, շրջեալ ընդ անապատս և ընդ դաշտս, բազմապիսի հնարիւք զայնս ի բաց խափանեցի և զաւերեալ թագաւորութիւնն Իրանայ ի ձեռաց Թշնամեաց ազատեցի: Այժմ են ի միջի Շահ Թահմասուլքն և որդին նորա Միրզայ-Աբբասն, (2բ) որք կարի արժանի երեւին, զորն ի նոցանէ արժանի թագաւորութեանն գիտէ՞ք՝ թագաւոր արարէ՞ք, որում և ես ի միասին ընդ ձեզ հպատակեցայց»:

Ժողովուրդք Իրանայ միախորհուրդ և միաբան աղաղակ բարձեալ՝ ասէին, թէ.

«Թագաւորութիւն Իրանայ վայել է այնմ անձին, որ զխռովութիւն ի քաղաքէ մերմէ վերացոյց՝ զխռիւս վշտակրութեանց ի բաց յատկացեալ յայնմանէ, և գերեաց մատնելոց կապանաց յօտարութեանս զազատութիւն շնորհեաց»:

Թէ և զառաջինն արքայն Նատր յընդունելոյ զանուն թագաւորի զանձն ի բաց հրաժարեաց և յընթացս միոյ ամսոյ ո՛չ ետ պատասխանի ինչ, բայց յետոյ հայեցեալ՝ ետես, զի չիք ոք բաց յինքէնէ անձն արժանաւոր, ուստի ել, նստաւ յաթոռ թագաւորութեան⁷⁰:

Եւ վասն զի ի ժամանակի թագաւորութեանց տոհմականացն Սաֆաւիեայ խանք Գանձակայ, որք Ղաճար կամ Զիա-

⁷⁰ Նադիրի կողմից գահընկեց արված շահ Թահմասպ II-ը իր դեռահասակ որդիների՝ Աբբաս III-ի և Իսմայիլի հետ արքայությունում պահվում էր Սաբզիվար քաղաքում (տես Տեր-Ավետիսյան Ս., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Ե., 1940, էջ 36, Քյուլուք Արութին, Պատմություն Թահմազ Դուլու, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», N 1, 1941, էջ 124):

⁷¹ Նադիր շահը թագադրվել է 1736 թ. մարտի 8-ին:

տայ օղլի⁷² ևս անուանեալ էին, վասն անսուտ բարեկամութեան իւրեանց ընդ յիշեալ թագաւորացն Սաֆաւիեայ բէկլարբէկի և տէր իշխանական կարողութեան եղեն: Ի վեր քան զկամուրջն Սնդայ⁷³ զՍարգաշն Վրաստանու, հանդերձ և զԽուտայֆիրինայ կամուրջն⁷⁴ ընդ Ատրապատականին, սահման արարին, և Տիխիսայ ևս հրամանատու երբեմն լինելով՝ սոքա ի ժողովս Մուղանայ յայտնի և ի ծածուկ ջան եղեալ՝ գուն գործէին, զի բաց ի շառաւիղացն Սաֆաւիեայ թագաւոր մի՛ լիցի և ո՛չ ոք յօտարաց և զբարձի (Յա) թագաւորութեան մի՛ թիկն ածիցէ: Այս ամենայն յայտնեցաւ արքային Նատիրայ:

Յորժամ թագաւորեցաւ սա, յիշատակեալ խանացն Գանձակայ վասն ի վաղ ժամանակաց հէտէ մեծարգութեան նոցա զայլ ինչ դատաստան և պատիժ ոչ կարաց տալ, այլ միայն զԲօշչալու Ղազախն ընդ խանաց և աղալարաց նոցա կարգեաց կառավար և հրամանատու Վրաստանու: Եւ զբնակիչս Ղարաբաղու, որ են Ջիւլիանշիր, օթուզիքի⁷⁵ և քաբ[ի]րլու, չուեցուցեալ ի Սարխաս անուն դաւառակն երկրին Խորասանու՝ բնակեցոյց անդանօր:

Եւ Խամսայ մէլիքաց ևս ետ հրաման, զի ամենևին չհնազանդելով խանացն Գանձակայ՝ զինքեանս ազատ գիտասցին

⁷² Գանձակի Զիադօղլի ցեղի խաների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում XVII դ. պարսիկ պատմագիր Մուհամմեդ Մասում Իսֆահանին իր «Չուլասեթ աս-սիյար» աշխատության մեջ (տե՛ս Мухаммед Масум ибн-Ходжаги Исфгани, Хуласет ас-сийар («Суть жизнеописаний»). Глава «Краткий очерк истории рода Зийад оглы и описание Гянджи», «Известия Азербайджанского историко-родословного общества», 2001, вып. 3, с. 109–132):

⁷³ Սընըղ-քյորիի – թուրք. «Կոտրված կամուրջ», այդպես էր կոչվում Խրամ գետի վրա գցված կամուրջը:

⁷⁴ Կամուրջ Արաքս գետի վրա, Խուդափերին գյուղի մոտ:

⁷⁵ Օթուզիքի – թուրք. «երեսուներկու», որը քրդական և թյուրքական 32 մանր ցեղերի արհեստածին միավորում էր, որի մեջ մտնում էր նաև Զևանշիր ցեղը (տե՛ս Петрушевский И., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 136):

և զհարկաւորեալ խնդիրս, առանց հաղորդութեան ուրուք, ինքեանք առաջի արասցեն չահին:

Խանք Գանձակայ, վասն ելանելոյ ի ձեռաց իւրեանց իշխանութիւն և ի բաց լինելոյ յայնմանէ, կարի յոյժ նուագեալ՝ սրտաբեկ եղեն:

ՈՐՊԻՍՈՒԹԻՒՆՔ ԽԱՆԱՅՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒ, ՈՐՈՑ ՍԿԻԶԲՆ Է ԽԱՆՆ ՍԱՐՈՒՋ ՆԱԼԵԱՑ

Իսկական ազգաբանութիւնն սոյն տոհմի յԱրկուն խան Ջինկիզ[ե]ան խանէ համարէր ծագեալ⁷⁶, բայց ըստ որում սովորութիւն է փոփոխական ժամանակին, որ զհարստութիւնն և զթագաւորութիւնն ո՛չ մշտապէս թողու ընդ ումեք, ի ժամանակի գտանելոյ Ջէնկիզեան տոհմին (Յբ) ի շփոթութեան և յաղմուկս ոմն ի նոցանէ յանճարութենէ ի փախուստ անկեալ՝ գնաց ի Վրաստան և անդ ի բերդն Լուրի⁷⁷՝ գաղտ բնակէր: Եւ յորժամ զգործս խանացն Գանձակայ ի լաւագոյն ընթացս ետես, ելեալ անտի՝ չոգաւ առ նոսա և ծառայէր նոցա:

Եւ իբրեւ զինքն ի վեր, քան զաստիճան ծառայութեան զիտաց, եկն առ ժողովուրդն Զիվանշիր գաւառակին Ղարաբաղու երկրին, ուրանօր և կարի յոյժ հարստացեալ՝ ամուսնացաւ: Ծնաւ որդի, զոր և անուանեաց Ալի: Եւ վասն չիկագոյն լինելոյ նորա մարմնով հայրն և մայրն նորա անուանեալ էին Սարուջայ⁷⁸ Ալի: Եւ ի պատճառս կարի յոյժ հարստութեան նոցա բազումք յերթեկաց ի տուարածից, ի ծառայից և ի հովուաց առ նոսա գումարեալ՝ մեծ ժողով եղեն: Եւ այսր ժողովոյ անուն եկաց Սարիջալու:

⁷⁶ Միրզա Ադիգոյզալ-բեկի աշխատության ռուսերեն հրատարակության մեջ այս ավանդությունը բացակայում է (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 49):

⁷⁷ Հայկական Լոռի երկրամասը այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր Վրաստանի իրավասության ներքո:

⁷⁸ Սարիջե – թուրք. «դեղնավուն»:

Այն աստուածապարզև հարստութիւնն էանց ի ձեռս իբրահիմ աղային, որով և նա հռչակաւոր եղև: Որպէս ցայժմ ի տեղիսն Աղտամ և Արասբար, որ յեզր Երասխ գետոյն գոն նշանք, և չորքոտանեաց գոմատեղիք երևին, և ի յեայլաղն⁷⁹ իբրահիմ ինալիլ-կալալի յայտնի են, որք ապացոյց և վկայ են հարուստ և մեծանձն գոլոյ սորա:

Ի ժամանակին ժողովելոյ Նատիր արքային զգօրս ի Զիվանշիրայ զմեծ որդին այսր իբրահիմ աղայի՝ Ֆազլալի-բէկ անուն, որ քաջասիրտ երևէր յոյժ, էշիկաղասի⁸⁰ և կառավար (նայիր) կարգեաց⁸¹: Եւ զկնի սպանման սորա զկրտսեր եղբայր սորին (Հա) զՓան[ահ] Ալի բէկն (որ այժմ Փանա[հ] խան) կարգեաց ի տեղի եղբօր իւրոյ Ֆազլալի-բէկին, որ յետոյ երկուցեալ ի նախանձոտ արքայէն Նատիրայ և չկամելով մնալ ի թիւս ծառայից նորա՝ ի փախուստ անկաւ ի Ղարաբաղ⁸², ուրանօր յազգականաց իւրոց և յընտանեաց ժողովեալ՝ շրջէր աստանդական հանապազօրդ զայսպիսի կեանս վարելոյ: Համբաւ զօրութեան, քաջութեան և ողորմածութեան նորա միանգամայն ի միջի հասարակութեանց տարածեալ կայր:

Եւ թէպէտ Նատիր արքայն խանացն Ատրպատականի և Շիրուանու բազմիցս սաստիկ հրամանաւ գրեաց ունել զնա և առաքել առ ինքն, սակայն նոքա ո՛չ կարացին ձերք ածել զնա, որ երբեմն ի Ղարաբաղ և երբեմն ի Շիրուան մնայր, և օր քան զօր յառաջադէմ անցանէր ի գործս քաջութեան մինչ ցայն

⁷⁹ Յայլաղ – քոչվորների ամառանոցային օթևանը:

⁸⁰ Էշիկաղասի – Սեֆյան Իրանի արքունի պաշտոնյաներից էր, պալատի արարողապետը:

⁸¹ Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի՝ Նադիր շահը Ֆազլ Ալի բեկին կարգում է արքունի արարողապետի (Էշիկաղասիի) թաբին (ենթակա, ստորադաս). տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 47:

⁸² Միրզա Ջամալ Ջաննշիրը Նադիր շահի արքունիքից Փանահի փախուստը թվագրում է հիջրայի 1150 (1737/38) թվականով (տե՛ս Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 66):

վայր, երբ զՆատիր արքայն սպանին ի ջամատիլ-ախր ամ-
[ս]եան 1160 ամի ի խորասան⁸³, այն է յամի Տեառն 1744:

Այս համբաւ սպանման նորա ամենայն ուրեք զհռչակի
հարաւ: Եւ Փանահ Ալի բէկն, ապաւինեալ յօգնութեան Աս-
տուծոյ, աներկիւղ շրջէր յամենայն կողմանս՝ յաղթեալ
ամենայն թշնամեաց: Զիվանշիրու, քաբ[ի]րլուի, օթուզիքի և
Վրաստանու ժողովուրդք, տարագրեալք ի խորասան, զքաղց-
րութիւն հայրենեաց ի միտ բերեալ՝ յետս դարձան, զորս ընկա-
լեալ յարգանօք՝ Փանահ Ալի բէկն ետ նոցա տեղի բնակու-
թեան:

Եւ զկնի գումարելոյ նորա զբազմաթիւ ժողովս այս համ-
բաւ իբրև եհաս Ամիր Ասլան խանին⁸⁴, որ ի կողմանէ Ալի-
Ղուլի Ադիլ շահ⁸⁵ կոչեցելոյն, եղբօր որդւոյ Նատիր արքային,
ժառանգողի զաթոռ թագաւորութեան (4թ) յետ մահուան նորա
տիրէր իշխանութեան, եկն առ Փանահ Ալի բէկն: Իբրև ետես
նա զայն երևելի հարստութիւն Փանահ Ալի բէկին, ի նմին
գիշերի զսուլթանութիւն⁸⁶ և ընդ առաւօտն զխանութիւն շնոր-
հեալ նմա՝ ի ծառայութիւն Ադիլ շահին հրաւիրեաց զնա:
Փանահ Ալի խանն առ ի յարմարել զանձն ժամանակին՝ հնա-
զանդեցաւ:

Ամիր Ասլան խանն զայսմանէ յայտնեաց Ատիլ շահին:
Եւ Ատ[ի]լ շահն գրեալ հրովարտակ խանութեան՝ ի միասին

⁸³ Նադիր շահը դավադրաբար սպանվել է 1747 թ. հունիսի 20-ին (այդ մասին տես Գանուէ, Պատմագրութիւն վարուցն եւ գործոց Նադիր շահի թագաւորին Պարսից, Մադրաս, 1780, էջ 172, Նադիր շահի դարաշրջանի պատմագրական հուշարձանները, աշխ. Ա. Մադալյանի, Ե., 2010, էջ 93-95):

⁸⁴ Ամիր Ասլան խան – Նադիր շահը 1738 թ. նրան նշանակել էր Ատրպատականի կառավարիչ: Դետագայում Ադիլ շահը վերահաստատել է նրան այդ պաշտոնում (տես Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 48):

⁸⁵ Ալի-Ղուլի խանը շահ է հռչակվել 1747 թ. հուլիսի 6-ին Մեշիեդում և ընդունել Ադիլ շահ («արդարադատ») անունը:

⁸⁶ Սուլթան – Սեֆյան Իրանում այդպես էին կոչվում սահմանային փոխարքայու-թյունների կամ բեկլարբեկությունների մեջ մտնող ավելի փոքր վարչական միավորների կառավարիչները:

ընդ այլ պարզեաց առաքեաց Փանահ խանայ, որոյ և անուն խանութեան հաստատեցաւ ի նոյն իսկ Ադ[ի]լ շահէ: Եւ յետ այնորիկ Շահրուխ Միրզայն⁸⁷, որ էր թոռն Նատիր արքային, յառաջագէմ լեալ: Զկառավարն Ղարապաղայ⁸⁸ զբազում խանն, ընդ յիշեալ Ամիր Ասլան սարտարին կալեալ՝ սպան:

Իբրև Փանահ խանն, որ միշտ զանուն խանութեան որոնէր, ի նպատակ կամաց իւրոց եհաս, խորհեցաւ ի միտս իւր, թէ չէ՝ հարկ անհոգ կալ զփոփոխութեանց ժամանակին, միապէս վարելով զկեանս և անցուցանել զժամանակ ի դաշտորայս՝ չէ արժան: Բարւոք է ի տեղում իմիք, ասէ, ի միտս ի ձեռն արկանել կառուցման ամրապինդ շինուածոյ իրիք, որ ի ժամու հարկաւորութեան լինիցի տեղի ապաւինի և յապահովութեան:

Վերջապէս գնացեալ ի Բայաթ ի 1161 ամի⁸⁹, այս է յամի Տեառն 1745, սկիզբն արար կառուցման բերդի և պատնշաց: Բայց ժողովուրդ Օթուզիքի և Զիվանշիր գաւառակացն, որոց սիրտ հարեալ կայր զնախանձու և զթշնամութեան, (5ա) միշտ ջանային կարճել զայս իշխանութիւն: Ուստի և զխամսայ մէ-

⁸⁷ Շահռուխ Միրզա – հանդիսանում էր երկու դիմաստիաների՝ Սեֆյան և Աֆշար շահերի թոռը: 1749 թ. գահընկեց է արել Իբրահիմ շահին: 1749 թ. դեկտեմբերին խորասանում Շահռուխի դեմ խռովություն է բարձրացրել Սեշեդ քաղաքի շիա հոգևորականությունը, որը նրան հայտարարել է այլակրոն ու Նադիրի քաղաքականության հետևորդ, և առաջ քաշել գահի իր թեկնածուին՝ Միրզա Սեյիդ Մուհամմադին (Միր-Սեյիդ), որը տապալել է Շահռուխին և կուրացրել: Սակայն, 1750 թ. հունվարին գորավար Յուսուֆ Ալի խան Զալայիրին իր հերթին գահընկեց է արել նրան և գահի վրա վերականգնել Շահռուխին: Վերջինիս կառավարումը խորասանում ընդմիջումներով շարունակվել է մինչև 1796 թ.: 1754 և 1770 թթ. նա ստիպված էր իրեն ճանաչել որպես Աֆղանստանի Ահմեդ շահ Դուրրանիի վասալ: Վախճանվել է 1796 թ. (տե՛ս Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005, էջ 385-387, Шабани Р., Краткая история Ирана, Санкт-Петербург, 2008, с. 209):

⁸⁸ Խոսքը Ղարադաղի կառավարիչ Քյազիմ խանի մասին է (տե՛ս Ахмед-бек Джавашир, О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год), Баку, 1961, с. 71):

⁸⁹ Հիշրայի 1161 թ. սկսվել է 1748 թ. հունվարի 2-ին և ավարտվել 1748 թ. նոյեմբերի 22-ին:

լիքսն ևս ընկեր ինքեանց արարեալ առ Հաջի-Չալապին⁹⁰, որ ի նմին ժամանակի բոլոր Շիրուանայ տիրէր, գրելով զխնդիրս՝ յայտնեցին նմին, թէ. «Փանահ խանն աստ ի վեր երևեալ սկիզբն շինուածոյ բերդից պատնշաց դնէ, և եթէ վասն խափանելոյ զայս ի վեր երևեսցին թուլութիւն և յապաղումն, յայնժամ ընդդիմանալ նմին անմարթ է»:

Հաջի-Չալապին ի բանիցս յայսցանէ խափեալ սկիզբն արար առ նա թշնամանաց, և ժողովեալ զամենայն զգօրս Շիրուանայ՝ եկն բազում զօրօք և պաշարեաց զբերդս Բայաթայ: Այլ Փանահ խանն գիտացեալ զայնմանէ՝ օր յառաջ յայտնելու էր բոլոր ժողովրդեանն, և զնոսա ամենեսին ի պատնէշսն լցեալ, ամրացեալ էր յայնոսիկ: Հաջի-Չալապին սկիզբն պատերազմի արարեալ՝ յիւրաքանչիւր առուր նոր իմն եղանակաւ մարտ դնէր սաստկապէս, այլ ի վերջոյ, առանց հասանելոյ ի նպատակ իւր, մեծաւ վնասու յետս դարձաւ, և ի գնալ իւրում ասաց.

«Փանահ խանն մինչ ցայդ էր որպէս դրամ ինչ անգիր (առանց սիքքայի), մեք եկաք և տուաք նմա զքանդակ»:

Եւ ապա Փանահ խանն խորհեցաւ, թէ գոլով իմ անձն նորահաստատ և ժողովուրդ գաւառակացն Զիվանչիրայ և Օթուզիքի թշնամի են ինձ, ընդ որոց և խմասայ մէլիքք միաբան և միախորհուրդ, վասն որոյ և պարտ եմ ընտրել զամուր ինչ-ինչ ի բնակութիւն վասն յապահովի կալոյ յերեսաց թշնամեաց և ի բաց ջնջելոյ զնոսա ի սահմանաց իմոց:

(5բ) Ուստի և զհիմնարկութիւնն Բայաթ բերդին դադարեցուցեալ՝ եկն ի Թարնակիւտ⁹¹, որ Շահբուլաղ անուանի, և ի

⁹⁰ Ըստ թյուրք պատմագիր Աբդուլ-Լատիֆ Էֆենդիի՝ Յաջի-Չելեքին սերում էր Շիրվանի մահմեդականացած հայկական ընտանիքից (տես Абдул-Латиф-эфенди, История Шекинских ханов, Баку, 1926, с. 5):

⁹¹ Թառնակյուտը Յայոց արքա Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95–55) կառուցած չորս Տիգրանակերտներից մեկի աղավաղված անունն է, գտնվում է Աղդամի շրջանում, Վանքասարի ստորոտում (տես Կարապետյան Ս., Յայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ

ստորոտ բլրոյ իրիք սկիզբն արար շինուածոյ բերդի, մզկիթաց, տանց, շուկայից և բաղանեաց, որք և ի 1165 ամի⁹², 1749 յամի Տեառն, ի գլուխ հասին: Եւ անդանօր բնակեալ՝ ընդդէմ Զրաբերդու և Թալիշու մէլիքացն պատերազմ յարուցանէր, և հետզհետէ ջան դնէր ի ցրել զժողովս նոցա:

Ի սմին ժամանակի մելիքն Վարանդայ գաւառակի Մելիք-Շահնազարն, հարեալ ընդ սէր մելիքութեան, զհօրեղբայրն իւր զՄելիք-Հիւսէինն⁹³ սպան՝ զհամբաւ մելիքութեան իւրոյ հրապարակելով յաշխարհի: Ի լսելն զհամբաւս զայս խամսայ մելիքք միաբանեալ ընդ միմեանս՝ ընդդէմ Մելիք-Շահնազարայ պատերազմ յարուցին, ուստի և իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ, առեալ զբազմութիւն արանց հպատակաց իւրոց, ել ի վերայ նորա՝ ասելով, թէ.

«Ընդէ՞ր նա տարապարտուց թշնամացեալ՝ սպան զարժանապատիւ զհօրեղբայրն իւր»:

Իբրև եկին նոքա՝ չորս մելիքք, Մելիք-Շահնազարն յԱւետարանոց գեղջ ամրացաւ ի բերդին, կառուցելոյ անդանօր յինքնէն: Նոքա՝ յարուցեալ զմելիքքն, զբոլոր գաւառակն Վա-

227): Այժմ այնտեղ պեղումներ է իրականացնում ԶԶ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ պ. գ. դ. Զամլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ (տես Պետրոսյան Զ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, «ԼՂԶ. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 434-445):

⁹² Գիջրայի 1165 թ. սկսվել է 1751 թ. նոյեմբերի 20-ին և ավարտվել 1752 թ. նոյեմբերի 7-ին: Իրականում Շահբուլաղի բերդը կառուցվել է 1749 թ. (տես Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 265):

⁹³ Այստեղ Ադիգյոզալ-բեկը շփոթել է նրանց ազգաբանությունը: Ըստ Բաֆֆի՝ «Մելիք-Յովսեփը (որին պարսիկները Յուսեփն էին անվանում – Ա. Մ.) և Մելիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, Յովսեփը ծնված էր Մելիք-Յուսեփի Ամնախաթուն անունով կնոջից, որը Տիգակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Ձոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Յուսեփը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ» (տես Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 452, հարցի մանրամասն քննությունը տես Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 173-182):

րանդու աւիրեցին, բայց զբերդն, ուր ամրացեալ էր Մելիք-Շահնազարն, առնուլ ո՛չ կարացին: Եւ, ի վերջոյ, առանց հասանելոյ ի նպատակ կամաց իւրոց, դարձան և գնացին՝ պայմանադիր եղեալ, զի ի ժամանակի գարնան անդրէն եկեալ՝ զբերդն առնուցուն:

(6ա) Մելիք-Շահնազարն, տեսեալ գտկարութիւն իւր, ի հոգս անկաւ զհետեանաց գործոյն և եկն առ գերաստիջան խանն, որում և ծառայէր հաւատարմութեամբ, որպէս և զտեղին, ուր հիմնեցաւ Շուշի բերդաքաղաքն, եցոյց յիշեալ խանին, որ զկնի հաւանելոյ տեղւոյն սկիզբն արար ընդ Մելիք-Շահնազ[ար]ին շինութեան այսր ամրակառոյց բերդի⁹⁴ (զորմէ իւրում համապատշաճ վայրի խօսել կայ):

Իբրև ձայն արդարադատութեան, քաջութեան և բարձրապատուութեան խանին զհռչակի հարաւ յերեսս երկրի, ժողովուրդք բազումք յօտար տեղեաց ապաւինեալ ի տէրութեան՝ չուեցին ի Ղարաբաղ, ուրանօր և ծառայէին խանին: Այլ բնիկ ժողովուրդ Ղարաբաղու երկրի, բացի գիւղականաց ոմանց, են հասարակութիւնքն ջիվանշիրու, օթուզիքի և քաբիրլուի, յորոց և վերջինքս այսոքիկ պարտուպատշաճն հպատակութեամբ կային ի ծառայութեան նմին: Բայց բնակիչք գաւառակացն Զիվանշիրու և Օթուզիքիքն երբեմն-երբեմն յայտնէին զներքին իւրեանց ատելութիւն և զնախանձ:

Եւ հինգ գաւառակք, որ անուն խամսայից անուանակոչեն և իւրաքանչիւրոցն յայնցանէ անուանք յայտնի են, զի այնոքիկ գաւառակք ըստ հինգ թուոյ խամսայ կոչեն, վասն զի յարաբացի լեզու թիւն հինգ խամսայ ձայնի: Յիշատակեալ գաւառակք են յետագայքս.

⁹⁴ Այստեղ խոսք կարող է լինել միայն բերդի վերակառուցման մասին: Անվիճելի է, որ Շուշիի բերդը գոյություն է ունեցել դեռևս XVIII դ. սկզբին (տես Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. I, Ереван, 1964, с. XLI; Նադիր շահի դարաշրջանի պատմագրական հուշարձանները, էջ 59):

Ա. Դիզակ, որոյ մելիքք էին Մելիք-Եկանեանքն, որ յՈւրմի⁹⁵ քաղաքէն պարսից ի փախուստ անկեալ՝ եկք էին ի ժամանակի (6բ) Թաղաւորութեան Նաոիր շահին⁹⁶, ըստ հրամանի նորին ամբարձեալ էին յաստիճան մելիքութեան⁹⁷, յորոց Մելիք-Եկանն վասն մեծի հաւատարմութեան և ցուցանելոյ նորա զճշմարիտ ծառայութեան՝ կարի յոյժ մեծայարգ և երևելի գտաւ: Եւ յանուն Բաբալղի⁹⁸ (այն է հայր ի տեղի հաւու, պապի) Նաոիր շահի հռչակեցաւ, որպէս ի ժամանակի ձմերելոյ Նաոիր շահի ի դաշտին Մուղանու բոլոր զօրաց նորա տալով զկերակուր՝ պատուեալ է զնոսա:

Ի սմին միջոցի հրամայեաց շահն Մելիք-Եկանայ բերել ինքեան գտունկ տասն լիտր, և նա յանձնաւու եղև, զի պատուաստեցէ: Բայց հպատակք մելիքի մեծամեծ անձինք ասացին, թէ.

⁹⁵ Իրականում Դիզակի Մելիք-Եգանյանների՝ Ուրմիայից ծագելու վարկածն անհիմն է: Ըստ Սիրգա Աղիգոյզալ-բեկի աշխատության ռուսերեն հրատարակության՝ Մելիք-Եգանյանները Ղարաբաղ են եկել Լոռուց (տես Мкрза Аджезаио-бек, указ. соч., с. 57): Աղիգոյզալ-բեկի աշխատությունը գրված է եղել արաբատառ թուրքերենով, որի դեպքում այդ տեղանունների գրությունը նման է (տես Սիրգա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 40), ինչն էլ դարձել է թյուրիմացության պատճառ: Այսպիսով, Մելիք-Եգանյանների ծագման Ուրմիայի վարկածը պատմական որևէ հիմք չունի և առաջ է եկել լոկ թարգմանչի սխալի հետևանքով:

⁹⁶ Մելիք-Եգանյանները Դիզակում հաստատվել են XVIII դարի սկզբին, երբ, ըստ Ս. Ջալալյանի՝ «Մելիք-Եգան, որդի Ղուկաս վարդապետի, ի նահանգէն Լոռույ ի գեղջէն Արդուոյ, յազգէ Լորիս Մելիքեանց, մարտ եղեալ ընդ իւրում ազգականի Էլիզբարայ, որ ի նմին ժամանակի տիրէր երկուց նահանգաց՝ Լոռայ և Տաշիրայ, ի բաց առեալ զՄժաւթն և զԲաբաժամաձորն, իսկ յոչ ստանալն նմա վերաբնակի ընդ հօր իւրում աղիսին հանդերձ աշխարհն Արցախու ի նահանգն Տիգակայ և ի գիւղն Տող» (տես Ջալալեանց Ս., Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից, Մատենադարան, մանրածապալեն N 367, էջ 4, Բաֆֆի, Խանսայի մելիքությունները, էջ 428):

⁹⁷ Ըստ Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրության՝ նրա մելիքական իրավունքները սկզբնապէս հաստատվել են Սեֆյան շահ Թահմասպ II-ի կողմից, իսկ հետո Նադիր շահը Մելիք-Եգանին վերահաստատել է այդ պաշտոնում (տես Փափազյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 77):

⁹⁸ Բաբալղը — թուրք. «հայրացու»:

«Վասն է՞ր զայս անհնարին հրաման ի յանձն առէր, ուստի՞ ունիս գտանել զսուռնկ յայսմ ձմերան ժամանակի»:

Որոց պատասխանի արար, թէ.

«Ես ինքն, ի վերջոյ, տաց չահին զպատասխան»:

Յետոյ գնացեալ առ Նատիր՝ յայտնեաց նմին, թէ.

«Ըստ հրամանի ձերում առաքեցի զարս յայն տեղիս, որ բուսուցանէ զսուռնկ, այլ գտին զվայրսն ծածկեալ ձեամբ»:

Շահն խնդացեալ ընդ այս կարի յոյժ՝ ասաց.

«Ես ևս գիտեմ, զի ի ձմերան ժամանակի ո՛չ լինի սուռնկ, այլ զքեզ փորձէի միայն: Եւ որովհետեւ ի միջի բազմութեան ի հրամանէ իմմէ ո՛չ կացիր ի բաց և ընկալար զայն որպէս կատարելի, վասն որոյ Բաբալդ իմ ես արդարեւ»:

Ասեն ևս, թէ զտիկին Մելիք-Եկանի հրաւիրեալ են ի հաց-կերոյթ յառանձնոց թագուհեացն Նատիրայ, որոյ վասն և զարքայավայել խորտիկս են պատրաստեալ, այլ նա հրաժարեալ է յուտելոյ, և ի ստիպելն հրաւիրանօք (7ա) յուտել՝ պատասխանեալ նոցա, թէ.

«Այսօր օրինօք մեզ պահք հն, և ես ո՛չ լուծից բնաւ զպահս»:

Ընդ որ կարի յոյժ ծիծաղելով՝ հաւանեալ են հաստատու-թիւն նորա ի պահպանութիւն հայրենի օրինացն հայոց⁹⁹:

Բ. Վարանդայ, որոյ մելիքք էին Մելիք-Շահնազարեանքն, թէպէտև հնագոյն քան զնա ևս կային անդանօր ազնուազգիք¹⁰⁰: Ծագումն նոցա լեալ է յազնուազգեաց Կեօկչայի,

⁹⁹ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի աշխատության Բաբվի 1950 թ. հրատարակության մեջ այս երկու ավանդությունները ներառված չեն (իմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 57):

¹⁰⁰ Մինչև Վարանդայի մելիքի պաշտոնում Մելիք-Շահնազարյանների հաստատվելը, այնտեղ իշխել է մեկ այլ հայկական մելիքական տուն, որի ներկայացուցիչների այսպիսի մի հերթականություն է վիճագրերի հիման վրա մշում Ս. Բարխուտարյանը. «Մելիք-Պապի որդի Յախիջանայ, Մելիք-Աւան որդի Մելիք-Պապու, Մելիք-Աղամ եղբայր Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Փաշայ կամ Փաշիկ որդի Մելիք-Աւանայ, Մելիք-Դանիել, Մելիք-Սուլաֆֆար, որ է տոհմիս վերջին մե-

ուստի ըստ պատահման ժամանակին ի փախուստ անկեալ՝ եկին յԱւետարանոց գիւղն¹⁰¹, ուրանօր բնակեալ կիշխէին մեկիքութեամբ Վարանդայ գաւառակացն: Նաոիր շահն զոմն ի նոցանէ, որոյ անուն էր Մելիք-Միւր[ը]զաբէզ, յատելութենէն ընդ կարի յոյժ քաջութեան նորա և վասն գանգատանաց ժողովրդեան զնմանէ՝ խեղդեաց¹⁰², և զհօրեղբօր որդի նորա զՄելիք-Հիւսէյինն, որ էր այր գրասէր և հեզաբարոյ, այլ կաղ միով ոտամբ, ի տեղի նորա կարգեաց¹⁰³: Եւ, ի վերջոյ, երկրորդ Մելիք-Շահնազարն ի գիշերի սպանեալ զնա՝ ինքն զտեղի նորա գրաւեաց, որպէս ասացաւն ի վեր անդր:

Գ. Խաչէն, ուրանօր էին մելիք սերունդքն Հասան-Ջալալեանց: Յետ ելանելոյ ի ձեռաց նոցա այսր մելիքութեան, առ չգոլոյ ուրուք Հաստատութեամբ յիշխանութեան մելիքի, յիւրաքանչիւրում ժամանակի այր ոք կորզէր յանձն զաստիճան մելիքութեան մինչև ի ժամանակս Փանահ խանին, և յայնժամ Խնճրատան գեղջ Մելիք-Միրզայ-խանն, առ լաւութեան իւրոյ և հաւատարմութիւն, ըստ հրամանի յիշեալ խանին մելիք կարգեցաւ, և յետ նորա՝ որդի իւր Մելիք-Ալլահվերդին, և ի վախճանի՝ (7ր) թոռն նորա Մելիք-Ղահրամանն, որ այժմ է կենդանի¹⁰⁴:

լիքն» (տե՛ս Բարխուտարեանց Ս., Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 40-41): Վարանդայում տեղի ունեցած իշխանափոխության մասին Լեոն գրում է. «Այս տոհմը ետ մղվեց Մելիք-Շահնագարյաններից, որոնք և իրենց ձեռքն առան ամբողջ Վարանդան» (տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 257):

¹⁰¹ Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնագարյանների տոհմի ներկայացուցիչ Միրզաբեկը 1603 թ. բնակություն է հաստատել Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում և այնտեղ սկիզբ դրել Մելիք-Շահնագարյանների տիրապետությանը (տե՛ս Տեր-Սկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնագարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պր. Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 134):

¹⁰² Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկը մահապատժի է ենթարկվել 1744 թ.:

¹⁰³ Այս մելիքի ստորագրությունն ու կնիքը պահպանվել են 1745 թ. հուլիսի 27-ին կազմված պարսկերեն մի կալվածագրում՝ «Վարանդայի Մելիք-Յուսեյն» ձեռով (տե՛ս Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 173):

¹⁰⁴ Խոսքը Խնճրիստանի Մելիք-Միրզախանյանների մասին է, որոնք Ղարաբաղի խաների դրածո մելիքներն էին խաչեն գավառում:

Դ. Զրաբերդ, ուր մեկիք էին Մելիք-Ալլահդուլին և ապա Մելիք-Ադամն: Սոքա ի բնէ ի Մաղավուզայ են եկեալ ի գաւառակն Զրաբերդ¹⁰⁵, ի բերդն Զերմուկ¹⁰⁶, որ է տեղի ինչ ամուր ընդ մէջ Թարթար գետոյն, զոր և վասն ինքեանց արարեալ են տեղի ապաւինի և բնակութիւն անդանօր լեալ են: Մելիք[ք], որք վասն մեծի քաջութեան իւրեանց հռչակաւոր են յաշխարհի, որպէս ի պատերազմել Նատիր շահին ընդ մեծի զօրապետին Օսմանցւոց Քիւֆիւրլու օղլիին Մելիք-Ալլահդուլին եցոյց զբազում դիմազրաւ քաջութիւնս և վասն այսր քաջութեան իւրոյ ընկալաւ ի Նատիրայ զաստիճան սուլթանութեան՝ ի միասին ընդ մեծագին պարգեաց: Ուստի և հրամայեաց շահն յետ այնորիկ զնա անուանել ո՛չ մելիք, այլ Ալլա[հ]դուլի սուլթան: Ուստի և նոքա ի վաղուց ևս լեալ են տէր իշխանութեան և մեծութեան:

Ե. Մելիքք Թալիշ գաւառակին¹⁰⁷, որք ի սկզբանէ գաղթեալ են ի Շիրվանայ¹⁰⁸ և առ ժամանակ ինչ բնակեալ ի Համանուն գեղջն Թալիշ, վարեալ են զիշխանութիւն մելիքի ի գաւառակի անդ:

¹⁰⁵ Սիրգա Յուսուֆ Ներսեսովը, Ս. Զալալյանցը, Րաֆֆին, Լեոն և մի շարք այլ հեղինակներ գրում են, որ Զրաբերդի Մելիք-Իսրայելյանները XVII դ. վերջերին Արցախ են տեղափոխվել Սյունյաց աշխարհի Մաղավուզ և Խնածախ գյուղերից (տես Սիրգա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 43, Զալալյանց Ս., նշվ. աշխ., Մատենադարան, մանրածապավեն N 367, էջ 3, Րաֆֆի, Խամսայի մեկիջությունները, էջ 425-426, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 257):

¹⁰⁶ Պատմական սկզբնաղբյուրներում և տարբեր աշխատություններում այս անրոցը հիշատակվում է Զարաբերդ, ճառաբերդ, Զրաբերդ, Զերմուկի բերդ և Զրաբերդ անուններով, իսկ մեկիջության շրջանի վկայագրերում առավելապես հայտնի է Զրաբերդ անվանաձևով, ինչը գործածվում էր նաև որպես գավառանուն և մեկիջության անվանում (տես Ղուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մեկիջական ապարանքները, Ե., 2001, էջ 82):

¹⁰⁷ Գյուլիստանի մեկիջությունը մեկիջանիստ Թալիշ գյուղի անունով երբեմն կոչվել է նաև Թալիշի մեկիջություն:

¹⁰⁸ Գյուլիստանի Մելիք-Բեգլարյանների ծագումնաբանությունը տես Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 420-425, Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 209-210:

ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ ՓԱՆԱՀ ԽԱՆԻՆ ԸՆԴ ԽԱՄՍԱՅ ՄԵԼԻՔԱՑ

Յառաջին երևման Փանահ խանին մելիք Դիզակայ¹⁰⁹՝ սերունդ Մելիք-Եկանայ, թշնամացեալ ընդ նմա՝ ի ժամանակս ժամանակս (ճա) պատերազմ գրգռեցին¹¹⁰ ընդդէմ նորա, յաղթելով նմա երբեմն ևս, մինչ ի վերջոյ Փանահ խանն յօժանդակութենէ բարձրելոյն յաղթող գտեալ՝ զոմանս ի նոցանէ սպան¹¹¹ և զոմանս սուտեաց անխնայ: Իսկ որք ի նոցանէ ընկալան զկրօն պարսից¹¹²՝ գտին զկենդանութիւն, և այսպէս կարի յոյժ նուազեցաւ ցեղն Մելիք-Եկանայ:

Եւ մելիքն Վարանդայ դաւառակին՝ Մելիք-Շահնազարն, զորմէ ի վեր անդր սակաւութեւ խօսեցեալ եղև, ըստ ազնուագրի գոլոյն կարի Հարստացեալ ընդ որդւոյ իւրում Մելիք-Ջիւմշուտայ միշտ առաջի Փանահ խանին և որդւոյ նորա Իբրահիմ խանին ի պատուի էին և յարաժամ նմին օգնական մեծաւ հաւատարմութեամբ, յորոց ի միջի ևս ի վեր երևեցաւ արիւնակցութիւն ինչ՝ ի տալոյ Մելիք-Շահնազարին զմին ի դատերաց իւրոց Իբրահիմ խանին ի կնութիւն¹¹³:

¹⁰⁹ Խոսքը Մելիք-Եսայու մասին է, որի մելիքական իրավունքները հաստատվել են Նադիր շահի 1746 թ. հրովարտակով (տե՛ս Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, թիվ 1, էջ 204):

¹¹⁰ Ըստ Առաքել Կոստանյանցի՝ Փանահ խանի և Մելիք-Եսայու միջև կռիվները տեղի են յոթ տարի (տե՛ս Կոստանյանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պր. Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44):

¹¹¹ Այստեղ հեղինակը սխալվում է: Մելիք-Եսային սպանվել է 1781 թ. Իբրահիմ խանի կողմից (տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, էջ 179, Армянно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 172, 179):

¹¹² Մելիք-Եգանյանների տոհմի մահմեդականացված ճյուղի շառավիղների մասին տե՛ս Կոստանյանց Առ., նշվ. աշխ., էջ 81, Մաղալյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 209-210:

¹¹³ Ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի՝ «Մելիք-Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Դուրգադ խանումին, կնու-

ի հաջէն գաւառակին թոռն Ուլ[ու]բաբայ¹¹⁴, ի զանազան գիւղօրէից ժողովելով ի վերայ իւր զարս զաւագակս ի յամրոցն Բալլուղայեայ¹¹⁵, յայտնեաց ընդդէմ Փանահ խանայ զթշնամութիւն և զհակառակութիւն: Այլ Փանահ խանն յարձակեալ ի վերայ այսր ամրոցի՝ ցրուեաց զժողովն և գէտօրէն հեղմամբ արեան նոցա ի գլխոց սպանացելոցն կառոյց զաշտարակ բարձր: Յետ որոյ և գաւառակն հաջենոյ հնազանդեալ՝ մտերմութեամբ ծառայէին նմա:

Մելիքն Զրաբերդու՝ Ալլահղուլի սուլթանն, յառաջին վեր երևման Փանահ խանայ եկն ի տեսութիւն նորա յԱմարաս: Կառավարն Նախիջևանայ՝ Հէյտար-Ղուլի խանն, (ծր) ևս հիւր էր առ Փանահ խանին: Սա ի տեսանելն զպատիւ և զբարձրութիւն Ալլահղուլի սուլթանին՝ յայտնեաց Փանահ խանայ, թէ.

«Այսպիսի սուլթան չունի հնազանդել քեզ և երկու մեծապատիւ անձինք ի միում քաղաքի ո՛չ ի գլուխ երթիցեն, որպէս ասի յառակսն՝ Աղքատք տասն ի մի մահճի ննջել մարթին, կամ՝ Արքայք երկու յերկրի միում ո՛չ զետեղին: Արժան է զնա ճարակ սրոյ տալ և բառնալ ի կենաց, և այն՝ այժմ իսկ աստանօր ի յԱմարաս»:

Փանահ խանն հաւանեալ ընդ խորհուրդ Հէյտար-Ղուլի խանին՝ զԱլլահղուլի սուլթանն սպան¹¹⁶: Եւ եղբայր նորա Մելիք-Աղամն, գաւառակին Զրաբերդու մելիք եղեալ, ընդ Մելիք-Ուսուբայ՝ Թալիշու մելիքին, որ ի յորդորանաց Մելիք-

թյան է տալիս Իբրահիմ խանին, և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում» (տես Սիրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Եջվ. աշխ., էջ 42):

¹¹⁴ Խոսքը Մելիք-Ալլահվերդի Դասամ-Ջալալյանի մասին է, որը 1755 թ. դավադրաբար սպանվել է Փանահ խանի կողմից (տես Րաֆֆի, Եջվ. աշխ., էջ 455-456):

¹¹⁵ Բալլուղայան կամ Ուլու-պապի բերդը գտնվում է Խաչենագետի ափին, Առաջածոր գյուղի մոտ (տես Ալիշան Ղ., Արցախ, Ե., 1993, էջ 74):

¹¹⁶ Ըստ Մատենադարանում պահվող ձեռագիր ժամանակագրություններից մեկի՝ «ՌՃՂԸ (1749) թվին Փանահն էսպան մելիք Ալլաղուլին՝ սեպտեմպեր ամսումն» (տես Մատենադարան, ձեռ. N 7816, էջ 20բ, Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հ. I, էջ 396):

Աղամին զհօրեղբայրն իւր սպանեալ կայր¹¹⁷՝ նստեալ յաթոռն
Թալիշու մելիքութեան, միաբանեալ թշնամանօք ընդդէմ խա-
նին և ի բերդն Զերմկայ ամրացեալ՝ ընդ երկար ժամանակ յա-
ճախակի պատերազմեցան:

Փանահ խանն ևս ո՛չ սակաւ եցոյց ընդդէմ նոցա զբազ-
մապիսի յարձակմունս, բայց ի պատճառս ամրութեան բերդի
նոցա թէև դարձաւ առանց հասանելոյ ի նպատակ իւր, սակայն
զարտորայս նոցա, որ ի ստորոտ լերինն, ոտնկոխ արարեալ հե-
ծելազօրաց իւրոց՝ բոլորովիմբ ապականեաց զայնս: Եւ զանցս
ճանապարհաց ի չորից կողմանց խափանեաց, և այսպէս զամս
չորս նեղութեամբ և դառն վշտօք (9ա) ընդդէմ նորա մնացին
ի բերդի անդ յանշարժութեան¹¹⁸: Եւ յայնմ ընդ երկար միջոցի
բազումք թշնամացան ընդ խանին և յամենայն ժամ, ըստ օրի-
նակի օտար թշնամեաց, հասուցանէին յիշեալ խանին ի պատե-
րազմի վնասս բազումս:

Վերջապէս յաղթեալ ի խանէն՝ դարձաւ ի փախուստ ի
կողմն Գանձակայ, և ի գաւառակին Շամքօրայ վշտօք և նե-
ղութեամբ մնացին զամս եօթն:

¹¹⁷ Խոսքը Գյուլիստանի Մելիք-Թամրազի սպանության մասին է: Ըստ Մատենա-
դարանի N 7816 ձեռագրում տեղ գտած ժամանակագրության՝ «ՌՃՂԹ (1750)
թվին մէլիք Թամրազն սպանեցին՝ մայիս ամսումն» (տե՛ս Մատենադարան, ձեռ.
N 7816, էջ 20բ, Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 396):

¹¹⁸ Այդ կռիվների մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում մահ կապի-
տան Օթար Թումանովը՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած
իր զեկուցագրերում (տե՛ս Մելիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 107-109, Документы
по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 140):

Որովհետև Փանահ խանն զբոլոր սահմանս երկրին Ղա-
րաբաղու խաղաղացուցեալ էր ի միասին ընդ իսամայ մէլի-
քաց, յորմէ և ոմանք ի մեծամեծաց ժողովրդեան այլոց երկրաց
հնազանդեցան ինքեան, ուստի զամենայն անվայելչութիւնս
երկրին իրանայ ի բաց բարձեալ խորհեցաւ ի միտս իւր, թէ
նաև զմեծամեծս Ղարաբաղու¹¹⁹, Արտավէլայ և Նախ[ի]ջեա-
նայ Հպատակ հրամանի իւրում արասցէ: Սմին իրի ի սուղ ժա-
մանակի զոմանս ի նոցանէ բռնութեամբ և զոմանս ի ձեռն
հրեշտակաց կամ հրապուրանօք հանճարեղ արանց յինքն յան-
կոյց: Եւ կարգեաց ի քաղաքին Արտավուլայ զԱրքայ բէգն¹²⁰
սարուջանլու դատաւոր և հրամանատու: Յետ այսորիկ կար-
գելն զխանս կամ ի բաց հանելն, զոր ի խանութենէ ի վերայ
Գանձակայ, ի հրամանաց սորա լինէին: (9բ) Եւ յազգէն այսց
խանաց ոմանք միշտ ըստ օրինի պատանդաց մնային ի բերդին
Թարնակիւտայ:

Զայն բարձրանալոյ և պատուի Հասան խանի՝ հօրն Աղայ
Մահամատ շահին, ի սահմանս երկրին Արաղայ, Ատրապատա-
կանի և Մազանդարանայ եհաս ի լուր Փանայ խանին: Խանք
ընդ աւագորեոց¹²¹, եղելոց առ յիշեալ խանին, ի ներկայութեան
նորա այսպէս արժանի վարկան՝ ասելով, թէ.

«Զկնի սպանման Նատիր շահին բարեկամութեան շաղ-
կապ ընդ Ալի-Ղուլի շահին և ընդ սպարապետին նորա Ամիր-
Ասլան խանայ կայր ի հաստատութեան: Այժմ գուցէ Մ[ու]հա-
մատ Հասան խանն Ղաճար ընդ նոսա վարեսցի թիւր և գնաս-
ցէ զճանապարհ թշնամութեան և հակառակութեան: Շրջակայ
խանացն չի՞ք և ոչինչ միամտութիւն և հանդարտութիւն, և

¹¹⁹ Պետք է լինի Ղարաղաղի (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 61):

¹²⁰ Խոսքը Դերգախ-բեկ սարջալուի մասին է (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 61; Ахмед-бек Джавашир, указ. соч., с. 73):

¹²¹ Զեռագրում այսպես է, պետք է կարդալ ավագանի:

ընդ իշխանութիւնս բազում են ներքին թշնամիք¹²²: Գուցէ յորդորեալ զՄ[ու]համատ Հասան խանն՝ առաջնորդելով նմին եկեացեն ի վերայ երկրին Ղարաբաղու, և ժողովուրդ սորին ի միասին ընդ այլ ամենայն գոյից իւրեանց սմբակակոխ արասցէն: Եւ ի բերդին Թարնակուտայ անհնար լիցի ընդդէմ նոցա կալ կամ ելանել ընդառաջ նոցա: Արդ՝ եթէ այս այսպէս է, ապա հարկ է զհնարն ապագայ դիպուածոյ նախքան զպատահելն հոգալ: Արժան է, արդ, յընդարձակ և յամուր տեղուջ իմիք հիմն բերդի, պարսպի և աշտարակի առնել, որ ի փորձութենէ ժամանակին և յերեսաց հզօր թշնամւոյն զմեզ յապահովի պահեսցէ»:

Վասն որոյ ըստ հաւանեցուցանելոյ Մելիք-Շահնազարայ (որպէս և ի վեր անդր ծանուցումն եղև), ըստ առաջնորդութեան (10ա) նորա, արկ զհիմն այսր Շուշի բերդաքաղաքի ի 1170 ամի և Փրկչին 1754 ամի: Այլ, ըստ որում ի միջի բերդաքաղաքին ո՛չ գոյր ջուր գնացական և ո՛չ առու, առ ի զփորձ փորձել՝ զքանի մի ջրհորս փորեցին, և յետ ջուրց բղխելոյ յայնց զբերդն ի գլուխ հասուցին:

Եւ զբնակիչս Շահբուլաղայ, ընդ ոմանց դիւզականաց չուեցուցեալ՝ աստանօր բնակեցուցին: Եւ իւրաքանչիւր ումեք ի նոցանէ հտուռն ի բնակութիւն գտուռն և գտեղի սրահից և պարտիզաց: Եւ ժողովեալ զ[հ]մտագոյն արուեստագէտս և ճարտա[րա]պետս՝ սկիզբն արարին շինելոյ զառանձնոցս կանանց խանին, զշուկայս, զվաճառատեղիս, զտուռնս, զաշտարակս և զպարիսպս¹²³, որոց նշանք այժմ ևս երևին:

Եւ յետ կառուցման այսր ամուր բերդն արար զայս միջավայր իւրոց երկրի. զգաւառակն Մեղրի-Կինէյի մինչ ի Բար-

¹²² Նկատի ունեն խամսայի հայոց մելիքությունները:

¹²³ Ըստ Հակոբ Զաքարյան Շուշեցու՝ «Եւ այսպէս յարիւն եւ ի քիրտն հայոց գոգցես կանկնեցան պարիսպք քաղաքին, եւ մեծաշէն ապարանքն խանին եւ ամենայն կազմուածքն, որ ի նմա» (տե՛ս Մաղալեան Ա., Յակոբ Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», Կիեմնա-Երեւան, 2006, թիւ 1-12, էջ 382):

կուշաթ՝ յիշխանութենէ Ղարաբաղու¹²⁴ իշխանին, զգաւառական Սիսեանս՝ ի կառավարչէն Նախըւանայ, և զգաւառական Զանկազուրայ և Ղափանայ՝ ի բէկլարբէկէն Դաւրիթայ, զգետն Թարթարայ, ի վեր քան զգիւղն մինչ ի սահմանս Կօկչայի, որ քօլանեաց բնակատեղի է՝ ի կառավարչէն Իրանայ¹²⁵, և ի կամըրջէն Խուտայֆիրինայ մինչ ի գետն Քուրակայ՝ ի կառավարչացն Գանձակայ, նուաճեաց ընդ իշխանութեամբ իւրով և ինքեան հպատակ արար:

Ի վերայ այսր գունդն Քեանկեարլուի, որ հպատակ միոյ հազարապետիս էին, ի ժողովրդենէն Նախիջևանայ, և Տամուրչի-Հասանլուեցիք, (10ք) որ ի Վրաստան եղեալ Տամուրչի-Հասանլուեցւոյն են՝ ժողովուրդ ճոխ, միում հազարապետի հպատակ էին, և ժողովուրդն Զինլուի, որ հպատակ էին հազարապետի միում, և էին յերևելի հասարակութեանց Վրաստանու, սեպական յօժարութեամբ իւրեանց դառնալով ի հպատակութիւն և ի ծառայութիւն խանին՝ բնակեցան յերկրին Ղարաբաղու և մտերմութեամբ ծառայէին նմա¹²⁶:

Վերջապէս յետ միոյ ամի զկնի՝ հիմնարկութեան Շուշի բերդաքաղաքի Ղաճար Մահամատ Հասան խանն ժողովեալ զզօրս արիւնարբուս՝ անհամար բազմութեամբ յերկրէն Իստուրաբատայ, Մազախարանայ և Քեալանաթայ¹²⁷, ի կամս նուաճելոյ զՇուշի քաղաքն, եկն¹²⁸ և եհար զբանակ իւր ի վերայ Խաթուն-արխին, որոյ բնակիչք հպատակ էին Շուշի քաղաքի:

¹²⁴ Ձեռագրում այսպես է, պետք է կարդալ Ղարաղաղու:

¹²⁵ Պետք է լինի «ի կառավարչէն Երևանայ» (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 56):

¹²⁶ Արցախի տարածքում թուրք-թաթարական քուչվոր ցեղերի բնակեցման մասին տես Ахмед-бек Джавашир, указ. соч., с. 71:

¹²⁷ Պետք է կարդալ Գիլանայ:

¹²⁸ Ըստ վրաց արքայազն Դավիթ Բագրատիոնի «Նոր պատմություն» աշխատության՝ «1757 թ. Մահմադ-Ռասան Ղաջարը գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը ու մոտեցավ Շուշուն:... Իսկ երբ Շիրազում երևաց Քարիմ-խան Չանդը, այս Մահմադ-Ռասան Ղաջարը Շուշիից գնաց նրա դեմ» (տես Մելիք-սեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 200):

Եւ թէպէտ մեծաւ փութով խորհէր գտանել զհնարս պատ-
րանաց՝ կարթել զՓանահ խանն ի հպատակութիւն ինքեան,
բայց ո՛չ ի գլուխ տանել կարաց վասն կարի իմն առաւել, քան
զինքն հնարագէտ լինելոյ նորա: Ընդ երկար մնացեալ ի յի-
շեալ բանակի իւրում՝ հասուցանէր զբազմապիսի վնաս երկրին
Ղարաբաղայ, բայց և աւագակք երկրիս այսորիկ զգրաստս զօ-
րաց նորա և բերողաց վասն զօրացն զպաշարս յաւարի տա-
նէին:

Յայսմ միջոցի զհամբաւ զօրանալոյ Զեանդ Քարիմ խա-
նին¹²⁹ լուեալ, զմեծամեծ ռմբագործիսն իւր թողլով անդրէն ի
Խաթուն-արխն՝ յետս դարձաւ:

Փանահ խանն զյիշեալ ռումբսն եբեր ի Շուշի բերդն,
զորս, ի ժամանակի պաշարման Աբբաս-Միրզայի զբերդն Շու-
շի, առեալ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց ռուսք՝ ի կիր ածին
զայնս:

(11ա) ԿԱԼԱՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՐԻՄ ԽԱՆԻՆ,
ՔԱԶՄ ԽԱՆԻՆ, ՀԷՅՏԱՐ-ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻՆ
ԵՒ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ ՆՈՑԱ Ի ՀԱԶԻ ԶԱԼԱՊԷՆ

Զկնի յետս դառնալոյ Մահամատ Հասան խանին՝ Փանահ
խանն, Քազմ խանն Ղարաաղայ, Հէյտար-Ղուլի խանն Նա-
խիջևանայ և Շահվերտի խանն Գանձաղայ, խորհուրդ արա-
րեալ՝ այսպէս հաւանեցան, թէ՝ Հաջի Զալապին բոլոր Շիրվա-
նայ տէր և իշխան լեալ զմեզ ո՛չ յիշէ և ո՛չ ունի զճանապարհ
հաշտութեան ընդ մեզ, ապա պարտիմք հայթայթել զհնարս
նեղելոյ զնա և պատրաստել մարտ ընդդէմ նորա: Յետ որոյ
զծածուկ սրտից իւրեանց ի ձեռն պատգամաւորաց և նամակաց
ի յայտ ածին արքային Հերակլէ խանին, և նա ևս զհամաձայ-

¹²⁹ Քերիմ խանը երկարատև գահակալական կոիվներից հետո իրեն ենթարկեց
գոթթե ողջ Իրանը և 1761–1779 թթ. իշխեց վեթիլ (լիագոր) հորջորջմամբ:

նութիւն և զհամակամութիւն ընդ նոսա յայսմ խորհուրդ յայտնեալ՝ ծանոյց նոցա, զի մեծաւ փութով ջան դիցեն և առանց ժամավաճառ լինելոյ դիմեսցեն անդր:

Այսոքիկ խանք զպատրաստութիւն ճանապարհորդութեան հոգացեալ՝ ժողովելով զգօրս յուղի անկան դէպ ի սահմանս Գանձակայ, ուրանօր ի վեր քան զքաղաքն Գանձակ ի Ղզըղ-ղայս տեղւոջն հարին զբանակն՝ կառուցանելով զգեղեցկագոյն վրանս իւրեանց:

Իշխանն Հերակլէ նենգութեամբ զսոսա զչորեսին կապեաց ի կապանս գերութեան¹³⁰: Եւ ի նմին իսկ ժամու մին ի ծառայից Շահվերտի խանին հեծեալ ի ձի՝ ի փախուստ փութացաւ:

(11բ) Եւ յայնմ ժամանակի Հաջի Չալապին ևս վասն գումարելոյ զգօրս ի Շիրուանայ հրաման տուեալ՝ մեծաւ պատրաստութեամբ եկն ի Մանքու-չար (Մինկեաջօվր), ուրանօր կացեալ սպասէր պատերազմի և ընդ առաջ ելանելոյ ինքեան: Ի սմին ժամու երևեցաւ նմա հեծեալ ոմն, զոր Հաջի Չալապին հրամայեաց անցուցանել նաւու ընդ գէտն Կուր: Եւ իբրև անցեալ՝ ներկայացաւ նմա և ասաց.

«Ղօճայ բապայ (հայր ծերունի), զխանսն կալաւ վալին»:

Որում պատասխանի ետ Չալապին, թէ.

«Ես ազատեցից զնոսա և, ահա՛, դիմեմ վասն ազատութեան նոցա»:

Յետոյ մեծամեծք ամենայն ի խորհուրդ հաւաքեցան: Չալապին ի ժողովոյն նոցա վասն խորհրդոյ ըստ ա[յ]սմ առարկայի գիտաց զծածուկսն սրտից նոցա, ուստի և ի ժամու երթալոյ նոցա ի տեղի խորհրդեան հրամայեալ էր, թէ.

«Զինչ խորհուրդ և տեսանեսջի՞ք, յայնմ անց ընդ գետն Կուր անհրաժեշտ պարտի լինել»:

¹³⁰ Ըստ վրաց աղբյուրների՝ այս դեպքերը տեղի են ունեցել 1752 թ. (տես Սելիքսեթ-բեկ Լ., Ծշվ. աշխ., էջ 139-140, 169-170):

Որոց ի լսելն զայս բան նորա յետս դարձեալ՝ ո՛չ ևս չոգան ի խորխուրդ՝ ասելով, թէ.

«Մեք վասն այն ժողովիմք, զի ի՛ւ և է հնարիւք կարասցուկ գտանել արգելանս անցից ընդ գետն, և եթէ կամիք անցանել, անշո՛ւշտ, հրամայեցէ՛ք զօրաց գնալ»:

Հրամայեաց Հաջի Չալապիւն կարի վաղվաղակի անցանել ընդ գետն Կուր:

Վալիւն, ի լսելն զայս դիպուած, մեծապէս զերկիւղի հարաւ, վասնզի մի անգամ ևս տեսեալ էր նորա նախքան զայն զներգործութիւն ձեռաց զօրացն Հաջի Չալապիւն, բայց յանճարութենէ ել ընդառաջ նորա (12ա) մերձ ի շէյխի Նիզամի մարաղաք տեղին¹³¹, ուրանօր պատահեցաւ պատերազմ սուստիկ ընդ մէջ երկուցունց սոցա: Զօրք վրաց, զկնի յաղթելոյ յերեսաց զօրացն Չալապիւն ընդ զօրապետացն իւրեանց, վալիին՝ առ չգտանելոյ հնարից դարձի ի բանակն իւրեանց, անդրէն ի փախուստ փութացան ի տեղւոյն պատերազմին և կամեցան ի տունս իւրեանց[ց] դառնալ՝ անդանօր ի Ղզլզայայ թողեալ զամենայն զգոյս և զծանրութիւն իւրեանց զվրանս:

Հաջի Չալապիւն, հետապնդեալ նոցա ի փախստեան երեք մղոնաւ ի վեր քան զՍնըղն¹³², մերձեցաւ ի Տփիսիս հինգ մղոնեայ բացակայութեամբ ի քաղաքէն: Եւ զառաջս կալեալ ի փախուստ անկեալ զօրացն վրաց ի տեղիսն Շամքուր, Շամշատինլու և ի Ղազախ՝ զբազում անձինս ի կորուստ մատնեաց: Հաջի Չալապիւն ի հողն Բայդարու¹³³ կառուցեալ ամրոցս՝ կարգեաց զորդին իւր՝ Աղայ-Քիշի բէգն, ի վերայ թուրքաց եղելոց յայսկոյս Տփիսիսայ կառավար և հրամանատու, իսկ զխանսն յերկիր իւրեանց առաքեալ՝ ինքն յետս դարձաւ ի Շիրուան:

†

¹³¹ Մարաղաքը թուրք. «մաղբաթ» (ղամբարան, գերեզման) բառի եղծված ձևն է: Խոսքը պարսիկ մեծ բանաստեղծ Նիզամու դամբարանի մասին է:

¹³² Խոսքը Խրամ գետի վրա գցված Սընըղ-քյորփի կամրջի մասին է:

¹³³ Թյուրքական բնակավայր, որը գտնվում է Խրամ և Կուր գետերի միջև:

Աղայ-Քիշի բէգն յայնոսիկ սահման զամս երիս վարեաց զիշխանութիւն իւր: Ի վերջոյ իշխան վալին վրաց, ժողովեալ զբազում զօրս ի Բաշաչղայ, ի Վրաստանէ, և չոգաւ վասն կորուսանելոյ զԱղայ-Քիշի բէգն: Ի լսելն զայս համբաւ, ոչ կարելով Աղայ-Քիշի բէգին ընդդէմ նորա զդիմի հարկանել՝ փախեալ¹³⁴: Յառաջապահ գունդք ի զօրաց վալիին հասին նմա ի վերայ գետոյն Թաւուզայ: Զկնի պատերազմելոյ զքանի մի զանձինս ի կորուստ մատնեցին և գոմանս ևս ի գերի վարեցին, այլ ինքն (12ք) առանց վնասու եկն ի Շաքի:

Զօրք վալիին մինչ ի կամուր[ը]ջն Խուտաֆիրինայ գնացեալ՝ աւար հարին կարի յոյժ յերկրացն Գանձակայ և Ղարաբաղու:

ԳԱՆՈՒՍՏ ԱՅՇԱՐ ՖԱԹԱԼԻ ԽԱՆԻՆ ՈՒՐՄԵՑԻՈՅ Ի ՎԵՐԱՅ ՂԱՐԱԲԱՂԱՅ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՆՈՐԱ

Դատաւորն Ուրմու՝ Աֆշար Ֆաթալի խանն, որ էր մին ի սիրելեաց Նատիր շահին և յերևելի զօրապետաց նորա և միշտ յառաջախաղաց ի պատերազմի, նուաճեալ զբոլոր կողմունսն Ատրպատականի՝ բարձրացոյց յայնս զդրոշակ իշխանութեան իւրոյ: Նա բացի Փանահ խանայ ոչ զոք համարէր արգել հասանելոյ իւրոյ ի նպատակ և ընդդիմակաց ինքեան: Ընդ որում և կարի իմն թշնամացեալ՝ եօթնիցս պատերազմ յարոյց ընդդէմ նորա, և յիւրաքանչիւրում նուազի մեծաւ վնասու յետս դարձաւ:

¹³⁴ Այս տեղեկությունը համահունչ է վրացի պատմագիր Օման Խերխեուլիձեի այն հաղորդմանը, ըստ որի՝ «Երկուքյան թագավորները՝ Քարթլիի և Կախեթի (Թեյմուրազ II-ը և Գերակլ II-ը – Ա. Մ.), չերթեգական զորքերով հանդերձ, Տփղիսից ելան: Դեմը որ սրանք իջան Սողանլու, Դաջի-Չալաբի որդի Աղա-Քիշին և այլ խաները, որոնք սրա հետն էին, Բայդարը թողին և, վերադառնալով հասան Ղազախ» (տե՛ս Մելիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 175-176):

Հուսկ, ուրեմն, եկն ի Բալլ] ուջայ-ղայեայ բազմութեամբ զօրաց¹³⁵ և շուրջ զգետովն խոջալլուի յընդարձակ դաշտին, ընդ մի կողմն ճանապարհին, եհար զբանակն իւր՝ կառուցանելով անդանօր զամրոցս և պատնէշս, ուր զարդիս ևս նշանք որմոց և պարսպաց այնոցիկ տակաւին երեւին: Եւ յանուն Փաթալի բէգին կոչի այն ի միջի ժողովրդեան Փաթալի խան սանկեստի¹³⁶: Անդանօր ձմերեցաւ նա:

Ի սմին ժամանակի մելիքք Զրաբերդ և Թալիշ (13ա) դաւառակաց՝ հայազգի Մելիք-Ադամն և Մելիք-Ուսուբն, ևս կառուցին ի միոյ կողմանէ բանակի խանին զամրոցս ընդդէմ Փանահ խանին, որոյ նոյնպէս որմոյ և պարսպաց նշանք երեւին անդրէն: Մնացին նոքա անդանօր ի տեղիսն յընթացս վեցամսեայ ժամանակի:

Ի սմին միջոցի թէպէտ Փաթալի խանն յարդարեաց քսուհիցս զպատերազմ, այլ բաց յապաշաւանաց ոչինչ ստացաւ: Վերջապէս միջնորդութեամբ յիշատակեալ մելիքաց առ մի նուազ ևս էլ սաստիկս ի պատերազմ, որում ընդառաջ ել անյապաղ Փանահ խանն ընդ անխոնջ և քաջասիրտ զօրաց Ղարաբաղու ի պատերազմ:

Իբրև ետես Փաթալի խանն, թէ յայսչափ հարուածոց և ի հետամտութենէ իւրմէ ի մարտ ոչինչ բաց յապաշաւանաց չաւհի, և հասանել ի նպատակ կամաց իւրոց ոչ կարէ, ի ձեռն պատգամաւորաց և միջնորդաց սկիզբն արար խաղաղութեան՝ ի մէջ անկանելոյ զխռովութիւն ի բաց բառնալով: Փանահ խանն ևս, ըստ առածիս՝ «Ընդ առն դիւրախօս և խաղաղասէր զարժէ գոլ ծանրախօս», զխնդիր նորա և զպատգամն կալեալ՝

!

¹³⁵ Ըստ Սիմեոն Երևանցու հիշատակարանի՝ Ֆաթալի խանի արշավանքը դեպի Շուշի տեղի է ունեցել 1761 թ. (տես Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք 9, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, էջ 57):

¹³⁶ Պետք է կարդալ «Ֆաթալի խանի սանգյար», այսինքն՝ «Ֆաթալի խանի ամբողջութիւն»:

ել ի տեսութիւն նորա տեղւոյն Աղաքօրփի¹³⁷, ուրանօր և եղին զպայման խաղաղութեան՝ հաստատեալ էին նոքա ընդ երդմամբ:

Վասն այն խնդրեաց ի Փանահ խանէն առաքել զորդին իւր զԻբրահիմ-Խալիլ աղայն առ ինքն՝ ասելով, թէ.

«Յետ այսր ի միջի իշխանութեան մերոյ և երկրաց չի՞ք և ոչինչ խտիր այլայլութեան, զոր յետ անցուցանելոյ նորա զքանի մի աւուրս առ իս, յարգանս ընդ մեծամեծաց իմոց և պատճառելոյ ինձ զմեծ զուրախութիւն ի տեսութենէ իւրմէ՝ կրկինս վերադարձուցից զնա առ ձեզ, որով կարի (13բ) շնորհակալու կացուսջիք զիս»:

Փանահ խանն հաւատացեալ բանից նորա՝ զհարադատ որդին իւր զԻբրահիմ-Խալիլ աղայն, ընդ ճարտարախօս արանց, առաքեաց ի բանակն նորա:

Յորժամ համբաւս այս եհաս առ Փաթալի խանն, նա երեւեցուցանելով առերեսս զբազում ուրախութիւն՝ յատենակից զօրապետաց իւրոց, ի բարեկամաց և ի մեծամեծաց զոմանս առաքեաց ընդառաջ Իբրահիմ-Խալիլ աղային, և հրամայեաց նոցա բերել զնա առ ինքն ի մեծապատիւ յարգանս:

Յետ անցուցանելոյ Իբրահիմ-Խալիլ աղին զաւուրս ինչ առ յիշեալ խանին՝ ետես, զի նա ոչ դարձուցանէ զինքն յետս, ուստի ապսպարեաց հօրն իւրում Փանահ խանայ, թէ.

«Ի նշանաց երեւի, զի կամք են Փաթալի խանին տանել զիս ընդ ինքեան: Զձին իմ աշխէտ, որ կայ ի բերդիդ (Շուշի) անյապաղ ի ձեռն ոյր և իցէ առաքեալ ինձ, որով գոնէ կարացից գտանել զհնարս փախստեան ի ձեռաց սորա»:

Մինչև հասեալ ձիոյն ի բանակ Փաթալի խանին՝ նա առեալ ընդ ինքեան զԻբրահիմ աղայն, ընդ բոլոր զօրացն իւրոց, գնաց ի հայրենիս իւր¹³⁸:

¹³⁷ Կամուրջ Շուշիի մոտակայքում:

¹³⁸ Ըստ Ա. Բաքիխանովի՝ Փանահ խանը պատանդ էր տվել իր որդուն (տե՛ս Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, с. 130):

ի լսելն զայս Փանահ խանայ բօթալի համբաւս՝ կարի իմն տրտմեցաւ, և ժողովեալ զամենայն մեծամեծս իշխանութեան՝ խորհուրդ եհարց վասն ազատութեան որդւոյ իւրոյ հարազատի, թէ որո՞վ իւրիք մարթէ արդեօք մեզ դտանել զհնարս ազատութեան ի ձեռաց օձաբարոյ առն այնորիկ, և այնու վարակեալ ի հոգետանջ տրտմութեան:

Յայսմ միջոցի Քարիմ խանն Զեանդ, որ էր այր ճոխացեալ հարստութեամբ, ի տէրութեան (14ա) Պարսից ի վեր երևեցաւ, և, ի պատճառս ո՛չ լինելոյ յերկրին իրանայ ինքնակալ թագաւորի, զանձն իւր տեղապահ (վեքիլ) թագաւորի հըռ-չակեաց, որպէս թէ և ի ժամանակի կենդանութեան թագաւորին լեալ իցէ նորա յայնմ աստիճանի:

Ընդ մէջ սորա և յիշեալ Փաթալի խանին ի վեր երևեցաւ թշնամութիւն և խռովութիւն մեծ: Այս Քարիմ խան զեղբայրն իւր՝ զԱսկեանդար խանն, անթիւ բազմութեամբ զօրաց և մեծաւ պատրաստութեամբ մարտի առաքեաց ի վերայ Փաթալի խանին, որք ի սահմանս Ասպահանայ հանդիպեցան միմեանց ի պատերազմ անհաշտ, յորում և Ասկ[ե]անդար խանն սպանաւ և զօրք նորա յաղթեցան: Փաթալի զինչ ինչ տեղի ևս յերկրէն իրանայ էառ ընդ իւրովն իշխանութեամբ:

Իբրև լուաւ Քարիմ զբօթալի համբաւ այս և հոգետանջ, ժողովեալ զբազում զօրս՝ յուղի անկաւ դէպ ի սահմանս Ատրպատականի, և նախքան զհասանելն յայս երկիր զմի հսւաւտարիմ այր և ճարտարաբան ի միասին ընդ բարեկամական նամակաց առաքեաց առ Փանահ խանն՝ յայտնելով, թէ.

«Այժմ խռովարարն այն՝ Փաթալի խան, հոգեալ զհիմն թշնամութեան՝ է մեզ արինապարտ, Զեզ ներքին թշնամի, որ երգմնադանց եղեալ՝ զեղբայրն իմ սպան և զորդին Զեր զիբ-րահիմ-խալիլ աղայն տարաւ: Զիմ զսիրտ տոչորեալ մահուամբ եղբօր իմոյ՝ զսէրն կարօտակէզ արարեալ: Յիւրաքանչիւրում աւուր յարուցանէ զմարտ ընդ ումեք իշխանաց: Ես ևս ընդ մէջ ածեալ զսուրն վրէժխնդրութեան՝ ընդդէմ նորա յարուցի զպա-

տերազմ: Վասն որոյ յարգոյաբար խնդրեմ ի տէրութենէ Ձերմէ, զի առանց յապաղանաց և յետաձգութեան ընդ Ձերով իշխանութեամբ եղեալ զօրօք հանդերձ արժանի (14թ) վարկջիք ընդ փոյթ ընկերելոյ ինձ, որովհետեւ զազատութիւնն հարազատ որդւոյ Ձերոյ, զվրէժխնդրութիւն վասն եղբօր իմոյ կեալ ունիմ ինձ ի նպատակ»:

Փանահ խանն ևս, որ միշտ այսպիսի պարապոյ սպասէր և յԱստուծոյ խնդրէր անդադար զդատաստան Փաթալի խանայ, անյապաղ անհամար հեծելովք և բազում հետեակ զօրօք յընկերութիւն Քարիմ խանին փութացաւ և յերկրին Ատրպատականի խառնեցաւ ընդ Քարիմ խանայ: Եւ երկոքին ի միասին ընդդէմ Փաթալի խանին յարուցին զպատերազմ: Յորժամ հասին ի սահմանս Ուրմույ՝ շուրջ զկողմամբ քաղաքին հարին զվրանս բանակաց իւրեանց:

Փաթալի խանն բազում զօրօք ելեալ ընդառաջ նոցա ի մարտ, յետ սակաւ ինչ նշանս մարտի յարուցանելոյ ընդդէմ նոցա, յաղթեալ յերեսաց նոցա՝ եմուտ ի բերդն իւր և ամրացաւ անդ: Զկնի անցանելոյ քանի մի աւուրց, տեսեալ զդարձ բաղտի իւրոյ, բացի հնազանդութենէ ոչ եգիտ օգուտ ինքեան, ուստի յանհնարս մտեալ՝ ապաւինեցաւ յորդորումն Քարիմ խանին, դարձաւ ինքնակամ ի հնազանդութիւն և հպատակութիւն սորա¹³⁹:

Եւ Քարիմ խանն զիբրահիմ-իւալիլ աղայն ազատեալ ի միասին ընդ մեծագին պարզեաց, որոյ երկսայրի զարդարելոյ յակունս պատուականս, ձիոյ նոյնպէս զարդարելոյ ի զանազան զարդս և հրովարտակի ի մասին խանութեան ի վերայ Ղարաբաղու՝ դարձոյց Ղարաբաղ:

¹³⁹ Ուրմիայի բերդի պաշարումը տևել է շուրջ ինն ամիս և ավարտվել Ֆաթալի խանի անձնատուությամբ՝ 1763 թ. (տես Строева Л., Керим-хан Зенд и ханы, «Иран. История и современность». Сборник статей. М., 1983, с. 93):

Եւ հրաւիրեալ զՓանահ խանն՝ խնդրեաց ի նմանէ գալ ի կողմանս Շիրազայ, վասն զբօսնլոյ զաւուրս ինչ ընդ նմա (15ա) անդանօր: Փանահ խանն հաւանեցաւ ընդ այն¹⁴⁰:

Քարիմ խանն, առեալ ընդ ինքեան զՅաթալի խանն, ընկերութեամբ ընդ Փանայ խանայ փութացաւ ի Շիրազ:

Ի սահմանս Ասպահանայ զճանապարհացն հասին ի տեղին, ուր եղբայր Քարիմ խանին՝ սպանեալ Ասկեանդար խանն պատերազմեալ էր: Եւ թէպէտ մայր Քարիմ խանին կարի թախանձէր զնա, զի զՅաթալի խանն առ ի վրէժխնդրութեան եղբօր իւրոյ սպանցէ, բայց Քարիմ խանն վասն երգմանն ո՛չ համարձակեցաւ ընդ բան մօրն, մինչև ժամանեցին ի տեղին, ուր Քարիմ խանն եհարց ցՅաթալի խանն.

«Ճանաչե՞ս զայս տեղի»:

Որում Յաթալի խանն համարձակութեամբ արար զպատասխան, թէ.

«Այո՛, այս զԱսկեանդար խանն բարձի ի կենաց»:

Քարիմ խանն զարմացեալ, զայրացեալ ընդ համարձակ պատասխանին՝ նոյն ժամայն եհար զնա ի տեղւոջն և ի կենաց զրաւեաց:

Եւ զկնի ո՛չ բազում ինչ աւուրց ժամանակի յետ հասանելոյ նոցա ի Շիրազ՝ Փանահ խանն հիւանդացեալ մեռաւ¹⁴¹, զորոյ և զմարմինն կարի մեծաւ պատուով բերին ի Ղարաբաղ երկիրն յԱղդամ տեղին, զոր գնեալ էր նա ի կենդանութեան իւրում սեպհական արդեամբ[ը] իւրովք, և թաղեցին անդանօր¹⁴²:

¹⁴⁰ Առավել հավանական է թվում, որ Փանահ խանը Քերիմ խան Ձենդի մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Քերիմ խանը որպես պատանդ իր հետ Շիրազ է տանում մահ Ղարաբաղի Քյազիմ խանին և խոյի Շահբազ խան Դումբուլիին (տես Կոստիկյան Զ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյանի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ՊԲՀ», 1999, N 2–3, էջ 355):

¹⁴¹ Իրականում Փանահ խանը 1763 թ. ողջ-ողջ հերծվել է Քերիմ խան Ձենդի հրամանով (տես Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, նշվ. աշխ., էջ 62):

¹⁴² Հարազատները Փանահի դիակը տարան և թաղեցին Աղդամի մոտ գտնվող Իմարեթ վայրում:

Յետ մահուան Փանահ խանայ Հարազատ որդի նորա Իբրահիմ-խալիլ խանն ի 1173 ամի¹⁴³ (Փրկչին 1757) յինքն գրաւեալ զիշխանութեան ի վերայ Ղարաբաղու (15թ) ոչ Հնազանդէր այլևս թագաւորացն պարսից և օսմանեանց և այլոց ինքնագլուխ իշխանաց: Եւ երկրացն Ղարաբաղու, Շաքույ, Շիրուանու, Գանձակայ, Դաւրիժայ, Նախիջևանայ, Արտավիլայ, Խոյայ, Մարաղու և Իրանայ մինչ ի Ղափլանքիւ¹⁴⁴, որ է սահման Արաղայ և Ատրպատականի, հրամանատու եղև, յորոց ի վերայ կարգել զոք իշխան կամ կառավար հրամանօք և կամօք սորա լինէր¹⁴⁵: Եւ ընդ կառավարչին Ավար գաւառակի երկրին Տաղստանայ Ումայ խանին՝ որդւոյ Նուսխալ խանին, բարեկամացեալ էառ զքոյր նորա զԲիքայ աղայն ինքեան ի կնութիւն: Ի ժամանակի հարկաւորութեան ի ձեռն զօրաց Տաղիստանայ յաղթող լինէր շրջակայ թշնամեաց իւրոց, որպէս և քաջասիրտ զօրօքն Տաղիստանայ առեալ զերկիրն Ղարաւաղայ և զՔիւրդաշտ քաղաքի նորին կործանեալ՝ վեր ի վայր արար, նշանք, որոյ այժմ ևս հրեին, ուր և կան ամբողջութեամբ աշտարակք և պարիսպք, ուստի և բնակիչք նորին ի փախուստ անկեալ ցրուեցան յայլևայլ տեղիս: Զկառավարն Քուրտաշտայ զՄուստաֆայ խանն ձերբակալ արարեալ՝ վարեաց ի գերութիւն:

¹⁴³ Հիջրայի 1173 թ. սկսվել է 1759 թ. օգոստոսի 25-ին և ավարտվել 1760 թ. օգոստոսի 12-ին: Իրականում Իբրահիմ խանը իշխանության է անցել 1763 թ.:

¹⁴⁴ Ղափլանքուի լեռը գտնվում է Ատրպատականի Միանեի շրջանի հարավարևելյան մասում (տես Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, մշվ. աշխ., էջ 63):

¹⁴⁵ Այստեղ Ադիգյոզալ-բեկն այնքան է գերազանահատել Իբրահիմ խանին, որ անգամ նրա երկի Բաքվի հրատարակիչներն են հարկադրված արձանագրել. «Չեղիմակը թույլ է տալիս մեծ չափազանցություն: Իբրահիմ խանը երբեմն ուժեղ ազդեցություն է ունեցել միայն Ղարաղաղի, Արդեբիլի, Նախիջևանի և Գանձակի խաների վրա: Իսկ Շաքիի, Շիրվանի, Թավրիզի, Խոյի, Մարաղայի և Երևանի խաները երբեք կախված չեն եղել Իբրահիմ խանից» (տես Мирза Адиговаль-бек, указ. соч., с. 74):

Եւ զկնի ձերբակալ առնելոյ զՄուստաֆայ խանն զոմանս ի խանացն Ղարաաղայ, Շահսէվանայ և այլոց ցեղից հալատակ ինքեան արար, զորոց և զկալուածս ի միասին ընդ գիւղօրէից երբեմն երբեմն բաշխէր զօրապետաց և ծառայից իւրոց ի պարդե, զի յարդեաց այնոցիկ շահեսցեն: Եւ թէպէտ Իբրահիմ խանն զանուն թագաւորութեան (16ա) ոչ ունէր, բայց խանք և սերունդք խանաց սահմանակից տեղեացն այնոցիկ կային ի պատանդի առ նմա:

Զկնի մահուան Զեանդ Քերիմ խանին¹⁴⁶ Աղայ Մհամմատ խանն՝ որդի Ղաճար Մհամմատ Հասան խանին, որ կայր ի պատանդի ի Շիրազ, ի փախուստ դարձաւ: Եւ յինքն դրաւելով զիշխանութիւն ի վերայ երկրացն Պարսից և Արաղայ, գքաղաքն Թէհրան աթոռանիստ արարեալ՝ ի 1176 ամի և Փրկչին 1760 ամի եմուտ յերկիրն Ատրպատականի, ընդ ձեռամբ իւրով նուաճելով զերկիրսն եղեալս ի հարաւային կողմանս Երասխ գետոյն, և անցեալ ի հիւսիսայկողմանս Երասխ գետոյն, թէպէտ վասն տիրելոյ երկրացն Թալիշու և Երևանայ յարուցեալ էր զպատերազմս բաղմապիսիս, բայց նուաճել զայնս չէր յաջողեալ նմա:

Եւ թէպէտ զառաջինն առաքելով վասն Իբրահիմ խանին զպարգևս՝ հրաւիրեալ էր զնա ի հպատակութիւն ինքեան, և ի միջի նոցա զտանիւր բարեկամութիւն լեզուի միայն ի վերին երեսս, բայց ի նմին ամի զկնի յետս դառնալոյ Աղայ Մհամմատ խանին յերկրէն Ատրպատականայ և թագաւորելոյն, ի միջի նորա և Իբրահիմ խանին ըստ զիպուածոյ իմիք ի վեր երևեցաւ խռովութիւն ինչ և թշնամութիւն: Աղայ Մհամմատ շահն դարձաւ դէպ ի սահմանս Շիրազայ և Պարսից, վասն ի բաց բառնալոյ զաղմուկ խռովութեան, ի վեր երևելոյ անդա-

¹⁴⁶ Քերիմ խան Զենդը վախճանվել է 1779 թ. մարտի 2-ին (տե՛ս Шабани Р., указ. соч., с. 211):

նոր ձիւտ՝ ըստ կամաց իւրոց խաղաղացուցանել զաղմուկսն զայնոսիկ, ի 1207 ամի (Փրկչին 1791 ամի), վասն նուաճելոյ զնահանգսն Վրաստանու, Երևանայ, (16բ) Թալիշու և Ղարաբաղու բազում զօրօք և ժողովովք եկն յերկիրն Ատրպատականայ: Եւ զեղբայրն իւր զԱլի-Ղուլի խանն, որ էր գլխաւոր և առաջին կառավարչաց իւրոց, ի միասին ընդ այլ խանաց մեծաւ բազմութեամբ զօրաց առաքեաց ի վերայ Երևանայ¹⁴⁷: Ինքն ընդ բազմութեան զօրաց՝ գումարելոյ յԱրաղայ, ի Պարսից, ի Խորասանայ և յԱտրպատականայ եկն և միով մղոնաւ հեռի Շուշի բերդաքաղաքէ հհար զբանակն իւր բազմամարդ¹⁴⁸:

Իշխանն վրաց Հերակլէ խան, կառավարն Թալիշու¹⁴⁹ Մուստափայ խանն ընդ երդմամբ միաբանեցան ընդ Իբրահիմ խանին և դաշնադիր եղեն¹⁵⁰, զի մի՛ ցուցցեն ի կողմանէ իւ-

* Ձեռագրում այսպես է:

¹⁴⁷ Ըստ Աբրահամ Աստապատցու հիշատակարանի՝ Աղա Մուհամմադ խանը «զեղբայրն իւր զԱլիդուլի խանն առաքեաց երկուտասան հազարօք առ Նախ-ջուանաւ ի վերայ Երեւանայ, որոյ եկեալ բանակեցաւ հանդէպ բերդին, ուր եկն ընդ առաջ նորա աստուածապատիւ Զայրապետն ամենայն Զայոց տէր Ղուկաս Երջանիկ կաթողիկոսն Սբ. Աթոռոյն էջմիածնի, իբրեւ քաջ հովիւ եւ փեսայ՝ ղնելով զանձն իւր ի վերայ հօտին եւ հարսին հոգեւորի: Եւ մատոյց մնա բազում ընծայս՝ ըստ արժանւոյն՝ ջանահնար լինելով յամենայնի զերծ պահել զՍուրբ Աթոռն ի գլխաւոր վնասուց. եւ առ այս՝ ծախեաց անդէն առ դրան նորա չափազանց դրամս, ոմանց բազում, եւ ոմանց սակաւ տալով» (տես Թումանեանց Յ., Մի պատմական յիշատակութիւն Աղայ-Մահմադ-խանի մասին, «Բանասեր», Պարիս, 1903, թիւ 6—7, էջ 211):

¹⁴⁸ Աղա Մուհամմադ խանի բանակատեղին գտնվում էր «Նաբաթ-խան» կամ «Շահ-յուրտ» կոչված վայրում (տես Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 67):

¹⁴⁹ Ձեռագրում այսպես է, սակայն պետք է լինի Շիրվանի:

¹⁵⁰ Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև իրանցի պալատական պատմագիր Մուհամմադ Սարափին իր «Թարիխ-ե Մուհամմադի» երկում, որտեղ գրում է. «Ելք փնտրելով Իբրահիմ խանը նենգաբար միանում է Թիֆլիսի վալիին: Զաղթական հերոսի (Աղա Մուհամմադ խանի – Ա. Մ.) ահեղ զորքի ահից Իբրահիմ խանը անհրաժեշտ է համարում օգնություն խնդրել Շիրվանի ու Շամախու, Ղուբայի, Դերբենդի կառավարիչներից և, ապավինելով անօգուտ դաշինքին ու

րեանց զհպատակութիւն Աղայ Մհամմատ շահին և մի՛ կալցեն զճանապարհն ծառայելոյ նմա: Եւ որչափ ինչ մարթ լիցի օգնական և թիկնապահ միմեանց լեալ՝ մի՛ թողցեն զիրեարս անհոգութեամբ: Եւ զոմանս ի ժողովրդականսցն Ղարաբաղու առաքեաց ի կողմն Վրաստանու, զոմանս առ Մուստաֆայ խանն Շիրուանու, որ ի կողմանէ Իբրահիմ խանի կարգեալն էր անդանօր՝ ի թիւս բարեկամաց նորա համարիւր, իսկ ի մնացելոց ոմանք ընդ գիւղականաց, որք կային ընդ իշխանութեամբ յիշատակեալ խանին, ի լերինս բնակեցան, ոմանք ևս ի ներքս ի քաղաքին, իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոյ մնային անշարժ: Եւ ժողովեալ զբազում հետեակս, զհեծեալս հանդերձ մեծաւ պատրաստութեամբ յարուցին զպատերազմ:

(17ա) Աղայ Մհամմատ շահն պաշարեալ զբերդն՝ մնաց անդանօր յընթացս երեսուն և երից աւուրց, և առաքեաց զպատգամաւորս և զթուղթս բարեկամական և զբազում միջնորդս, զի կարասցէ ինքեան հնազանդեցուցանել զԻբրահիմ խանն հանդերձ բնակչօք Ղարաբաղու: Բայց չկարացեալ հասանել ի նպատակ իւր՝ զայս բան ոտանաւոր ասացեալն ի Սէյիդ Մհամ[մ]ատէ Իւրֆիէ առաքեաց նմին.

«Տեղան քեզ քարինք յերկնից բարանաց,
այլ դու յիմարեալ կաս ընդդիմակաց,
յայդ ի յապակի ի նիւթ դիւրաբեկ,
պահել զամբուլիւն խափուստ պարսպաց»:

Զի Շիշայ (Շուշի) ի լեզու թուրքաց է ապակին:

(22ա)* Յորժամ այս թուղթ նորա եհաս առ Իբրահիմ խանն, առաջինն յաւագորեարս նորա այր հանճարեղ և զգո-

զինակցութեամբ, գոռոզաբար համառում է» (տե՛ս Կոստիկյան Բ., Իրանի պալատական պատմագիր Սարափին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVIII, Ե., 2011, էջ 342-343):

* Ձեռագրի 17բ–21բ էջերը չգրված են:

նամիրտ Մօլլայ Փանահ անունն ի նմին իսկ յայնմ ժամու ի միւս երեսն թղթոյ նորա գրեալ զայս բան ոտանաւոր՝ յետս առաքեաց նմա ի պատասխանի.

«Զի թէ նա է՝ պահապան իմ, զոր ես գիտեմ
զշիշն ի ծոց՝ քարանց պահէ, որպէս դիտեմ»:

Իբրեւ այս պատասխանի նորա առ Աղայ Մհամմատ շահն եհաս, ի սաստիկ բարկութենէն գողցես կորուսեալ գող իւր ի գլխոյն՝ հրամայեաց վաղվաղակի արձակել ի բերդն զահեղ ռումբս թնդանօթաց, և գկնի շարունակելոյ զայսպիսի զիւր մարտ ետես, զի իբրահիմ խանն, որպէս աներկիւղ ոք ո՛չ երկընչի յայնպիսի սաստից նորա, և զօրք իւր զօրացն Ղարապաղու ընդ[դ]իմակաց լինել ո՛չ կարեն, ասէ.

«Գուցէ և յետոյ զօրք Ղարապաղու յաղթող ինքեան գտցեն»:

Ուստի խորհուրդք ի մէջ առին աւագանիք տէրութեան նորա, թէ՛ պարտ է ի կիսոյ վնասուն յետս դառնալ (զիանլըղ եարըսընան), եթէ ոչ ի խորութիւն արիւնարբու ծովուս և ի յերկիւղալից տեղիսս կորուսցուք զբազմութիւն անփորձ զօրաց մերոց և ո՛չ ոք ի մէնջ կեցցէ, որ դառնալ կարիցէ ի հայրենիս իւր յիրան: Սմին իրի անյապաղ դարձան յետս:

Ի սմին միջոցի և մելիքն Զրաբերդու Մելիք-Մեթլումն, որ առ պակասութեան խելացն յետս կալով յիբրահիմ խանէն՝ յարեցաւ ընդ Զաւատ խանն Գանձակայ, այսպէս խորհուրդ ետ, թէ.

«Ըստ որում յաղթութիւն այսր առապար երկրի ոչ անկաւ ի ձեռս ձեր, և դուք առ այն ոչ ձեռնհաս գտայք, ուստի ի պաշարումն Տփլիսայ փութալ և առնուլ զայն, զի եթէ անհաս ի նպատակ դարձցիս այսրէն, յայնժամ (22բ) ժողովուրդք Իրանայ ժողով ապստամբութեան ստասցին»:

Աղայ Մհամմատ շահն զբանս զայս կարի պատշաճ վարկուցեալ դարձաւ դէպի Վրաստան:

Իրագեկ զայսմանէ լեալ՝ Իբրահիմ խանն ի ձեռն թեթևագնաց հրեշտակաց և միջնորդաց ոմանց յայտնեաց վալիին Վրաստանու, թէ.

«Աղայ Մհամմատ շահն չկարացեալ ձեռնահաս գտնանել յառումն Շուշի քաղաքիս և ի նուաճումն սորին, այժմ մեծաքանակ պատրաստութեամբ դառնայ դէպի ձեզ, վասն առնելոյ զքաղաքդ Տփիսիս, ուստի զոր ինչ հնարս մարթիք հնարել առ յետագարծութիւն և յարգելումն հասանելոյ նորա ի նպատակ, մի՛ թողուք զայն»:

Ի հասանիլ այսր համբաւոյ ի լուր վալիին՝ յայտնեալ զայնմանէ վալիին Բաշաչղայ Սիւլէյման խանին¹⁵¹, որ էր թոռն իւր, և այլոց ազգականաց իւրոց, յորոց ի վերայ բաժանեալ էր նա զՎրաստանն, զօգնութիւնս ի նոցանէ խնդրեաց առ ի զդէմ ունելոյ Աղայ Մհամմատ շահին: Բայց քանզի վալին էր այր հինաւորց, որոյ էին ամբ ի վեր քան եօթանասուն, տակաւին անհամբեր և անհանգիստ, և թէպէտ ո՛չ կամեր ի կողմանէ իւրմէ, զի և յաւուրս զառամութեան իւրոյ անհոգութիւն վասն արգելման թշնամանաց երևեսցի, և զօրք օտարազգեաց մտցին ի սահմանս Վրաստանու, բայց ոչ ոք յազդականաց նորա, ի մասին հակառակութեան իրիք եղելոյ ի միջի նոցա, եցոյց զօգնութիւն նմին և ոչ գնաց առ նա, բացի վալիէն Բաշաչղայ՝ ի Սիւլէյման խանայ, որ զգորս հազար զօրականս առաքեալ էր: Վալին թէպէտ գրեաց զսաստիկ հրաման և կարդեաց զհաստատ գործավարս, բայց նոքա պղերդք պարապեալ ի զուարճութեան կենաց (23ա) և համակեալ ի փափկութեան (բէյֆ)՝ ո՛չ ետուն զգօրս: Վալին յանճարութենէ՝ ընդ յիշեալ զորս հազար զօրաց ժողովեալ և զոմանս ի հպատակեաց ինքեան ի ծառայից, ի գործավարաց և ի ժողովրդենէն զազախ-

¹⁵¹ Նկատի ունի Իմերեթի թագավոր Սոլոմոն II-ին (1790–1805), որը 1790 թ. ճանաչել էր իր պապի՝ Զերակլ II-ի քաղաքական առաջնությունը և միացել 1783 թ. Գեորգիևսկի պայմանագրին:

Թուրքաց զհեծելագորս¹⁵², ել անյապաղ ընդառաջ նորա՝ առ տալոյ զարգելման մտից Աղայ Մհամմատ շահին ի սահմանս Վրաստանու: Եկեալ հասեալ ի գաւառակն Ղազախայ մերձ Ինճայ գետոյն՝ եհար զբանակ իւր, ուրանօր և թէպէտ սպասէր օգնութեան ինչ ի նոցանէ ինքեան, բայց ոչ ետես:

Յորժամ Աղայ Մհամմատ շահն մուտ գործեաց յաշխարհն Գանձակայ, վալին յԻնճայ գետոյն յետս դարձաւ առ անճարութեան: Եւ վալիին եղելոյն ի գաւառին Ահաթայ, որ թուռն նորա էր, և յանուն նորին կոչիւր վասն ամրութեան ճանապարհին, առաքելով զթուղթ՝ ինքն մնաց ի Տփլիս ընդ սակաւաթիւ ժողովոյն այնմիկ¹⁵³:

Աղայ Մհամմատ շահն ևս անթիւ բազմութեամբ եկեալ ի տեղին ի Սօղանլղ՝ եհար զբանակն, և զգիշերն անդանոր կացեալ ընդ առաւօտն յարձակեցաւ ի վերայ Տփլիսայ: Բայց վալիին ևս ընդ այնմ ժողովոյ առեալ զծանրութիւն մարտին, զթնդանօթս և զայլ հանդերձանս պատերազմին՝ եհաս ի ջուրն Ֆրոնաս, ուրանօր այժմ մաքսատուն կայ և անուանի: Եւ անդէն յարդարեցաւ պատերազմ զերկուց կողմանց: Ոմանք ի զօրականացն քաջասրտաց և ի զօրապետացն Հերակլէ խանին ընդդիմացեալ զօրացն պարսից՝ զժամս բազումս ոչ յառաջադէմ ի պատերազմ լինել: Եւ ըստ դիպուածոյ (23ք) ընդ առաւօտն ամպ արջնաթոյր պատեալ էր զխօրոք և զճորօք լերանց, սմին իրի զօրք պարսից յանճարութենէ ի գագաթն կոյս բարձու լերին չոգան: Իբրև յետս խաղացին ամպք թանճրամածք և երկիրն լուսաւորեցաւ, հայեցեալ զօրացն վրաց՝ տեսին զզօրս պարսից անցեալ ընդ քաղաքն և պատեալ շուրջանակի գտամբք իւրեանց: Վալին իբրև ետես զայս այսպէս, ժամ պա-

¹⁵² Աղա Մուհամմադ խանին դիմակայելու համար Յերակլ II-ին հաջողվել էր հավաքել ընդամենը 7000 իռզու (տես Արասխանեանց Ա., Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում, «Մուրճ», 1895, N 9–10, էջ 1266):

¹⁵³ Ռ. Տիտանյանի հրապարակման մեջ այս անհաջող թարգմանված նախադասությունը բացակայում է (հմմտ. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 168):

բապոյ գտեալ՝ եմուտ ի պալատն, ուստի և առեալ զձիաւոր մի և զջորեպան ի փախուստ փութացեալ՝ էանց ընդ կամուրջն Հալուայ-բարայ, դնաց դէպ ի լերինսն Կրեկլըխանայ¹⁵⁴:

Զօրք պարսից մտեալ ի քաղաքն ի Տիփսիս¹⁵⁵, զոմանս ի բնակչացն ճարակ սրոյ ետուն, զոմանս ի գերութիւն վարեցին, և զայլս բազումս կապեալ ի կապանս՝ ի ձեռն զօրաց իւրեանց դիւաբարոյից տանջէին: Զամենայն ինչս քաղաքին՝ յետ այնորիկ զբարձրագագաթ պալատն զայն¹⁵⁶, ընդ այլ բազում բարձրաբերձ աշտարակաց կործանեալ՝ զձայն դարձի հնչեցին¹⁵⁷: Եւ յետս դարձեալ՝ ձմեռեցին ի Մուղան:

Վալին, ժողովեալ զմնացեալ ազգականս և զթողունս իւր ի միասին ընդ թաւառաց ի Դուշիթ գաւառակին, այսպէս խորհուրդ արար, թէ.

«Աւուրք կենաց իմոց ի վախճան հասեալ են և բաժակ կենդանութեան իմոց լցեալ՝ մերձ է ի հեղուլ, յետ այսր ո՛չ վայել է ինձ նստել յանկիւնս իշխանութեան Աղայ Մհամմատ շահին, իբրեւ պատանդ հնազանդ լեալ նմա՝ ձայնի հրամանաց նորա լսել: Ուստի առ յարմարելոյ բերմանց ժամանակին արժան է զմին յազգականաց իմոց ընդ ձեզ առաքել առ ոտս Աղայ Մհամմատ շահին ի պատանդ»:

Ի սմին միջոցի համբաւ (24ա) դարձի Աղայ Մհամմատ շահին եհաս առ վալին, որ փութացեալ զամենայն անցս և զորպիսութիւնս գրութեամբ յայտնեաց Ռուսաց մեծի կայսերունհոյն Եկատերինեայ:

¹⁵⁴ Խոսքը Կարակալիանի լեռների մասին է, որոնք գտնվում են Արագվի գետից հյուսիս-արևելք:

¹⁵⁵ Աղա Մուհամմադ խանի զորքերը Թիֆլիս են ներխուժել 1795 թ. սեպտեմբերի 12-ին:

¹⁵⁶ Այդ մասին Սերովբե Պատկանյանը գրում է. «Զարքունականն պալատ, նախ՝ ունայնս ի գանձուց առնէին և ապա՝ հրով այրէին» (տես Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ-ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912, էջ 368):

¹⁵⁷ Աղա Մուհամմադ խանը Թիֆլիսից հեռացել է 1795 թ. սեպտեմբերի 20-ին:

կայսերուհին առ կարեկցութեան և օգնութեան հրամայեաց զգերաստիճան գեներալ օտ ինֆանդերիի գրաֆ Զուբովին, զի զօրօք բազմօք և կարի պատրաստութեամբ հասցէ յօգնութիւն վալիին ընդդէմ Աղայ Մհամատ շահն: Եւ նորին գերաստիճանութիւնն ընդ զօրաց իւրոց¹⁵⁸ հասեալ յանապատն Դարբանդու¹⁵⁹՝ եհար անդանօր զբանակն իւր, զերկիրսն յայսկոյս Կովկասու եղեալս մինչ ի սահմանս Ղարապաղու նուաճեաց ընդ իշխանութեամբ իւրով, յաղթեալ ամենայն ընդդիմակակից քաջամարտ զօրօքն իւրովք՝ ձմերեցաւ ի Սալիեան:

Ի հասանելն այսր համբաւոյ յականջս Իբրահիմ խանին՝ զորդին իւր՝ զԱբուլ Ֆաթիհ խանն, ի միասին ընդ զանազան ընծայից առաքեաց առ գերաստիճան գրաֆ Զուբովն, և յայտնելով ևս ի կողմանէ իւրմէ օգոստափառ Տէրութեան Ռուսաց զներքին մտերիմ ծառայութիւն իւր և հպատակութիւն, գրեաց յանուն կայսերուհւոյն Եկատերինեայ զխնդիրս: Եւ զօրապետն գերաստիճան ընկալեալ զԱբուլ Ֆաթիհ խանն մեծաւ յարգանօք և ի կարի պատուով, հարկաւորեալ մեծարանաց արժանացոյց զնա և զխնդիր հօր սորա՝ Իբրահիմ խանին առաքեաց ընդ ճանապարհն Դարբանդու և Ղզլարու առ նորին մեծութիւնն կայսերուհւոյն Եկատերինեայ: Որ նոյնպէս ի յարգանս ընկալեալ զխնդիր նորա՝ ի ձեռն միոյ ի կենազայ առաքեաց վասն Իբրահիմ խանին զպարգևս և զբազում ընծայս, և նա մեծի ողորմութեան (24բ) ի կողմանէ իւրմէ և կարի մարդասիրութեան արքայավայել ապաւինութեան ակնկալ արար: Եւ զմի գաւազան, զարդարեալ յակու[ն]սն պատուականս և ի մարդարիտս մեծագինս, առաքեաց ախունդ Մօլլայ Փանահայ Վաղըֆ անուանելոյն:

¹⁵⁸ Գեներալ Վ. Զուբովի զորքը բաղկացած էր 12.323 զինվորից, որից 6.190-ը՝ հետևակ (տե՛ս Дубровин Н., История войны и владычества русских на Кавказе, т. III, СПб., 1886, с. 93):

¹⁵⁹ Դերբենդի բանալիները գեներալ Վ. Զուբովին եմ հանձնվել 1796 թ. մայիսի 10-ին (տե՛ս Дубровин Н., указ. соч., с. 115):

Իբրև լուան զայս բան շրջակայ խանք և զհնազանդու-
թիւն Իբրահիմ խանին տէրութեան Ռուսաց՝ գրեալ զթուղթ, ի
յայտ ածին յիշատակեալ խանին, թե.

«Որովհետև մեք ընդ հնազանդութեամբ Զերով և ընդ
ծառայութեամբ գտանիմք, ուստի ի հնազանդիլն Զեր Տէրու-
թեան Ռուսաց՝ մեք ևս ո՛չ ի բաց լինել ունիմք ի դոյնօրինակ
հնազանդութենէ և երբեք մի՛ ելցէ ի մէնջ ձայն ինչ ընդդիմու-
թեան և հակառակութեան. և խորհուրդ ինչ ընդդէմ Տէրու-
թեան Ռուսաց ամենեւեմ ո՛չ տեղի ունի ի միտս մեր»:

Իբրահիմ խանն զնամական այնց խանաց, այսինքն է՝
Միր Մուստաֆայ խանին Թալիշու և միւս Մուստաֆայ խա-
նին Շիրվանու, Զաւատ խանին Գանձակայ ևս և կառավարացն
Նախիջևանայ և Ղարադաղայ, և զխնդիրս նոցա առաջի արար
զօրապետին: Վալին Վրաստանու ևս, թէև իբրև և զայլ խանս
էր ի վաղուց տէր կարողութեան և հնագոյն իշխան քան զնո-
սա, բայց ըստ ամենայնի ի խորհուրդ ինչ զմեծամեծ իրողու-
թեանց և զփոքունց առանց համաձայնութեան և հաւանու-
թեան Իբրահիմ խանին ո՛չ մտանէր, վասն զի կառավարն Ավա-
րու¹⁶⁰ և այլ մեծամեծք Տաղիստանայ վասն արեւակցութեան և
բարեկամութեան հնազանդեալ էին յիշեալ Իբրահիմ խանին:

Եւ եթէ ընդ մէջ յիշատակեալ խանին և (25ա) վալիին
Վրաստանու թշնամութիւն ինչ և հակառակութիւն ի վեր երե-
ւեալ լինէր, յայնժամ ըստ հրամանի խանին Ումմայ խանն ի
միասին ընդ այլ խանացն Տաղիստանու հանդերձ զօրօք իւ-
րեանց բազմօք յարձակեալ ի վերայ Վրաստանու՝ զաւարի
հարկանէին: Որպէս ի 1199 ամի¹⁶¹ ի միջի վալիին և Իբրահիմ
խանին խզեալ սիրոյ կապանաց՝ երեւցաւ խռովութիւն ինչ:
Վասն որոյ յիշատակեալ [խանն] հրամայեաց Ումմայ խանին,
‘զի գնացեալ նորա ի Վրաստան՝ որչափ ինչ մարթ իցէ, զեր-

¹⁶⁰ Ձեռագրում Ավստրու է, ինչը գրչական սխալ է:

¹⁶¹ Գիջրայի 1199 թ. համապատասխանում է 1784/1785 թ.: Գիշյալ արշավանքը
տեղի է ունեցել 1785 թ.:

կիրն զայն զաւարի հարցէ և զբնակիչ ի գերութիւն վարեսցէ: Ումմայ խանն պատրաստութեամբ մեծաւ և բազմաթիւ զօրօք փութանակի գնացեալ՝ հառ զԿոստոնջիսանայ¹⁶² (Ախտալայ) զամրոցն, և զոմանս ի բնակչաց այնր ի սուր սուսերի մաշեաց, զբազումս ի գերի վարեաց, և ի շրջակայ սահմանաց աւարս բազումս արարեալ՝ դարձան յերկիրն Ախլցխու առ Սուլէյման փաշայն, ուրանօր և ձմերեցաւ: Այլ ի դառնալն չև հասեալ յԱխալց[խ]եայ՝ մուտ գործեաց յերկիրն Վրաստանու և զբերդըն Դուխանայ¹⁶³, որ ընդ մէջ ճանապարհին և յանցս զօրաց ուրանօր կենեզ Աբաշիր¹⁶⁴ հանդերձ բոլոր գերդաստանաւն իւրով և ընտանեօք բնակեալ էր, և էր տեղի ինչ ընտիր ամրապինտ և անմատոյց պաշարեաց, և զկնի նուաճելոյ զայն ընդ իշխանութեամբ՝ զոմանս ի բնակչաց այնր ճարակ սրոյ ետ, զոմանս պնտեաց ի կապանս գերութեան, և զմին ի դստերաց¹⁶⁵ յիշեալ կենեզին ընդ այլ բազմապիսի ընծայից առաքեաց իւրահիմ խանայ և զոմն ի դստերաց նորա հառ Ումմայ խանն ինքեան կնութեան:

Իբրահիմ խանն այսպիսի պատուով և բարձրութեամբ հրամանատու էր խանացն Շաքւոյ, Շիրուանայ, (25բ) Գանձակայ, Ղարաաղայ, Իրանայ, Խոյայ, Թալիշու, Նախիջևանայ, Դաւրէթայ, Շահսէվանայ և խանն Շաղաղիու¹⁶⁶: Իսկ վալին Տիխիսայ առ զգուշութեան զյօդ բարեկամութեան վերստին

¹⁶² Գտնվում է Հաղպատի և Սանահինի մոտ ու տեղի հանքերի անունով կոչվում է Գյումուշխանե, որը նշանակում է արծաթի հանք:

¹⁶³ Պետք է կարդալ Դուշեթ:

¹⁶⁴ Խոսքը իշխան Եվգենի Աբաշիձեի մասին է:

¹⁶⁵ Խոսքը իշխան Ե. Աբաշիձեի դուստր Ջավահիր խանումի մասին է, որն, այդպիսով, դարձավ Իբրահիմ խանի հինգերորդ կինը (տե՛ս АКАК, т. II, Тифлис, 1868, д. 1415, с. 695):

¹⁶⁶ Շաղաղիների քրդական ցեղը, որը հիմնականում բնակվում էր Սուղանի ու Սարաբի միջև, երկար ժամանակ ապրելով շահսևան ցեղերի հարևանությամբ՝ ընդունել էր շիա մահմեդականություն և դարձել թուրքալեզու (տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 75):

կապեաց ընդ խանին ակամայ կամօք, և այսպէս կային նոքա ի հնազանդութիւն և ի հպատակ ծառայութիւն նորա:

Ըստ դիպուածոյ մահուան կայսերուհւոյն Ռուսաց¹⁶⁷, սահմանելոյ ի վերին դիպութենէ, ստացաւ յիշեալ գերաստիճան զօրապետն զհրաման դարձի ի հայրենիս իւր¹⁶⁸: Եւ սա ի կատարումն հրամանի առեալ զբազմաթիւ զօրս իւր՝ վերադարձաւ:

Իբրահիմ խանն յետ լսելոյ զհամբաւս զայս յայտնեաց վալիին Վրաստանու, թէ.

«Ես ի միասին ընդ յաղթող զօրացն Ղարապաղու և Տաղիստանայ ելանեմ, ահա՛, ի կողմն Գանձակայ: Դուք ևս ընդ բազմաթիւ զօրաց ի Վրաստանայ փութացարո՛ւք ընդ կողմն ընդ այն յընկերիլ ինձ և ի միասին նուաճեսցուք զԳանձակ ընդ իշխանութեամբ մերով՝ տալով նոցա վասն խարդախութեան վարուց նոցա զարժանին զպատիժ, վասնզի երբեմն լեալ էր Զաւատ խանն Գանձակայ պատճառ կործանման և աւերման Տփիսիսայ և յուզող խռովութեանն ննջելոյ»:

Վալին, ժողովեալ զբազմաթիւ զօրս մեծաւ պատրաստութեամբ հանդերձ, եկն և պաշարեալ զԳանձակ՝ էառ ընդ իշխանութեամբ: Մելիք-Մէջլումն ի նմին պատերազմի սպանաւ¹⁶⁹: Զաւատ խանն հնազանդեալ հպատակեցաւ՝ յանձն առնելով զանփոփոխ ծառայութիւն և զյօժարամիտ հպատակութիւն:

Վալին զկնի աւերմանցն Աղայ Մհամմատ շահին ո՛չ ևս եմուտ ի Տփիսիս, այլ բնակելով ի Կախիթ յետ երկուց ամաց

¹⁶⁷ Կայսրուհի Եկատերինա II-ը վախճանվել է 1796 թ. նոյեմբերի 6-ին:

¹⁶⁸ Եկատերինա II-ին հաջորդած Պավել I-ը հետ կանչեց ռուսական զորքերը Անդրկովկասից:

¹⁶⁹ Մելիք-Մեջլումը սպանվել է 1796 թ. (այդ մասին տես «Մեղու Հայաստանի», Տփիսի, 1863, N 16, էջ 160, Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 225):

վախճանեցաւ¹⁷⁰ փոխարկեալ զաթոռ (26ա) արքայութեան ի տապան գերեզմանի:

Զմեծ որդին իւր՝ զԳէօրկէն խանն, որ էր ժառանգ վալիին էօծ յարքայ, այլ եղբարք նորա, որք են՝ Իլիւրն խան, Փարնուազ խանն, Աղեքսանդր միրզայն, ո՛չ հաճոյ գտան ընդ այս հրաման, վասնզի սոքա ծնեալ էին ի միոյ կնոջէ, բայց Գիւրկէն խանն՝ յայլմէ կնոջէ¹⁷¹: Իւրաքանչիւր ոք ի միոյ կողմանէ ապստամբեալ՝ սկիզբն արարին պատերազմաց ընդդէմ յիշեալ վալիին, յորոց Իսկեանդար (Աղեքսանդր) միրզայն տիրապետեալ Ղազախ, Բօշչալու և Շամշատին գաւառակաց՝ ո՛չ հնազանդէր Գիւրկին խանին:

Եւ Գիւրկին խանն, որ էր նոր վալին, առ անճարութեան արձակեալ յարանց իւրոց, և զռոճիկս բազումս եբեր ինքեան օգնական զգօրս ի Տաղիստանայ և օգնութեամբ նոցա, որպէս և ժողովրդեանն Կախիթու և ոմանց ի վրաց անտի, եկեալ՝ էանց ընդ ղշլաղն Քեասաման և եմուտ ի սահմանս Ղազախու: Աղէքսանդր միրզայն, տեսեալ զտկարութիւն իւր, յանճարութենէ ի փախուստ անկեալ՝ եկն յերկիրն Ղարապաղու¹⁷²:

Վալին ի բնակչաց Ղազախայ և Բօշչալուք զքանի մի խռովայոյզ արս և չարաբարոյս պատժեալ՝ ետ ապա հրաման զօրացն իւրոց զերկիրն Ղարսայ յաւար հարկանել, զգաւառակսն այնր երկրի որչափ ինչ մարթ լիցի կոխան առնել հեծելազօրաց, ուստի քաջամարտ զօրքն ըստ հրամանի վալիին աւարեալ եկին առ վալին, և վալին անդրէն յետս դարձեալ՝ եմուտ ի Տփլիս:

¹⁷⁰ Դերակ II-ը վախճանվել է 1798 թ. հունվարի 11-ին Թելավում (տես Дуфоровин Н., Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1897, с. 1):

¹⁷¹ Վրաց վերջին արքա Գեորգի XII-ը ծնվել էր Դերակ II-ի առաջին կնոջից, իսկ արքայազներ Յուլիոնը, Ալեքսանդրը և Փառնավազը ծնվել էին Դերակի երկրորդ կնոջից՝ Ղարեջան Ղադիանիից (տես АКАК, т. I, Тифлис, 1866, д. 161, с. 199):

¹⁷² Վրաց արքայազն Ալեքսանդրը Ղարաբաղ է եկել 1801 թ. մարտի սկզբին (տես АКАК, т. I, д. 320, с. 284-285):

Որովհետև Աղէքսանդր միրզայն փախեան ի Ղարապաղ, միւս արքայազունք վրաց ևս զպահպանութեան անձանց իւրեանց եթ հոգային:

(26բ) ՅԱՂԱԳՍ ԿՐԿՆԱԿԻ ԳԱԼՍՏԵԱՆ
ԱՂԱՅ ՄՀԱՄՄԱՏ ՇԱՀԻՆ Ի ՎԵՐԱՅ ՂԱՐԱՊԱՂԱՅ,
ԵՒ ԳՆԱԼՈՅ ԻՐՐԱՀԻՄ ԽԱՆԻՆ Ի ԲԱԼԱՔԵԱՆ

Իբրև լուաւ Աղայ Մհամմատ շահն զգարձ զօրապետին ռուսաց և զօրաց նոցա, կրկնակի խորհեցաւ առնուլ զՂարապաղ, վասն որոյ ի ժամանակի գարնան անհամար զօրք գողցես ի համար աստեղաց երկնից և կաթեաց անձրեաց, ի կողմն Ատրապատականին յուղի անկաւ: Եւ զի յընթացս երկից ամաց զիպեալ էր կարի յոյժ պակասութիւն բերմանց երկրի ի Ղարապաղ, ուստի, ի հասանելն զօրաց պարսից ընդ Աղայ Մհամմատ շահին յեզր Երասխ գետոյն, Իբրահիմ խանն, որ գիտեր անհնար գոլ այնուհետև բնակելոյ ի բերդն Շուշի և ընդդիմանալոյ այնպիսի զօրաւոր թշնամոյն, առեալ զբոլոր գերդաստան իւր ընդ այլ ամենայն ազգականաց իւրոց, եղբարց և ընդ ոմանց ի մտերիմ բեկաց գերդաստանօք իւրեանց հանդերձ ռոգան ի Զարու Թալայ: Եւ նասիր խանն՝ փեսայն նորա, Շահսևան Աթայ-խանն և Սիւլէյման խանն Շաքուեցի, որք նոյնպէս փեսայ նորա էին, ընդ այլ հռչակաւոր և ծանօթագոյն բեկաց Ղարապաղու, ճանապարհորդակից եղին յիշեալ խանին:

Աղայ Մհամմատ շահն յեզր գետոյն Երասխայ լուեալ զայս դիպուած՝ ի թիկունս նոցա առաքեաց զզօրս, զի թէ հնար լիցի կալցին զնա բոլոր գերդաստանօք և հպատակօք նմին հանդերձ: Որոց հասեալ ի (27ա) մերձակայ կամրջի Թարթար գետոյն՝ յարդարեցին յերկուց կողմանց զգոռ պատերազմ, և յայնժամ պարսիկք, բացի կրեալ վնասուց, ոչինչ ո՛չ տարան ընդ ինքեանս: Իբրահիմ խանն ընդ այլ հպատակաց և ընդ ընկերաց, անցեալ ընդ գետն Կուր առանց իրիք վնասու, եմուտ ի

Ջարու Թալայ և ի Բալաքեան: Այլ զճանապարհացն ոմանք ի լեզկաց ըստ հրամանի Աղայ Մհամմատ շահին ելեալ ընդ առաջ իբրահիմ խանին ջան եղին ունել զնա և ածել առ Մհամմատ շահն: Մերձ էր ի պատահիլ պատերազմի, բայց կինն իբրահիմ խանին՝ Բիքայ աղայն, որ էր քոյր իշխանին Ավարու Ումմայ խանին, քարոզիւք և խրատուք արգելոյր զնոսա մինչև ցայն, երբ Մհամմատ Թաֆի բէկն Ղարապաղու զհամբաւ սպանման Աղայ Մհամմատ շահին հասոյց յիշեալ գերաստիճան խանին ի Բալաքեան՝ հանդերձ գլխովն շահին:

Աղայ Մհամմատ շահն, մտեալ ի Շուշի քաղաք, տարածեաց զնեղութեան զձեռն իւր ի չարչարել զբնակիչսն և որպէս զքարբ խածանէր զմեղաւորս և զանմեղս, և զբազումս ի մեծամեծաց, ի ծանօթից, ի բէկաց և յաղալարաց կալեալ՝ եղ ի բանտի, ամբարձ զձեռն իւր չարչարանաց և նեղութեան և յիւրաքանչիւր ի կողմն երկրիս: (27բ) Եւ յետ ընթացից միոյ շաբաթու ի միում գիշերի ցասուցեալ բարկութեամբ վասն սակաւ իմն սխալանաց ի վերայ Սաֆար Ալի բէկին և Աբաս բէկին, որք առ նմա էին ի թիւս արանց հաւատարմաց և խորհրդակից իսկ նորա, ասէ ցնոսա.

«Ի վաղիւ ընդ առաւօտն ի ծագել արեգական զլոյս իւր յերկիր զգլուխս ձեր անջատեցից ի մարմնոյ ձերմէ, և ի գլխոց բնակչաց երկրիս Ղարապաղու արարեալ զբոլորդ ինչ բարձրաբերձ՝ ի գագաթ այն դնել ունիմ զգլուխս ձեր և վարդագոյն արեամբ ձերով զգաշտն Ղարապաղ (սեաւ այգի) արարից վարդարան իմն»:

Եւ վասնզի նոքա գիտէին ստուգիւ, զի բանս Աղայ Մհամմատ շահին չէր ինչ փոփոխութիւն, և ջերմագին բանք միջնորդաց և բարեխօսաց ոչ ունիցին այնուհետև զներգործութիւն ինչ ի ցրտասառոյց երկաթ սրտի նորա, ուստի յանճարութենէ խորհուրդ ի մէջ առին, զի ի նմին գիշերի զգործ սպանման նորա ի գլուխ տարցին: Եւ ի ժամուն, որ մերձ էր յառաւօտն, յորում ժամու և Աղայ Մհամմատ շահն խորդայր ի

խորին քուճ, մոլտ յառանձնոցն նորա գործեալ և ի սուր երկսայրի զմարմին նորա ծակոտեալ՝ խոցոտեցին¹⁷³, և արարին զայն որպէս զրահն Դաւթի (նկարէն)¹⁷⁴, զգլուխ նորա ի մարմնոյ ի բաց բարձին, և առեալ զբազպանն (բազբեանտ), զթագն և զմարգարտեայ հմայեակն (հմայիլ), զինքեանս առ Սատղ խանն Շաղաղի հասուցին¹⁷⁵ և զգլխուածն ի յայտ ածին:

Սատղ խանն բանից այսոց ոչ հաւատայր, վասնզի ի կողմանէ շահին զմիամտեալ՝ հանապազ երկնչէր ի նմանէ, և զբանս այսոց նենգութիւն շահին համարեալ՝ (28ա) կարծէր լինել ի շահէն: Ի վերջոյ կարի ծանր ծանր երգմամբ հաւատացուցին զՍատղ խանն բանից իւրեանց, բայց կարի ահիւ և դողութեամբ և յերկիւղ մեծագին, ի պալատ որդւոյ Իբրահիմ խանին՝ Մհամմատ Հիւսէին աղայի, յորում բնակէր Աղայ Մհամմատ շահն, մոլտ գործեցին, յորոց Սաֆար Ալի բէկն զառաջինն եմոլտ յառանձնոցն և կալեալ ի միոյ կողմանէ մահճի, ընդ որով կայր մարմին շահին, ի վեր բարձրացոյց զայն և կրկնակի զսուրն երկսայրի մխեաց ի սիրտ նորա: Սատղ բէկին հայեցեալ ընդ այս գլխուած՝ ուշաթափ լինէր և զնոյն զայն զբազպանն, զթագն և զհմայեակն առեալ՝ դարձաւ ի տեղի իւր, և զգօրսն Շաղաղու ժողովեալ ի չուելն ի բերդէն, թէ՛

¹⁷³ Ըստ ավանդության՝ մահից առաջ շահն արտասանել է հետևյալ խոսքերը. «Թշառական, դու սպանեցիր Իրանը» (տե՛ս «Տարագ», 1890, թիւ 10, էջ 142): Ռ. Տիտանյանի կազմած «Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին» գրքում այս «պատմական անցքը» ներկայացված է որպէս անանուն հեղինակի ստեղծագործություն (էջ 195), սակայն սույն գործի ռուսերեն բնագրից պարզվում է, որ դրա հեղինակը Գ. Ստենբոկն է (տե՛ս Стенбок Гр., Ага-Мухаммед-шах в Иране, «Зурна», закавказский альманах, издание С. Вердеревского, Тифлис, 1855, с. 266):

¹⁷⁴ Ըստ Հին Կտակարանի մի ավանդության՝ Դավիթ թագավորի զրահը մարտերից մեկում պատառ-պատառ է լինում:

¹⁷⁵ Ենթադրաբար Սատիղ խանը Աղա Մուհամմադ շահի դեմ կազմակերպված դավադրության ղեկավարն էր (տե՛ս Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ա-Բ, Թիֆլիս, 1893, էջ 32-33, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, Թիֆլիս, 1912, էջ 448, Ахмед-бек Джаваншир, указ. соч., с. 82-85):

շահն առաքէ զիս զկնի Իբրահիմ խանին, և ի սպանողացն շահին զԱբբաս բէկն տարաւ ընդ ինքեան, իսկ Սաֆար Ալի բէկն մնաց ի բերդի անդ:

Զկնի ելից Սատղ խանին ի բերդէն յընթացս երկուց ժամուց համբաւ սպանման շահին հռչակք հարաւ: Խանք պարսից, ի լսելն զդիպուածս զայս, յերկիւղէ այսր շփոթեալ՝ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ ընդ ընկերաց իւրեանց և ծառայից առանձին առանձին դասուք ի փախուստ փութացան:

Բնակիչքն քաղաքին մեծաւ փութաջանութեամբ և սաստիկ յարձակմամբ մտեալ ի պալատ շահին՝ յափշտակեցին զզինչս զօրացն պարսից ի ձեռս բնակչաց անկելոցն: Եւ ի յաւարեին զամենայն զզարդս թագաւորութեան՝ զոսկիս, զարծաթս և զմարգարիտս պատուականս, եղբօր որդին Իբրահիմ խանին՝ Մհամատ բէկն, մտեալ ի պալատն՝ մնացեալ գանձուց անդրէն (28բ) տիրեաց, զանօթս և զզարդս զամենայն ընդ ոսկւոյ, արծաթոյ և այլ մեծագին մարգարտաց առեալ ընդ իշխանութեամբ՝ հրամայեաց տանել զայնս ի տուն իւր, և նուաճեալ զիշխանութիւն թագաւորութեան տիրապետեաց գոյից տէրութեան՝ առաքեալ զգլուխն Աղայ Մհամատ շահին ի ձեռն Մհամատ Թաֆի բէկին ի Բալաքեան առ Իբրահիմ խանն:

Իբրահիմ խանն, յորժամ միամտեցաւ ի յաղմկէ շփոթութեանց Աղայ Մհամատ շահին, զգլուխն ուրախութեամբ և զուարճութեամբ առաքեաց վալիին Վրաստանու: Յետ քանի մի աւուրց զհարազատ որդին իւր զժառանգն իշխանութեան՝ զՄեհտի-Ղուլի աղայն, առաքեաց ի Ղարապաղ առ ի տալ զանդորրութիւն սրտից բնակչաց քաղաքին և զհանգիստ: Եւ զկնի նորա զՄհամատ Հասան աղայն, որ էր աւագ որդի իւր, յուղարկեաց ի կողմն Ղարապաղու¹⁷⁶: Եւ Իբրահիմ խանն,

¹⁷⁶ Այս նախադասությանը հաջորդում է «Տէր Սօլլայ Փանահ, որ Վաղֆ (գիտնական) անուանիւր, և էր հայրենեօքն ի Ղազախու գաւառէն, գրեաց առ մօլլայ Վալի Վտատին առ սիրոյ և բարեկամութեան եղելոյ ի միջի նոցա, զայս զուար-

զկնի անցանելոյ սակաւ ժամանակի, եկն ի Ղարապաղ և ըստ աւագնոյն նիստ առ յաթոռ իշխանութեան իւրոյ:

Զթիւ սպանման Աղայ Մհամմատ շահին ոմանք ասեն գրլ ի 1212, իսկ այլք ի 1211 ամի¹⁷⁷, բայց ճշմարիտ երևի վերջինն:

(29ա) ՅԱՂԱԳՍ ԿՐԿՆԱԿԻ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԶՕՐԱՅՆ ՌՈՒՍԱՑ ՅԱՅՍԿՈՅՍ ԿՈՎԿԱՍՈՒ

Իբրև Գիւրկին խանն նստաւ յաթոռ արքայութեանն վալիութեան, և ի տէրութեան Իրանայ զկնի մահուան Աղայ Մհամմատ շահին Փաթալի շահն Ղաճար¹⁷⁸ ի տեղի նորա նըստաւ յաթոռ թաղաւորութեան:

Վալին ի կողմանէ Յունաց (Օսմանեան), Իրանայ, Տաղիստանայ, ի վերայ այսր ամենայնի նաև ի թշնամեաց եղբարցն ո՛չ սակաւս երկնչէր: Ուստի զմեծ որդին իւր՝ զԴաւիթ Միրզայն, ի միասին ընդ պաղատախառն և աղերսալի խնդրանաց առաքեալ առ Նորին Կայսերական Մեծութիւնն ամենողորմած արքայն Ռուսաց Պօղոսն Պետրոսեան՝ յայտնեաց նմա, [թէ.

«Ի միջի այսչափ այլազգեաց ես միայն կամ և յիւրաքանչիւրում ժամու ի պահպանութիւն զգուշութեան խոնճեալ եմ: Եւ զանցս կենաց մերոց և զճանգամանք գիտեն և մեծամեծք Տէրութեան Զերոյ: Այլ և նեղութիւնք, անիրաւութիւնք և ոճիրք չարութեան արարեալն յԱղայ Մհամմատ շահէ առ մեզ յայտ իսկ են, զորս անմարթ է լեզու ի ճարտարաբան գրչի ի

ծախօս չափաբանութիւն» նախադասութիւնը, որն ակնհայտորեն իր տեղում չէ: Խոսքը բանաստեղծ Վազիֆի (1717–1797)՝ Վիդադիին ուղղված երգիծական բանաստեղծության մասին է (տե՛ս История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, с. 388):
¹⁷⁷: Յիջրայի 1211 թ. համապատասխանում է 1796 թ., իսկ հիջրայի 1212 թիվը՝ 1797 թ.: Իրականում Աղա Մուհամմադ շահը սպանվել է 1797 թ. հունիսի 6-ին (տե՛ս Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, док. № 321, с. 461):

¹⁷⁸ Աղա Մուհամմադ շահի սպանությունից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբորորդի Բաբախանը, որը Ֆաթալի շահ անվամբ 1797–1834 թթ. գահակալեց Իրանում:

յայտ և ճառել զայնս, վասն որոյ խնդրեմ ամենախոնարհաբար ի Կայսերական Մեծութենէ Զերմէ անպիղծ պահպանելոյ զպատիւ ազգի և պաշտպանելոյ կանոնաց դաւանութեան և օրինաց՝ տալ ինձ զօգնութիւն, և զի ի ձեռն քաջայաղթ (29բ) դրոշակաց Զերոց ի բաց փարատեսցուք զխաւար նեղութեան և չարչարանաց անօրէն թշնամեացն»:

Ուստի զՃարսուան բէկն, որ էր ի հնագոյն ազնուաց և այր ընտիր, և յարժանաւատ թաւատացն Վրաստանու և կնեազ Զաբջաբազէ¹⁷⁹ տոհմ անուանեալ, յորմէ և ի վաղուց ծանօթ էր պալատականաց Նորին Կայսերական Մեծութեան, զկնի Դաւիթ Միրզային առաքեաց առ կայսրն:

Եւ Նորին Մեծութիւն ամենողորմ կայսերն ի ծովածաւալ ողորմութենէն և յառիւծական հոգւոյն շարժեալ՝ զգեներալ Լազարովն միով գնդով զօրաց հանդերձ առաքեաց, զի պահպանութեամբ սահմանացն Վրաստանու ցուցցին անդանօր զպարտուպատշաճն փութաջանութիւն, և շտատսկիյ սովէտնիկ Կուալանկին¹⁸⁰՝ այր հաւատարմագոյն, նշանակեաց մնալ ի Վրաստան առ վալիին: Յիշատակեալ անձինք մտեալ ի Տըփիսիս կացին առ վալիին¹⁸¹:

Եւ յետ անցանելոյ միոյ ամի Ումմայ խանն առեալ զքսան հազար զօրս ի Տաղիստանայ՝ եկն, թէ:

«Որովհետեւ առեալ ես դու զզօրս ոռոսաց քեզ յապաւէն և զանսուտ սէրն վաղեմի ի բաց բարձեր ի սրտէդ, ուստի և ես գնացեալ զռուսն յայնմ երկրէ արտաքսելով՝ զՏփիսիսն ի միասին ընդ սահմանացն աւերեցից և ամայացուցից»:

Ի հասանիլ ձայնի այսր համբաւոյ յականջս վալիին՝ ո՛չ սակաւս շուարեալ շփոթեցաւ, և ի ներքուստ զգանազան չար

¹⁷⁹ Խոսքը Գարսեան ճավճավածեի մասին է, որը 1784–1802 թթ. եղել է Վրաստանի ներկայացուցիչը ռուսական արքունիքում:

¹⁸⁰ Խոսքը Վրաստանում Ռուսաստանի նախարար Պ. Կովալենսկու մասին է:

¹⁸¹ Վրաստանում Ռուսաստանի նախարար Պ. Կովալենսկին Թիֆլիս է հասել 1799 թ. նոյեմբերի 8-ին, իսկ գեներալ-մայոր Լազարիկի գլխավորած ռուսական զորագունդը՝ 1799 թ. նոյեմբերի 26-ին (տե՛ս АКАК, т. I, ч. II, д. 6, с. 98):

խորհուրդ խորհեցաւ, վասնզի ահաբեկ լեալ էր յերկիւղէ անտի, մնացելոյ ի Մհամմատ շահէն, որ քաղաքն (30ա) Տփլիս աւերեալ էր, և ի յիշատակէ և [դ]առնաղէտ դիպուածոյն զդողանի հարկանէր: Բնակիչք Տփլիսայ խորհուրդ ի մէջ առին ի փախուստ անկանել: Յորոց իւրաքանչիւր ոք զպահպանութենէ անձին ևեթ հոգայր և կամէր ելանել յայլ տեղի:

Յիշատակեալ գեներալն թէ և գործեաց զանչափ զփոյթ և եցոյց զկարի ջանս, զի մի՛ թողեալ զՏփլիս՝ ի բաց լինիցին ի հայրենեաց, բայց սակայն բնակիչք Տփլիսայ փակեալ զսելիս անկանջաց անհոգութեամբ՝ ո՛չ անսացին նմա, զի չէր երբէք տեսեալ նոցա մինչ ցայնժամ գործունէյութիւն զօրացն ոռւսաց և ո՛չ ի տեղուոյ իմիք փորձեալ զնոսա: Գեներալն ի միտ առեալ գիտաց, զի խրատք նորա ի սիրտս բնակչացն Տփլիսայ չունին գներգործութիւն և կաթիլ անձրեաց խորհրդոց նորա ո՛չ թափանցանն ընդ քարանցեալ սիրտս այնր ժողովրդեան: Նմին իրի յայտնապէս ծանոյց բնակչացն Վրաստանու, թէ.

«Դուք մի՛ ի փախուստ անկանիք ի քաղաքէն և ընդ վայր մի՛ թողուք զհայրենիս: Ես հանդերձ զօրօքն ոռւսաց ջան եղեալ ընդառաջ ելից այնր ազգի և եթէ յաղթեցից նոցա՝ յոյժ բարւոք, իսկ եթէ յաղթեցայց յերեսաց նոցա և ի փախուստ դարձայց, յայնժամ դուք և ի փախուստ փութասջիք իւրաքանչիւր ոք ի ձէնջ յայլևայլ տեղիս»:

Բնակիչք Վրաստանու, լուեալ զայս, հանգեան ի վրդովեալ սրտից իւրեանց՝ տալով անձանց զանդորրութիւն և սփոփանս: Ուստի դեներալն, ժողովեալ զզօրս իւր զյաղթող, ել ընդառաջ (30բ) Ումմայ խանին: Ի ներքոյ Սաղարաջու գեղջ և ի վերայ Կբրայ գետոյն¹⁸² մերձ Ի յերեկոյ յարդարեցաւ ընդ մէջ արիւնարբու զօրացն պատերազմն ամենասաստիկ¹⁸³:

¹⁸² Խոսքը Իորի (Ղըբըր) գետի մասին է:

¹⁸³ Օմար խանի գլխավորած Դաղստանի զորքի և ռուս-վրացական միացյալ ուժերի միջև ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1800 թ. նոյեմբերի 7-ին, Իորի գետի ափին գտնվող Կակաբետ գյուղի մոտ: Լեզգիներն այդ մարտում կորցրել են ավելի քան 1500 հոգու (տե՛ս AKAK, т. I, д. 109, с. 168; д. 111, с. 170-175):

Զօրացն Տաղիստանայ, հայեցեալ ընդ զօրս ռուսաց, տեսին զնա գոլ գունդ փոքր, յորմէ և զարմանք կալաւ զնոսա, թէ՛ զիա՞րդ նոքա այսպիսի սակաւութեամբ ի պատերազմն համարձակին, չրջին նուրբ (տկար) ստիւք ընդ դժուարաչրջիկ անապատն տէրութեանս: Եւ ի նմին իսկ յայնմ տեղւոջ հարին երկոքին կողմանքն զբանակս մնալ անդանօր: Ոմանք ի մեծամեծաց լեզկաց խորհուրդ արարին.

«Այն է արժան, զի այժմ ելցուք ի պատերազմն և զհանդէս մարտի յարդարեսցուք, և ի ձայն հրացանից և թնդանօթաց արկցուք զաղաղակ շփոթի (ի սեղան) յերեսս երկրի, և դօրութիւն ահեղ ներգործութեան սուսերաց մերոց ցուցցուք այսց մերոց անձնապարծ թշնամեաց՝ տալով զնոսա զամենեսին ճարակ այնց արիւնարբու սուսերաց մերոց յիսպառ ապականութիւն նոցա, զկորուստ յաւիտենական»:

Վասն որոյ Աղա Ֆանիւն¹⁸⁴ զօրացն ետ հրաման, զի պատեալ շուրջանակի զբանակաւն ղենարալին՝ առցեն զշրջակայ անցս նորին և զնոսա որպէս զմատանի արկցեն յանձուկս պաշարման, և զամենեսին զնոսա կալեալ՝ կենդանոյն իբր զգերիս բերցեն առ ինքն: Զօրք Տաղիստանայ, ըստ հրամանի հրամանատուաց իւրեանց, ջան եդին, և իբրև հասին ի չորս կոյս ռուսաց, ղեներալն ի նմին իսկ յայնմ ժամու կարի քաջութեամբ (31ա) հրամայեաց, զի անյապաղ պատրաստեսցեն զահեղասաստ և զշանթառաք թնդանօթսն, և քաջագործք զինուորք «ուրա» գոչեսցին՝ յարձակեալ իւրեանց ի վերայ նոցա:

Զօրք Տաղիստանայ հայեցեալ՝ տեսին, զի թնդանօթք նոցա զերկիր կացուցանել ունին որպէս զծով հրոյ, և գունդք ռուսաց զժողովս նոցա հալածական արասցեն՝ ցան և ցիր ցրուեալ զնոսա: Ուստի ո՛չ կարացեալ ընդդէմ նոցա կալ, թողլով զպատերազմն՝ ի փախուստ փութացան, և ի ձեռս ռուսաց անկաւ յ[ը]նչից նոցա, ի զինուց, ի կենդանեաց և յայլոց բազ-

¹⁸⁴ Բնագրում այսպես է, սակայն խոսքը Օմար (Ումմա) խանի մասին է:

մաց իրաց անթիւ և անհամար: Իսկ մնացեալք փախուցեալ խառնեցան ընդ իւրեանց զօրաց՝ յայտնելով նոցա զհանգամանս անցիցն: Եւ նոքա լուեալ զայս համբաւ՝ զահի հարեալ ասէին ընդ միմեանս.

«Մեզ ևս առ զարկանելոյ զանձինս ընդ ամօթով՝ հարկ է յանձին ունել և մի՛ դանդաղիլ ի քաջութիւն սրտի և ի պատ-րաստութիւն պատերազմի»:

Ղեներալն ի սմին միջոցի հրամայեաց հարկանել զթըմբուկսն ի նշան դադարելոյ, և ապա առեալ գյաղթող զօրս իւր՝ հասոյց զինքն յամրոցս նոցա և քաջասիրտ յարձակմունս և յաներկիւղ սպառնալիս զժողովս նոցա ցրուեաց:

Ումմայ խանն թէև ընդ այլ մեծամեծաց իւրոց եցոյց անդանօր զփութաջանութիւն և զժրութիւն, զի գոնէ կարասցէ նենդութեամբ զայնոսիկ զիւր վայրենաբարոյ քաջացուցանել (ջուրաթլու անել), զի ի վախճանի սրտապինդ լիցին ի կատարումն հրամանի իւրոյ, սակայն ոչ ի գլուխ (31բ) տարաւ զայն, զի յառաջին ահեղ յարձակմանէ զօրացն ուսաց երկուցեալ էին:

Եւ իբրև սկսաւ օրն տարածամել, լեզկիք ի փախուստ փութացան, և մինչ ի սահմանս Գանձակայ ոչ ուրեք առեալ հանգիստ՝ դնացին որպէս զհողմն երազընթաց: Եւ կամք նոցա այն էր, զի անտի անցեալ՝ եկեսցին ի Ղարապաղ ձմերել անդանօր, իսկ ի ժամանակս գարնան ի հայրենիս իւրեանց դարձցին, զի ի պատճառս ձիւնալից գոլոյ լերանց չէր մարթ ի նպատակ իւրեանց հասանիլ:

Բնակիչք Գանձակայ իրազեկ զայսմանէ լեալ՝ ի միասին ընդ ժողովոյ իւրեանց եկին և զոմանս ի մնացելոց նոցա անողորմաբար ընկերակից վաղեմի ընկերաց իւրեանց արարին՝ քառաքելով զնոսա զկնի նոցա (իմա՝ վասն առաջին անկելոցն ի պատերազմին)¹⁸⁵:

¹⁸⁵ Օմար խանի զորքի մնացորդների վրա գանձակեցիների հարձակման մասին տես AKAK, т. I, к. 127, с. 183: Այստեղ լեզգիները կորցրել են շուրջ 100 հոգու:

Լեզկիք ևս, ո՛չ ուրեք յապաղեալ, կարի նեղութեամբք և չարչարանօք փախեան ի կողմն Ճառու, ուրանօր և ձմերեցի[ն]¹⁸⁶: Ումմա խանն անդանօր Հիւանդացեալ՝ չուեաց յերկրէ ընդ անդարձ ճանապարհն¹⁸⁷, որոյ և զմարմին թաղեցին անդէն: Լեզկիք վասն մահուան նորա կրկինս, առաւել քան զառաջինն, սուգ առին՝ հարեալ գտրտմութիւն մեծ:

Յիշեալ ղեներալն ի նմին ժամու առաքեաց զարս ի Տրփխիս: Իբրև այս համբաւ ի Վրաստան եհաս, ո՛չ ոք հաւատայր, և թէպէտ զքանի մի գլուխս սպանելոց նոցա ևս առաքեալ էր ի Տփխիս, բայց և այնպէս չհաւատային: (Ի նմին իսկ յայնմ ժամանակի ի Տփխիս էի ես՝ շարադրողս այս պատմութեան, (32ա), որ է դարապաղցի Միրզայ Ատիկեօզալ-բէկն):

Զկնի քանի մի աւուրց տէր ղեներալն մեծաւ պատուով և փառօք մուտ գործեաց ի Վրաստան: Եւ բնակիչք Տփխիսայ կատարեցին զհանդէս ուրախութեան և խնդութեան: Յայնմ ժամանակէ բնակչաց Վրաստանու և այլոց բազմաց քաջութիւն զօրացն ռուսաց յայտնեցաւ առաւել քան զչափն, զի ի հազուագիւտ դիպուածոց մին էր յաղթութիւնն այնչափ սակաւթիւ զօրօք այնչափ բազմութեան զօրաց թշնամեաց և ցանուցիր ցրուելն զնոսա: Յետ որոյ և պատիւ ղեներալին և քաջութիւն զօրաց ռուսաց հազարապատիկ քան զառաջինն զհռչակի հարաւ: Այսպիսի քաջագործութիւնք ղեներալին ա՛յս անկարօտ են գովասանութեան:

Յետ այսորիկ վալին ամ մի ևս կենդանի մնացեալ, յաւուրս ձմերան հիւանդացեալ՝ մեռաւ¹⁸⁸: Եղբարք նորա մեծաւ փութով ժողովեալ ի Քարթուլի գաւառէն զբազում զօրս և զժողովս՝ եկին ի վերայ Տփխիսայ, զի զմեծ եղբայրն իւրեանց,

¹⁸⁶ Օմար խանի Ջառում ծննդելու մասին տես АКАК, т. I, д. 132, с. 187:

¹⁸⁷ Օմար խանը մահացել է 1801 թ. մարտի 10-ին, Բայլականում (տես АКАК, т. I, д. 424, с. 332; Дубровин Н., Георгий XII..., с. 157):

¹⁸⁸ Գեորգի XII-ը վախճանվել է 1800 թ. դեկտեմբերի 28-ին:

զի լուան Միրզայն ջալի¹⁸⁹ կարգեսցին և իշխան ամհնայնի¹⁹⁰:
Եկեալ ի Հաբու հայ գիւղն, որ ի վեր քան զՏփխիս, անդանօր
մնացին:

Ղեներալն ևս առեալ զյաղթող զօրս, եղեալս ընդ իշխա-
նութեամբ իւրով, ել ընդառաջ նոցա և զնոսա մինչ ի Բաշաչղն
հալածական արար և յետս դարձեալ՝ զմեծ որդին վալիի զԴա-
ւիթ Միրզայն տեղապահ վալիութեան կարգեսց¹⁹¹ և մինչ ի
ժամանակս գարնան այսպէս մնաց:

Եւ յայնմ գարնան ղեներալ օտ ինֆանտերիի էնվէն¹⁹², որ
ի Լինիային բնակեալ էր, (32ր) որոյ և զաստիճանն ին[ս]քեկ-
տօր առձայնէին, եկեալ ի Տփխիս՝ սկիզբն արար կարգելոյ
զգատարան: Եւ զչորս անձինս ի թաւատագնէից ընտրեալ՝
նշանակեաց զնոսա դատաւոր¹⁹³, որոց և հրամայեաց նստել ի
վերայ աթոռոյ դատաւորութեան, զի զհարկաւորեալ զգործս և
զխնդիրս ըստ [հ]անձնարարութեան յիշեալ ղեներալին վճռե-
ցեն և տացեն զպարտուպատշաճն վախճան այնց, և ինքն յետս
դարձաւ: Յընթացս միոյ ամի ըստ այսմ շարունակեցաւ և
մնաց այնպէս:

¹⁸⁹ Պետք է կարդալ վալի:

¹⁹⁰ Այստեղ հեղինակը ցանկանում է ասել, որ Գեորգի XII-ի եղբայրները նրա մա-
հից հետո ցանկանում էին վալի կարգել իրենց ավագ եղբորը՝ Յուլոն Միրզա-
յին:

¹⁹¹ Վրաստանում ռուսական զորքերի հրամանատարը Պետերբուրգից նախ-
օրոք ստացել էր գաղտնի կարգադրություն՝ Գեորգի XII-ի որդի արքայազն Ղա-
վիթի գահակալությունը թույլ չտալու վերաբերյալ (տե՛ս Бердзенишвили Н.,
Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1950, с. 448):

¹⁹² Խոսքը գեներալ Կ. Կնորիցիի մասին է, որը Կովկասյան Գծից Թիֆլիս է եկել
1801 թ. մայիսի 24-ին (տե՛ս АКАК, т. I, д. 536, с. 420):

¹⁹³ 1801 թ. հունիսին կազմվել է վրացական կառավարությունը, որի մեջ մտնում
էին չորս մղիվանքեկեր՝ Ջաալ Բարաթովը, Իոանն Չոլակաևը, Իգնատիոս Թու-
մանովը և Սուլխան Թումանովը (տե՛ս АКАК, т. I, д. 542, с. 425):

Յետ այնորիկ կենեազ Յիցիանովն¹⁹⁴, որ յայսկոյս Կովկասու տէր և հրամանատու եղեալ¹⁹⁵ ընդ իւր բերելով զկանոնս կուբերնիայի ի Տփիսիս, եբաց զկուբերնիայ և սկիզբն արար բանալ դատարանաց և դիւանատանց: Արքայազունք վրաց, որք բոլորեքեան էին յայնմ ժամանակի ի Տփիսիս և ի Վրաստան, ընդ այս հրաման և կարգադրութիւն ոչ հաւանեալ զվադեմի կարգադրութիւն և զկանոնս իւրեանց կամէին, յորմէ արարին զվատ խորհուրդս և զունայնաբանութիւն ի յայտ ածին:

Թէպէտ կենեազ Յիցիանովն բարեկամութեամբ զսրտառուչ խրատս մատոյց նոցա և կարդայր յականջս նոցա զբազմապիսի քարոզս վայելուչս ի միասին ընդ այլ օգտաւէտ խրատուց, սակայն նոքա չընկալեալ զայն՝ ո՛չ յետս կացին ի վատթար խորհրդոց իւրեանց:

Վերջապէս հայեցեալ ընդ նոսա կենեազն ետես, (33ա) զի ո՛չ լինի հնար ընդունելոյ նոցա, և զկապ պնդութեան սրտից նոցա խրատութեք, քարոզիւք ո՛չ կարէ բանալ, ուստի զամենեւին կալեալ բռնութեամբ առաքեաց ի Ռուսաստան¹⁹⁶, ի թիւս որոց և կին վալիին՝ Դատաւիալ անուն, եցոյց զզանցնառնութիւն, գնալով ընդ ուղին հակառակութեան՝ ընթանայր թշնամութեամբ: Վասն որոյ կենեազ Յիցիանովն զղեներալ Լազրովն առաքեաց, զի գնացեալ առ նա՝ ի խրատս սրտառուչս և ի քարոզս մեղմալիս դարձուցէ զնա ի համաձայնութիւն ընդ այն հրաման:

Գնացեալ ղեներալի ըստ հրամանի կենեազին, թէ և կարդաց յականջս նորա զքարոզս և զխրատս, այլ ոչ կարաց տալ

¹⁹⁴ Պավել Յիցիանովն (1754–1806) ռուսացած վրացի էր, սերում էր Յիցիշվիլի իշխանական տնից: Նրա պապը՝ Պատա Յիցիշվիլին, 1725 թ. Ռուսաստան էր տեղափոխվել Քարթլիի Վախթանգ VI թագավորի հետ:

¹⁹⁵ Իշխան Պ. Յիցիանովն Վրաստանի կառավարչապետ է նշանակվել 1802 թ. սեպտեմբերի 8-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. I, с. 3):

¹⁹⁶ Վրաց արքայազներ Վախթանգը և Դավիթը Պետերբուրգ են ուղարկվել 1803 թ. փետրվարի 19-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. 109, с. 65; д. 112, с. 69):

նմա ընդունել զայնս: Եւ յիշատակեալ կինն զաղաչանս ղենե-
րալին չընկալեալ՝ մոռանալով եւ զբարեգործութիւնս արա-
րեալս ի յիշատակեալ ղեներալին մասին ազատութեանն
Վրաստանու, առեալ զերկսայրն՝ վերաւորեաց զնա¹⁹⁷: Լուեալ
կենազ Յիցիանովին զհամբաւս զայս՝ հրամայեաց զնա եւս
բռնութեամբ եւ չարչարանօք տանել¹⁹⁸: Եւ այսպէս, յազգակա-
նաց վալիին յայնմ երկրի ո՛չ ոք մնաց:

Որովհետեւ բնակիչք Վրաստանու բոլորովին հանգիստ
եղեն եւ յամենայն կողմանց միամտութիւն եղև, յայնժամ լեզ-
կիք Ճառու եւ Բալաքանայ ըստ հին սովորութեան եւ վաղեմի
օրինաց յարձակեալ՝ յերկիրն Վրաստանու ի բնակչացն կա-
լեալ՝ (33թ) գերի վարէին, եւ ո՛չ թողուն զվատթար արարս
իւրեանց¹⁹⁹:

Կենեզն թէպէտ գրեաց զխրատական հրամանս եւ ասէ,
թէ. «Վաղեմի այն ժամանակ էր վալիին, իսկ այժմ ժամանակ
գերաստիճան կայսեր միոյ, [զի]՝ ժամանակ է, զի ի վատ գոր-
ծոց ձերոց անարժանեաց յամենայնի իշխանութեանն յետս
դարձի՛ք, զի, ասէ, յայդպիսի գործոց բաց յապաշաւանաց եւ ի
վնասուց չունիք քաղել եւ զոչինչ պտուղս»:

Բայց նոքա յայսմ մասին անհոգացեալ՝ յանվայել եւ ի
վատ գործոց իւրեանց ոչ յետս դադարէին: Վերջապէս կենեզն
առեալ զսակաւ ինչ զօրս՝ ետ ի մտի խրատել զնոսա, ուստի չո-
գաւ ի կողմն Տաղիստանայ:

¹⁹⁷ Գեմերալ-մայոր Լազարեը սպանվել է 1803 թ. ապրիլի 19-ին վրաց նախկին
թագուհի Մարիայի կողմից (տե՛ս АКАК, т. II, д. 196, с. 114):

¹⁹⁸ Վրաց նախկին թագուհի Դարիան Ռուսաստան է ուղարկվել 1803 թ. հոկտեմ-
բերի 25-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. 167, с. 102-103):

¹⁹⁹ Դադստանի լեռնականների ավարառուական արշավանքների մասին տե՛ս
Неверовский А., Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан
до уничтожения влияния лезгинов на Закавказье, СПб., 1848; Блиев М., Дегоев В.,
Кавказская война, М., 1994, с. 117-123:

* Ձեռագրում այսպես է:

Լեզգիիք ի լսելն զայս համբաւ ժողովեալ պատրաստեցան և եկեալ հարին զբանակն իւրեանց շուրջանակի զգետովն Կանիկ²⁰⁰ և սպասին գալստեան զօրացն ռուսաց: Եւ այսպէս խորհուրդ արարին նոքա, զի արգելցին ի մտից ընդ սահմանս Ճառու Թալու զյաղթողս զօրս ռուսաց և ընդդէմ նոցա զրգռեցին զպատերազմ, բայց ո՛չ ի միտ առին, զի խռիւ ինչ ո՛չ կարէ ընդդիմանալ հրոյ բորբոքելոյ և սուրն ո՛չ կարէ փոփոխել, զի վերին նախախնամութեանն զպատուհան:

Ջօրք ռուսաց իբրև հասին ի գետն Ղայիկ, որպէս զբազէ քաջակիրթ ի յորս, անցքն ընդ գետն վաղվաղակի և ձայն հրացանաց թշնամւոյն համարեալ որպէս զբերկրառիթ երգս քնարաց, և զնոյլ սուսերաց (34ա) նոցա իբր զբաժակի գինւոյ ուրախարար, յընթացս ական թօթափելոյ զզօրսն զայնոսիկ զբազմախռով և աղմկայոյզ ո՛չ թողին, զորս և մինչ ի Բալաքեանն, որ առ ամրութիւնն էր նոցա տեղի ապաստանի, հալածականս արարին՝ տալով նոցա զարժանին պատիժ, զի մի՛ համարձակիցին նոքա միւս ևս տանել ի Վրաստանաց զգերիս և զաւարս և ընդ շաւիղ վաղեմի սովորութեան իւրեանց մի՛ գնասցեն²⁰¹:

Եւ զօրս նշանակեաց մնալ ի հողն Ճառու: Եւ զղեներալն մայիօր կնեազ Օրբելիանովն և զղեներալ մայիօր Յուլակովն²⁰² կարգեաց յաստիճանի զօրապետութեան և յանձնակատար, զի ի լեզկաց եթէ գործ ինչ հակառակ և նշան ինչ խռովութեան ի վեր երևեսցի՝ ի վրէժխնդրութիւն նոցա և ի պատուհաս մի՛ թողցեն ցուցանել զպարտուպատշաճն փոյթ և ջանասիրութիւն

²⁰⁰ Խոսքն Ալազան գետի մասին է:

²⁰¹ Ռուսական զորքերի արշավանքը Ջառ տեղի է ունեցել 1803 թ. մարտի 29-ից 31-ը (տե՛ս АКАК, т. II, д. 1387, с. 685; Дубровин Н., Закавказье от 1803–1806 года, СПб., 1866, с. 98):

²⁰² Խոսքը գեներալ-մայոր Վասիլի Գուլյակովի մասին է, որը զոհվել է 1804 թ. հունվարի 15-ին լեզգիների դեմ մղած մարտում (տե՛ս Потто В., Кавказская война. Т. I. От древнейших времен до Ермолова, М., 2007, с. 269):

և արգելեալ՝ մի՛ թոյլ տացին, զի բնակչաց Վրաստանու հասուցին զվնաս ինչ և զնեղութիւն:

Եւ ինքն յետս դարձեալ՝ եկն ի յետագայ ամի և եմուտ ի Վրաստան: Եւ գրեալ զնամակ ի վերայ Գանձակայ Ճաւատ խանին՝ հրաւիրեաց զնա ի հպատակութիւն և ի հնազանդութիւն հրամանաց մեծի և բազմագօր թագաւորութեան Ռուսաց²⁰³, ի բաց լինելով ի հակառակութենէ և յընդդիմութենէ գործավարացն տէրութեան և ընդ ճանապարհ յանցաւորութեան մի՛ գնասցէ, զի ի հակառակութենէ ընդդէմ (34թ) մեծագօր տէրութեան բաց յապաշաւանաց ո՛չ քաղիցէ զպտուղ ինչ, եթէ ո՛չ զապաշաւանս:

Ճաւատ խանն զանցեալ զխրատու նորա և զմեղմալի քարոզիւն և անտեղի վարկուցեալ՝ ո՛չ ընկալաւ զայնս:

Կնեազ Յիցիանովն յաղթական զօրօք ի կողմն Գանձակայ ունելով զհեծելազօրս ևս ի թաւատաց, յազնուաւորաց ի Ղազախայ, ի Շամսատինլուայ՝ չոգաւ դէպ ի կողմն այն: Ի հասանիլ այսր յաղթող զօրաց ի սահմանս Գանձակայ, Ճաւատ խանն ևս առեալ զժողով զօրաց իւրոց՝ ել ընդառաջ նոցա, ետ պատերազմ յեռամդոն (վերստ) բացակայութեան ի Գանձակայ, և բաղխեալ թեթեւ իմն ընդ զօրսն՝ յաղթեալ, ապա ի փախուստ դարձաւ և մազապուր[ծ] և կիսամահ հասուցեալ զինքն ի բերդն՝ սկիզբն արար պահպանութեան այնորիկ:

Զօրք կնեազին մտեալ ի քաղաքն՝ պատեցան շուրջանակի զբերդիւն և յընթացս միոյ ամսոյ անդանօր մնացեալ, ի միում գիշերի, որ էր Ֆեաթիր բայրամին²⁰⁴, սկիզբն արարին ելանել ընդ սանդուղս ի գլուխ պարսպին: Եւ յերկուց կողմանց զելերողսն ի վերայ պարսպին Ջաւատ խանն քաջասիրտ յարձակմամբ ի վայր հոսեաց: Եւ ի վերջոյ ռմբաձգութենէ մայիօր

²⁰³ Իշխան Յիցիանովի նամակները Ջավադ խանին տես AKAK, т. II, д. 1172, с. 588; д. 1175–1179, с. 590–591:

²⁰⁴ Ֆեթր – մահմեդական հավատի տոներից է, երբ բացվում է մահմեդականների պատը:

Լիսանեվիչին ի պարսպաց կենդանութեան իւրոյ ի վայր հոսեալ աւանդեաց զհոգին: Եւ անդրէն առ նմին զինուորք ի չորից կողմանց յարձակեալ մուտ գործեցին ի բերդն²⁰⁵, և զայն օր մեծի հանդիսի (բայրամին) խաւարեցոյց ի վերայ (35ա) բնակչաց Գանձակայ: Եւ յընթացս երից ժամուց պարապեալ ի կոտորումն և ի հեղումն անպարտ արեան բնակչաց զպարիսպսն և զընդարձակ հրապարակն դարձուցին ի գոյն կարմրեօրանգ վարդի:

Իսկ յետ երից ժամուց հրամայեաց կուսակալն (Յիցիանով) դադարել ի հեղլոյ զարիւնս և յետս կալ յայնպիսի գործոց և ի մնացելոց ի բերանոյ սրոյ զմատնեալսն կապանաց գերութեան ածել առ ինքն: Զկնի յաղթող գտանելոյ գերաստիճան կուսակալին զբոլոր գերդաստանս բնակչաց քաղաքին ի քաղաքն, և զազգականս շաւատ խանին ի մզկիթն տանելով, եղզնոսս ի միում տան ի վերայ նոցա զպահապանս զգուշաւորս կա[ր]գելով:

Եւ անդանօր կարգեաց ապա զդատարանս, զկառավարս և տալով բնակչաց երկրին զմիամտութիւն և մխիթարութիւն չորգաւ ի վրաստան:

(35բ) ՅԱՂԱԳՍ ԳՆԱԼՈՅ ԿՆԵԱԶ ՅԻՅԻԱՆՈՎՆ Ի ԿՈՂՄՆ
ԵՐԵՎԱՆՈՒ ԶԿՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՅԱՂԹՈՂ ԼԻՆԵԼՈՅՆ
ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՅՆ ԱՌԱՆՑ ԱՌՆԼՈՅ ԶԵՐԵՎԱՆ

Յորժամ Յիցիանով հմուտ ի քաղաքն Տփլիս, յայնմ ձմեռան զպատրաստութիւն զօրաց տեսեալ ի ժամանակի գարնան յուղի անկաւ դէպի կողմն Երևանայ²⁰⁶: Մհամատ խանն²⁰⁷

²⁰⁵ Գանձակի բերդը գրավվել է 1804 թ. հունվարի 3-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1182, Կ. 592):

²⁰⁶ Իշխան Յիցիանովի գլխավորած ռուսական բանակը Երևանին մոտեցել է 1804 թ. հունիսի վերջին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1232, Կ. 615):

²⁰⁷ Մուհամմադ խանը եղել է Երևանի կառավարիչը 1784–1805 թթ.: 1805 թ. Ֆաթալի շահը ազատել է նրան այդ պաշտոնից:

Երևանայ զբաղմապիսի նամակս մի զկնի միւսոյն գրեալ առ կնեազն՝ յայտնեաց նմա, զի նա առանց յետաճգութեան փութացեալ դէպի յԵրևան՝ զլայնատարած դաշտն (զընդարձակ երկիրն) այնր սահմանի նուաճեսցէ ընդ հովանեաւ իւրոց յաղթ դրոշակաց, զի ասէ.

«Ի դալ քաջայաղթ զօրացդ զբանալիսն բերդին առաջարկել ունիմ և առաքել զայնս առ ձեզ՝ ընթանալով արդարեւ ընդ ճանապարհ հնազանդութեան և հպատակութեան մեծի տէրութեան Ռուսաց»:

Քեալբալայի խանն²⁰⁸՝ կառավարն Նախիջևանայ, կայր յայնմ ժամանակի յԵրևան: Թէպէտ Մհամմատ խանն ինքնագլուխ և անկախ զումեքէ, սակայն կարգաւորութիւն գործոց և կառավարութեան վախճան առնուին ըստ խորհրդոյ, համաձայնութեան և բարեհաճութեան Քեալբալայի խանին:

Եւ կուսակալն չուեալ բազմութեամբ մեծաւ՝ եկն և եհար զբանակն իւր ի դաշտին Էջմիածնայ:

(36ա) Ի տէրութենէն Իրանայ ևս Արբաս-Միրզայն, որ էր դեռ մանուկ դեռահասակ, գլխաւոր իշխան զօրաց եղեալ՝ ի միասին ընդ մեծամեծաց և գերաստիճան սարաւարաց և այնչափ զօրաց ելեալ ընդառաջ կնեազ սարաւար Յիցիանովին և ի պատերազմ ընդ նմա եկեալ էր:

Ի դաշտին Էջմիածնայ հանդիպեալ միմեանց՝ յարդարեցին զգոռ պատերազմն այնպիսի սաստկութեամբ, մինչ ի փոշւոյ երկրի խաւար կալաւ զերեսս երկնից, որ և ո՛չ թողոյր ի գիշերի նշմարել զաստեղս: Իսկ ի նշուլից սուսերաց խաւարեցաւ ճառագայթ արեգական: Ըստ որում, առաջին անգամն էր պա-

²⁰⁸ Նախիջևանի Քյալբալի խանը հայտնի էր նաև «կույր խան» անունով, քանի որ կուրացվել էր Աղա Մուհամմադ խանի կողմից, և գրկվելով խանի պաշտոնից՝ ապաստան գտել Երևանի Մուհամմադ խանի մոտ (տե՛ս Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I, Ереван, 1972, с. 650):

տերազմի ռուսաց ընդ պարսից²⁰⁹: Վերջինքս այսոքիկ ի ռուսաց ո՛չ այնչափ երկնչէին:

Զօրք ռուսաց ի նմին մարտի բաժանեցան յերիս դասս, ի վերայ որոց զօրք պարսից այնպիսի իմն եղանակաւ արձակեցան, մինչ լուսաւէտն աշխարհ զխաւարի հարաւ առաջի աչաց նոցա, և ի բազմութենէ մարմնոց սպանելոցն լայնատարած դաշտն և խորք և ձորք զհաւասարութեան ընդ բարձրաբերձ լեռանց զգեցան: Զօրք ռուսաց, անգէտ գոլով զորպիսութենէ հանգամանաց իրերաց, իւրաքանչիւր ոք այսպէս կարծէր, որպէս թէ՝ միւս գունդք իւրեանց յաղթեալ և ցրուեալ իցեն, այլ իբրև օդն ի բաց փարատեաց զխաւար թանձրամած և լոյսն տարածեաց զթևս իւր, ռուսք հայեցեալ՝ տեսին զզօրս իւրեանց անվնաս և (36բ) առանց պակասութեան:

Բայց զօրք պարսից, հայեցեալ ընդ այս դիպուած, զսպանեալսն զամենեսին ինքեանց գտին, և խողք դաշտաց ներկեալ էին յարենէ նոցա ի գոյն կարմիր վարդի կարմրեբանդ: Յետոյ զսանձ կարողութեան ի ձեռաց ի բաց լքին, և սահեցան ոտք նոցա ի հաստատութենէ, և փութացան ի փախուստ, և ի սաստկութենէ երկիւղի զմերձեցեալ յերևան և չուեալ ի տեղի ինչ, որ ի վեր քան զքաղաքն՝ Քինակիր անուն (գուցէ՝ Քանաքեռ), կարի յոյժ ամուր հարեալ զբանակն իւրեանց՝ անդանօր բացին զվաճառատեղիս:

Յիցիանովն հանգիստ առեալ ընդ զօրաց իւրոց, ապա զկնի նոցա յարձակեցաւ, և ի ժամուն մերձ յերեկոյեան պահն եհաս զօրացն պարսից, որք հայեցեալ ընդ այն և թողեալ զամենայն զվրանս իւրեանց ընդ այն ամենայն ծանրութեան իւրեանց՝ փախեան²¹⁰: Զօրք ռուսաց, զի նոցանէ մնացեալ իրսն

²⁰⁹ Էջմիածնի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1804 թ. հունիսի 20-ին (տես ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1231, Կ. 615):

²¹⁰ Քանաքեռի մոտ պարսկական բանակատեղիի ոչնչացումը տեղի է ունեցել 1804 թ. հունիսի 30-ին (տես ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1668, Կ. 809; Присоединение Восточной Армении к России, Կ. I, Ժ. 185, Կ. 227):

և զաւարսն, որք անթիւ և անհամար էին ի բազմութենէ, յէտ նուաճելոյ զամենայն ընդ իշխանութեամբ՝ չուեալ անտի պաշարեցին զԵրեւան²¹¹:

Ֆաթհալի* շահն յետ առաքելոյ զԱբբաս-Միրզայն ինքն ևս զկնի նորա անչափ բազմութեամբ զօրաց, հանդերձ և մեծաւ ամբոխիւ ի ժողովրդենէն՝ յուղի անկաւ, եկն, որոյ ի գալն զճանապարհայն լուաւ զհամբաւ յաղթեալ լինելոյ Աբբաս-Միրզային յերեսաց ռուսաց: Եւ իբրեւ կայծակն և հոգմ եկեալ ի Տափալու²¹² (37ա) անուէն տեղին, հանդիպեալ միմեանց, և ի վեր քան զԵրեւան ընդ զօրաց ռուսաց զմարտ ամենայն սաստկութեամբ:

Եւ, որպէս յայտ է, ոմանք ի քաջասիրտ զօրապետաց յերեւելեաց պարսից հեծեալ ի ձի՝ միայնակ [ի] մէջ զօրաց ռուսաց յարձակէին, զգլուխս ոմանց ի նոցանէ ի բաց բարձեալ ի մարմնոյն՝ յետս գային: Բայց և այնպէս ևս անկարացեալ ի գլուխ տանել զգործ ինչ, առանց հասանելոյ ի նպատակ կամաց իւրեանց՝ յետս դարձան, և հարեալ զվաճառաւորաց և զբանակ նստէին: Եւ արգելուին զանցս տանողացն վասն զօրաց ռուսաց զպաշարս:

Զօրք ռուսաց պատեցան շուրջանակի զքաղաքաւն Երեւանայ, բայց զօրք պարսից զնոքօք պատեալ՝ զանցս երթեկութեան հատին և զճանապարհն այնպէս արգելին, զի կնեազք վրաց, որ ընդ Յիցիանովին ելեալ էին ի մարտ, ի փախչելն հանդիպեալ պարսից՝ մատնեցան կապանաց²¹³:

Ֆաթալի շահն Փիրկուլի մարզպանն ի միասին ընդ Աղէքսանդր Միրզայի, որ վալին էր Վրաստանու, առաքեաց ի

²¹¹ Երեւանի պաշարումը սկսվել է 1804 թ. հուլիսի 2-ից (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1668, Կ. 810; Присоединение Восточной Армении к России, Կ. I, Ժ. № 185, Կ. 228):

* Չեռագրում Ֆաթալի շահ է:

²¹² Խոսքն Արարատ գյուղի մասին է:

²¹³ Պարսիկների կողմից վրաց ազնվականների գերման մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. II, Ժ. 1672, Կ. 811; Присоединение Восточной Армении к России, Կ. I, № 185, Կ. 235:

Տփխիս: Յորմէ նախ ժողովուրդք Ղազախ Բօշչալուի յետ կացին ի տէրութենէ Ռուսաց և ապստամբեցան ի հպատակութենէ այնմ²¹⁴: Նասիւր բէկն, որ ի պատերազմին Գանձակայ ցուցեալ էր զբազում ծառայութիւնս և զհաւատարմութիւն, ընդ որում էր և ղեներալ-մայիօր Լիսանեվիչն, բացի շամսատինլուեցուց և ի բնակչաց քաղաքին Տփխիսայ, (37թ) բոլոր ժողովուրդք վրանաբնակք, գիւղականք ևս և արքայազունք վրաց, որ փախուստ անկեալ էին ի Բաշաչոդ, եկեալ յարեցան ի վալին և ձայն ապստամբութեան և հակառակութեան բարձրացուցին՝ պաշարեալ Ղարաքիլիսայ գեղջն եղեալ սակաւաթիւ զինուորս ոռուսաց, ի միասին ընդ բնակչաց այնր գեղջ, այլ յետ ժամանակի տկարացան յառնելոյ զայն:

Կենազ Յիցիանովն վասն պակասութեան պաշարաց զօրաց իւրոց զմայիօր Կանդարովն²¹⁵, զոր Ղարայ մայիօր²¹⁶ անուանէին, ի միասին ընդ յիսուն և վեց զինուորաց և ընդ որդւոյ Մելիք-Աբովի՝ Ռուստամ բէկին²¹⁷, ծառայիւք նորա հանդերձ, առաքեաց ի Վրաստան՝ բերել զպաշար վասն զօրաց իւրոց և անյապաղ հասուցանել ի բանակն:

Զօրք պարսից, իրազեկ զայսմանէ եղեալ, գնացին: [Զօրք ոռուսաց] զկնի գերիս աւուր պատերազմելով՝ տանէին զպա-

²¹⁴ Ղազախի և Բորչալուի թաթարների՝ պարսիկների կողմն անցնելու մասին տես Ֆաթալի շահի ֆերմանը կաբարդին, չեչեն և օս իշխաններին, բեկերին, ավագներին և ժողովրդին (ԱԿԱԿ, տ. II, ձ. 1689, с. 820-821):

²¹⁵ Զեռագրում այսպես է: Խոսքը ցարական բանակի մայոր, ազգությամբ լեհ Օսիպ Մոնտրեզորի (1767–1804) մասին է: Նա 1804 թ. մասնակցել է Երևանի բերդի պաշարմանը: Ջոհվել է 1804 թ. օգոստոսի 21-ին, Փամբակի Ղուրսալի գյուղի մոտ Փիր-Կուլի խանի և վրաց խռովարար արքայազն Ալեքսանդրի զորքերի դեմ մղած անհավասար մարտում (նրա ջոկատի սխրանքի մասին տես Потто В., Кавказская война, т. I, с. 282-284):

²¹⁶ «Ղարա-մայոր» – թուրք. «սև մայոր»:

²¹⁷ Ռուստոմ բեկը պարսից զորապետ Փիր-Կուլի խանի 8000 զինվորներից բաղկացած խմբի դեմ մարտում, Փամբակի Ղուրսալի գյուղի մոտ ծանր վիրավորվել է, գերվել ու տարվել Թավրիզ, ուր էլ 1805 թ. գլխատվել է Աբբաս-Միրզայի հրամանով (տես Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցությունը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետությունների մեջ, «Փորձ», 1877–1878, N 2, էջ 395):

շարն: Իսկ ի հասանելն ի Մենկեահ Փիրկուլի սարտարին մարզպանն և վալիազնեայցն՝ ի յայտ ածեն զօրք պարսիկք, թէ:

«Ահա՛ յընթացս երկից առուրց պատերազմեմք ընդ սոսա և ո՛չ միայն սոքա, այլև մեք իսկ գլխովին մահու չափ վաստակեալ եմք, ուստի հարկ է ձեզ գալ մեզ յօգնութիւն»:

Եւ Փիրկուլի մարզպանն ի միասին ընդ վալիզատայից յօգնութիւն նոցա հասեալ՝ յարեցաւ ի նոսա և յառաւօտէ մինչ ցերեկոյ պատերազմեալ՝ ո՛չ սակաւ զանձինս ի չիք դարձուցին: Եւ մինչև էր վիրաւորեալ մայիօրն, հանդէս մարտին կայր դեռ ի ջերմութեան, (38ա) այլ յորժամ յիշատակեալ մայիօրն վիրաւորեցաւ յերկից տեղեաց, դադարեցաւ պատերազմն, մայիօրն մեռաւ, և պաղեցան սիրտք զօրաց նորա: Եւ ցրուեցան բոլոր զինուորքն, յորոց և հայք փախուցեալ մտին յայր մի, ամրացան անդանօր՝ արարեալ զայն ինքեանց տեղի ապաստանի, բայց ի վախճանի մատնեցան կապանաց գերութեան:

Եւ անդուստ յետս դարձեալ՝ զՂարաքիլիսայն պաշարեալ մնացին անդանօր՝ զփոշի խռովութեանն և աղմկին հասուցեալ մինչ ի կամարս երկնից:

Նահանգապետն ի Տիխիսայ զբազում պաշարս երկերիւր կառօք ընդ քանի մի զինու[ո]րաց առաքեաց վասն զօրաց կուսակալին, որք յորժամ հասին ի մեծ ամարանոցն, անդանօր բնակեալ ժողովուրդք եկեալ՝ պաշարեցին զանցս նոցա: Զինուորք ուսաց յորժամ տեսին զանցս իւրեանց ընդ պաշարմամբ թշնամացեալ բնակչաց, ի նմին յայնմ տեղւոջ զկառսն պատնէ ինքեանց արարեալ՝ կացին անդանօր: Եւ մի հօտ յոչխարաց նոցա բերեալ՝ յամրոցն իւրեանց պարսպեցան ընդդէմ նոցա ի մարտի և ի պահպանութիւն անձանց իւրեանց: Եւ նոքա թէպէտ ցուցին զոչ սակաւ փոյթ և զջանասիրութիւն, բայց առնուլ զպատնէն նոցա և զամրոց տկարացան:

Վերջապէս ի պատճառս կարի շփոթութեան իւրեանց, զայս ի յայտ ածեալ Փիրկուլի մարզպանին՝ օգնութիւն խընդ-

րէին (38բ) ի նմանէ, որ և վաղվաղակի եհաս յօգնութիւն նոցա: Եւ թէպէտ եցոյց զբազում ջանս և զհնարս կարեւորս, այլ անկարացաւ նուաճել զպատնէշն զայն, և ճոպան կարծեաց նոցա կարճեցաւ ի կարթեւոյ զնոսա: Վերջապէս, առանց հասանելոյ ի նպատակ, կարի ապաշաւանօք և շառագունեալ ի բլրտանց ամօթոյ և լալական ակօք ի բազում կարօտութենէ էջ, որպէս զոլոռն արտասուեաց որ յաչաց, ի ստորոտս Աղլաղան լեռանց²¹⁸:

Յորժամ դիպուածս այս ի Տիխիս զհռչակի հասաւ, դեներալ ոմն ընդ երեք հարիւր զինուորաց և չորից մեծամեծ թընդանօթաց առաքեցաւ յօգնութիւն նոցա՝ առ ի անվնաս հասուցանելոյ զպաշարսն ընդ նոսա ի բանակ զօրաց կուսակալին: Իբրեւ յիշեալ ղեներալն եհաս նոցա և յարեցաւ ընդ զօրաց եղելոց ի նմին պատնշի, յետ այնր ոչ ոք համարձակեցաւ ելանել ընդդէմ նոցա: Փիրկուլի մարզպանն ոչ ևս կամեցաւ ելանել ի մարտ: Եւ նոքա զպաշարն առանց վնասու հասուցին ի Ղարաքիլիսայ:

Կնեազ Յիցիանովն յորժամ ետես, զի պաշարն եկն ի Ղարաքիլիսայ և բերդն ի ձեռս ոչ անկանի, և հիւանդութիւն ջերման ի զօրսն ուռսաց հանդիպեալ նեղէ զնոսա²¹⁹, վասն որոյ յետս դարձեալ²²⁰ եկն ի Ղարաքիլիսայ²²¹ և անդանօր բաժանեաց զպաշարն ի վերայ զօրաց իւրոց: (39ա) Փիրկուլի մարզ-

²¹⁸ Խոսքը Գեղամա լեռների մասին է:

²¹⁹ Հիվանդություններից օրական մահանում էր 10-20 մարդ (տես Գակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801–1879 թթ.), Ե., 1959, էջ 288):

²²⁰ 1804 թ. սեպտեմբերի 2-ին, մութ գիշերով, երբ բերդում և շրջակայքում խորին լռություն է տիրել, Յիցիանովը հավաքել է զորքերը և Երևանից մեկնել էջմիածին և այնտեղից էլ, մի օր մնալուց հետո, նահանջել, վերադարձել է Թիֆլիս (տես Շահագիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 2003, էջ 144): Ընդ որում, պարսիկների ձեռքը չնկնելու պատրվակով Յիցիանովն իր հետ է վերցրել նաև Մայր Աթոռի գանձերը (տես և Присоединение Восточной Армении к России, т. I, док. № 185, с. 239; док. № 199, с. 278):

²²¹ Իշխան Յիցիանովի զորքերը Ղարաքիլիսա են հասել 1804 թ. սեպտեմբերի 14-ին (տես և Присоединение Восточной Армении к России, т. I, док. № 185, с. 240):

պանն և վալիազնեայք ի տեսանելն զանցս զայս՝ յանճարութենէ վաղվադակի յետս դարձան:

Բնակիչք Բօշչալուի և այլ հասարակութիւնք Վրաստանու, որ ի հաստարմատ տէրութենէ Ռուսաց յետս կացեալ և ապստամբեալ էին յայնմանէ, կամեցան չուել անտի և գալ ի Ղարապաղ՝ թողլով զբնիկ զվաղեմի բնակութիւնս իւրեանց: Զորմէ իրազեկ եղեալ՝ մայիօր Լիսանեվիչն և Նայիր բէկն եկին անդանօր և ետուն նոցա զսրտառուչ խրատս, և քարոզս կարգալով՝ (42ա)* յականջս նոցա տային սրտից նոցա զհանգիստ և զմխիթարութիւն:

Եւ զնոսա յապաղեալ՝ անդանօր պահեցին մինչև կուսակալն Յիցիեանով մուտ գործեաց ի սահմանս Վրաստանու, և զմեծամեծս այնց հասարակութեանց հրամայեաց բերել առ ինքն ի գիւղն ի Սատաղլու, որոց զճաշակս իշավարնգով²²² սաստիկ դառնութեան և տրտմութեան համեմեալ՝ ասէ ցնոսա.

«Զի՞նչ էր պատճառն ապստամբութեան ձերոյ յայսմ հաստարմատ տէրութենէ»:

Նոքա չգտեալ և ո՛չ զմի ինչ ի պատասխանի, փակեալ զբերանս իւրեանց ի կնիք լռութեան՝ կային անմուռնչ: Եւ յանճարութենէ սկիզբն արարին աղերսախառն աղաչանաց առ կնեալ Յիցիեանովն, որոյ այնպիսի հանգամ[ան]ս շարժեցաւ ի գութ իւր ծովաքանակ, և հրամայեաց նոցա և ասէ.

«Որովհետեւ վատթար գործք ձեր անիրաւ արկին ի պատճառս յիմարութեան ձերոյ, զձեզ յայս մահառիթ տեղի և երկիւղալի և անմտութիւն մատնեաց ևս կապանաց նեղութեան և վշտաց դառնաղէտ, վասն որոյ ես ի նենգութենէ ձերմէ և հակառակութենէ, որ ի տէրութեանն Ռուսաց, ներելով յետս դարձուցի զերեսս իմ ի խրատելոյ զձեզ դատաստանօք չարչարա-

* Ձեռագրի 39բ–41բ էջերը չգրված են:

²²² Այստեղ հեղինակը ցանկանում է ասել, որ իշխան Պ. Յիցիանովը չափազանց խիստ տոնով է խոսել ապստամբների ներկայացուցիչների հետ:

նաց, բայց պարտիք զամենայն ինչ, զոր առեալ էք ի Վրաստանէ՝ յետս դարձուցանել և տալ լիովին տեարց իւրեանց»:

Յետ այնր կողսակալն կնեազ եմուտ ի Վրաստան, և զկնիքանի մի աւուրց պնդեալ զհետ ապստամբելոց և ոմանց բնակելոց ի լերինս՝ խաղաղացոյց զնոսա: Եւ յետ աւարտելոյ զայս ամենայն՝ օտարս իւր դարձաւ և եմուտ ի Տփլիս, և անդանօր ձմեռեալ՝ յաւուրս գարնան եկն ի Գանձակ:

(42բ) ՅԱՂԱԳՍ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿՆԵԱԶ ՅԻՑԻԱՆՈՎԻՆ ԸՆԴ ԻԲՐԱՀԻՄ ԵՒ ՍԱԼԻՄ ԽԱՆԱՅՆ

Կնեազ Յիցիանովն մտեալ ի Գանձակ՝ ի դաշտին եհար զբանակ զօրաց իւրոց: Եւ զկառավարն Ղարաբաղու զԻբրահիմ խանն և զփեսայն նորա զՍալիմ խանն, որ ի կողմանէ Իբրահիմ խանին կարգեալ կայր յերկրին Շաքւոյ կառավարն և խան և օգնութեամբ նորա թիկն ածէր զբարձի իշխանութեան, նամակօք և ի ձեռն դեսպանաց հրաւիրեաց ի հպատակութիւն տէրութեան Ռուսաց:

Յիշատակեալ խանք ընկալեալ զհրաւէր նորա՝ Իբրահիմ խանն ի Ղարաբաղայ, և Սալիմ խանն ի Շաքւոյ, և կնեազ Յիցիանովն ի Գանձակայ եկեալ ի Քիւրաք-չայ՝ տեսին զմիմեանս, ի միջի որոց եղեն խորհուրդ, խօսակցութիւնք և երդումն առ իրեարս, ուրանօր և սկիզբն արարին խաղաղութեան յերկուց կողմանց և երդամբք և դաշնադրութեամբք արարեալ զկարգադրութիւն՝ խօսեցան ընդ միմեանս զհաշտութիւն²²³: Ուստի տէր կողսակալն հարիւր զինուորս նշանակեաց ի միասին ընդ մայիօր Լիսանեվիչին ի Ղարաբաղ, զորս երէց որդին

²²³ Իշխան Պ. Յիցիանովի և Իբրահիմ խանի միջև Քյուրակ-չայի պայմանագիրը կնքվել է 1805 թ. մայիսի 14-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. 1436, с. 705; Дубровин Н., Закавказье от 1803–1806 года, с. 406-407): Իշխան Պ. Յիցիանովի և Շաքիի Սելիմ խանի միջև պայմանագիրը կնքվել է 1805 թ. մայիսի 21-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. 1437, с. 705):

Իբրաահիմ խանի՝ Մհամ[մ]ատ Հիւսէին աղայն առեալ՝ եբեր ի Շուշի բերդաքաղաքն, և նոյնչափ զինուորս յերկիրն Շաքւոյ առաքեաց: Եւ ինքն պարապէր ի հաստատութեան բարեկարգութեանց կանոնաց և օրինաց Վրաստանու և Բաշաչղայ, որոյ կամք ըստ մեծի մասին էր զմիջավայրն երկուց ծովուց ընդ ձեռամբ նուաճեալ զկողմունսն բանալ, զի երթեկուծիւն ժողովրդեան մարթ լիցի ընդ երկուս իսկ ծովսն: Վասն որոյ սկզբնաւորեաց շինել զբերդն Սիլյափն²²⁴ Սեաւ ծովու:

Յետ այնր ևս կամեցաւ զԲաղուէն ևս նուաճել ընդ իշխանութեամբ: Այնր աղապաւ դարձեալ ի Տփլիս, անդուստ անհամար բազմութեամբ զօրաց խաղաց դէպի Բաղու՝ առ նուաճելոյ զայն ընդ (43ա) իւրե: Եւ յԻբրահիմ խանէն ևս խնդրեաց զօգնութիւն, և նա տուեալ զխորհուրդ՝ զիւր զհարազատ որդին զՄեհտի-Ղուլի աղայն առաքեաց յօգնութիւն ի Շիրվան կոյս, որովհետեւ Մուստաֆայ խանն Շիրվանու, որ յանցս յաղթող զօրաց կայր, ապստամբեալ ի մեծագոյն տէրութենէն Ռուսաց՝ գնայր ընդ ուղին թշնամութեան ընդդէմ նոցա և քաջասիրտ կացեալ կայր ի վերայ ճանապարհին թշնամութեան:

Տէր կուսակալն ըստ խորհրդոյ նորա կալեալ ինքեան ի նպատակ զճանապարհն Շիրվանայ՝ զարթուցանել ի քնոյ անհոգութեան զխանն տեղւոյն արժանի վարկուցեալ՝ յուղի անկաւ դէպի կողմն Շիրվանու: Մուստաֆայ խանն, ի լսելն զայն զահի հարեալ՝ ի միասին ընդ հպատակաց իւրոց և զօրաց, չոգաւ ի Փիթ լեառն կոյս, տեղի ինչ ամուր, և անդանօր արարեալ զայն ինքեան ամրոց պատնշի նստաւ: Իսկ յետ հասանելոյ տեառն կուսակալին ընդ մէջ նոցա ի վեր երևեալ բարեկամութեան՝ կապեցին զգաշն հաշտութեան²²⁵: Եւ քանիցս տէր կուսակալն ընդ միում ձիաւորի գնաց ի տեսութիւն Մուստա-

²²⁴ Խոսքը Ռեդուտ-Կալե ամրոցի մասին է, որը գտնվում է Մենգրելիայում:

²²⁵ Շիրվանի Մուսթաֆա խանը իշխան Յիգիաճուկին հպատակություն է հայտնել և նրա հետ պայմանագիր կնքել 1805 թ. դեկտեմբերի 25-ին (տե՛ս АКАК, т. II, д. 1366, с. 674, 676-677; Дубровин Н., Закавказье от 1803–1806 года, с. 474):

Ֆայ խանին, յորոց ի խօսիլն ընդ միմեանց Մուստաֆայ խանն առ բարեկամութեան իւրոյ ասաց ցկուսակալն.

«Շրջելն քո այդպէս միայնակ պատճառել ունի զվնաս բարեբաղտ անձին քում և հասուցանել զգեան»:

Որում կուսակալն պատասխանեաց և ասէ.

«Գերաստիճան կայսրն մեր ունի իբրև զիս զբազում միւլիոն զինուորս (սալդաթ), և եթէ ես մեռանիցիմ՝ չի՞ք ինչ փոյթ արդարև զինէն, և չի՞ք ինչ խտիր ընդ իս և ընդ սոսկական զինուորի ուրեք ի բազմաց անտի»:

Անտի գնաց ի կողմն Բագուայ, զոր և պաշարեաց և՛ ի կողմանէ ծովուն, և՛ ցամաքի²²⁶: Յետ անցանելոյ ժամանակի աւուրց ինչ Հիւսէին-Ղուլի խանն ի ձեռն միջնորդաց և բարեխօսաց ոմանց սկիզբն արար հպատակութեան և եղ կանոնս հաշտութեան, (43թ) այլ՝ նենգապատիր և մարդելոյզ բանիւք: Կուսակալն, հաւատացեալ բանից նորա, արտաքոյ քաղաքին հարեալ զբանակն իւր՝ նստաւ անդանօր: Եւ ի վերջոյ Հիւսէին-Ղուլի խանն ի ձեռն հրաւիրակաց խնդրեաց ի տէր կուսակալէն, և ասէ.

«Վասն ինչ-ինչ ծածուկ խնդրանաց և բերանացի ասացուածոց արժան է Ձեզ գալ ի բերդն Բագուայ»:

Եւ տէր կուսակալն, գոլով այր կարի պարզամիտ և մաքուր ի սրտէ, ոչինչ առեալ ի միտ ի նենգապատիր հրաւիրանաց նորա՝ չոգաւ ի բերդն Բագուայ: Եւ ի մերձենալ նորա ի դրունս բերդին՝ մերձեցաւ առ նա խանն, և կալեալ զձեռաց իրերաց՝ խօսիլ սկսան, յորում ժամու իբրահիմ բէզն, որ էր հաւատարիմ ծառայ Հիւսէին-Ղուլի խանին, տմարդութեամբ և միով հրացանաւ զկուսակալն վիրաւորեաց, որ ի նմին իսկ ժամու փոխեցաւ ի հանդերձեալն²²⁷:

²²⁶ Ուսական գորքերի կողմից Բաքվի պաշարման մասին տես ԱԿԱԿ, տ. II, ձ. 1521, с. 745:

²²⁷ Իշխան Պ. Յիցիսնովը դավադրաբար սպանվել է 1806 թ. փետրվարի 8-ին (տես Потто В., Кавказская война, т. I, с. 257):

Յետ որոյ Հիւսէին-Ղուլի խանն զղիպուածս զայս համարեալ գերագոյն ծառայութիւն՝ յայտնեաց զայնմանէ տէրութեանն Պարսից ի ձեռն սուրհանդակի²²⁸: Եւ ի պարսից զօրքանթիւ անհամար եկեալ՝ լցին զանապատն Բաղուայ, արարեալ զայն ի բազմութենէ մեծաց և փոքունց ընտիր ժողովրդեան և զօրաց ի նմանութիւն ժողովոյ աւուրն դատաստանի:

Զօրք ռուսաց յետ լսելոյ և տեսանելոյ զղիպուածս զայս, ի յետադարձութենէ ընդ ցամաքն երկուցեալ, նստեալ ի նաւս՝ գնացին ի Սարու կղզին²²⁹:

Ժողովուրդ այսր երկրի հայեցեալ ընդ օրէնս իրանայ՝ զհետ պնդեցան բնական օրինաց, և մերձ էր յայնոսիկ երկիրսն ի վեր երևիլ խռովութեանց:

Այլ տէր ղեներալ-մայեօր Սուետովն²³⁰, որ էր (44ա) գըլ-խաւոր կառավար՝ բնակեալ ի Շաքի²³¹, զսիրտս ժողովրդեան խաղա[ղե]ցոյց՝ տալով սրտից մեծաց և փոքունց զհանդարտութիւն և զանդորրութիւն, և կատարէր զպաշտօն կուսակալութեան:

Մինչ յետ անցանելոյ վեց կամ եօթն ամսոց տէր ղեներալ-Փերտմարշալ զրաֆ Գուտովիչն²³² հաստատեալ ի պաշտաման կուսակալին եկն, և յորժամ մուտ գործեալ ի Տփլիս՝ նստաւ ի վերայ աթոռոյ իշխանութեան, զկնի անցանելոյ քանի մի ժամանակաց երաց զճանապարհ պատերազմի ընդ Փաշային Օս-

²²⁸ Պ. Յիցիանովի հատված գլուխն ուղարկվել է Թեհրան՝ պարսից Ֆաթալի շահին (տե՛ս Потто В., Кавказская война, т. I, с. 258):

²²⁹ Ձեռագրում այսպես է, սակայն պետք է լինի Աստրախան (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 108):

²³⁰ Խոսքը գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետսկի մասին է:

²³¹ Ձեռագրում այսպես է, սակայն պետք է լինի Փամբակ:

²³² Գուղովիչ Իվան (1741–1820) – ռուս ռազմական գործիչ, կոմս, գեներալ-ֆելդմարշալ: 1806 թ. նշանակվել է Կովկասի կառավարչապետ: 1808 թ. նրա երևանյան արշավանքը ծախսողվել է: 1809–1812 թթ. եղել է գլխավոր զորահրամանատար Մոսկվայում, Պետական խորհրդի անդամ, սենատոր: 1812-ի փետրվարից՝ պաշտոնաթող:

մանեան²³³: Եւ յիշատակեալ ղրաֆ զպարտուպատշաճն պատ-
րաստութիւն և զանչափ պիտանիս, զորս և ոչ հանճարեղ
միտք կարէ ընդ թուով համարոյ արկանել, պատրաստեալ
գտէր Սուլտովն ի միասին ընդ յաղթող զօրաց եթող ի Կիւմրի,
ինքն ընդ յաղթական արդարասէր դասուց զօրաց ի կողմն
Ախարքալաքայ իբր զհեղեղ գարնան յարձակեցաւ:

Եւ ի նմին ժամանակի Համշի-զատայ Սալիմ Ֆաշայն էր
յԱնդրիանուպօլ իշխան և կառավար գործոց: Լուեալ զայսոսիկ
զհամբաւս, առ բազում երկիւղի և ներքին սարսափանաց զհի-
հարեալ, զդալկութեան զգեցաւ զգոյն: Բայց և այնպէս վառն
պահպանութեան Ախալքալաքայ և ընդդիմութեան ականաւոր
զօրացն նշանակեալ զզօրս առաքեաց՝ մոռացեալ յամենայնի
զայս առած, թէ՛ «Յորդահոս հեղեղաց խռիւն ոչ կարէ դէմ
առնուլ, և արհեստն դիւթութեան զսահմանեալն ի վերին տես-
չութենէ ոչ կարէ արգելուլ»:

Տէր ղրաֆն ի միասին ընդ արդարախոհ և քաջայաղթ զօ-
րացն առանց յապաղանաց զդաշտն Ախարքալաքայ զարդա-
րեաց ի զարդ բազմերանգ վրանաց ահաւոր բանակի և քաջա-
սիրտ զօրօք իւրովք զքաղաքն էարկ յանձուկս (44թ) պաշար-
ման ի չորից կողմանց՝ ի նմանութիւն մատանւոյ, որ յինքեան
ունիցի զմատն²³⁴: Մնացին անդանօր յընթացս եօթն աւուրց,
ապա պատրաստեալ զսանդուղս ընդ պարիսպն՝ յարձակեցան ի
վերայ քաղաքին²³⁵: Եւ ի սիրտս բնակչաց տեղւոյն արկեալ
զխռովութիւն շփոթի՝ յերրորդ ժամէ յառաջ քան զառաւօտն
շարունակեցին զպատերազմն արիւնահեղ: Եւ յետ անցանելոյ

²³³ Օսմանյան Թուրքիան Ռուսաստանին պատերազմ է հայտարարել 1806 թ. դեկտեմբերի 18(30)-ին:

²³⁴ Ախալքալաքի բերդը ռուսական զորքերը պաշարել են 1807 թ. մայիսին (տես АКАК, т. III, Тифлис, 1869, д. 942, с. 542):

²³⁵ Ախալքալաքի գրոհը սկսվել է 1807 թ. մայիսի 9-ի լուսադեմին: Գրոհի ընթացքում ռուսական կողմը տվել է 897 զոհ և վիրավոր (տես Михайловский-Данилевский А., Описание турецкой войны в царствование императора Александра, с 1806-го до 1812-го года, ч. I. СПб., 1843, с. 78-79; АКАК, т. III, д. 944, с. 543):

երից ժամուց յառաւօտէ ղրաֆն հայեցեալ՝ ետես, որ ո՛չ երեւի ուստեք նշան ինչ յաղթութեան: Վասն որոյ առանց հասանելոյ ի նպատակ կամաց՝ յետս դարձաւ և ի նմին գիշերի անդանօր մնացեալ՝ ընդ առաւօտն ի կողմն Վրաստանու յուղի անկաւ: Եւ ի մտանելն ի Տփիսիս՝ եհաս ի լուր նորա համբաւ լինելոյ Ուսուբ Ֆաշայի գլխաւոր զօրաց և գալստեան նորա վասն պատերազմի ի Ղարս:

Ղրաֆն վաղվաղակի հոգացեալ զարժանին պատրաստութիւն՝ դիմեաց ի Կիւմրի: Եւ ի վերայ Արփաչայ գետոյն հանդիպեալ միմեանց՝ գրգռեցին զպատերազմ²³⁶: Եւ ի ժամուն, որ մերձ յերեկոյ, զօրք օսմանեան յաղթեալ յերեսաց նոցա՝ թողին զբազմաքանակ աւարս ընդ թնդանօթից բազմաց ի ձեռս քաջայաղթ զօրացն ուռսաց²³⁷: Ի բազմապիսի յարգանս և ի պատիւ բաղձալի դարձաւ կոռսակալն ըստ կամաց իւրոց ի Տփիսիս:

Ի ժամանակի ձմերան մեծաւ պատրաստութեամբ յուղի անկաւ ի կողմն Երեւանայ: Եւ ի կողմանէ Ղարաբաղայ զգնեւերալ Խաթունցովն²³⁸ ընդ բազմութեան ժողովոյ և ընդ քաջասիրտ դասուց զօրաց առաքեաց վասն առման երկրին Նախ[ի]ջեւանայ: Նախ[ի]ջեւան առեալ եղև²³⁹, (45ա) բայց Երեւան մնաց յանձուկս պաշարման²⁴⁰: Յետ անցանելոյ ժամանակաց

²³⁶ Արփաչայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1807 թ. հունիսի 18-ին (տե՛ս АКАК, т. III, д. 957, с. 548):

²³⁷ Արփաչայի ճակատամարտում 6000-անոց ռուսական բանակը ջախջախիչ հաղթանակ է տարել շուրջ 20000-անոց թուրքական բանակի նկատմամբ՝ տալով ընդամենը 82 զոհ ու վիրավոր և առգրավելով 8 թնդանոթ (տե՛ս Михайловский-Данилевский А., указ. соч., с. 85):

²³⁸ Ձեռագրում այսպես է, սակայն խոսքը գեներալ-մայոր Ներոլսինի մասին է, որի զորքը 1808 թ. հոկտեմբերի 28-ին Ղարաբաբայում հաղթել է Աբբաս-Միրզայի բանակին (տե՛ս Присоединение Восточной Армении к России, т. I, с. 480):

²³⁹ Ռուսական զորքերի կողմից Նախիջևանի գրավման մասին տե՛ս АКАК, т. III, д. 895, с. 508; Присоединение Восточной Армении к России, т. I, док. № 423, с. 480:

²⁴⁰ Երևանի պաշարումը սկսվել է 1808 թ. հոկտեմբերից (տե՛ս АКАК, т. III, д. 875, с. 496):

ելին ի վերայ Երևանայ²⁴¹, ուրանօր արարեալ զանչափ արիւն-հեղութիւն, ի կորուստ մատնելով զբազում անձինս և ի վերջոյ ի միտ առեալ զանձեռնհասութիւն իւրեանց ի նպատակ՝ զձայն թմբ[ու]կի յետադարձութեան բարձրացուցին²⁴²:

Եւ զկնի մատնելոյ ի Տփլիս ղեներալ օտ ինֆանթերիի Դուրմասովն²⁴³ հաստատեալ ի պաշտօն կուսակալութեան ի կողմանէ հաստահիմն տէրութեան՝ եկն ի Տփլիս, և զզրաֆն առաքեցին ի Ռուսաստան: Նոր կուսակալն զխաղաղութիւնն բարւոք քան զխռովութիւնն վարկուցեալ՝ հաշտեցաւ ընդ տէրութեան Օսմանեան:

Եւ թէպէտ զհանդէս պատերազմի ընդ պարսից ո՛չ թողոյր միշտ սառուցեալ և դադարեալ, և ո՛չ երբէք զաչս արթնութեան իւրոյ խնոյր, ահնկալեալ ի կողմանէ իրանայ տեսանել զխաղաղութիւն և զանդորրութիւն, թող զայն, զի մեծամեծք տէրութեան Պարսից զիշխանսն մեծի տերութեան Ռուսաց միամիտ արարին և անհոգ, այլ Մհամատ Ալի Միրզայն²⁴⁴ ի ծածուկ անցեալ ընդ սահմանս՝ եկեալ էր ի կողմանս Վրաստանու: Եւ զԲօջալուն աւարեալ, զանչափ վնասս հասուցանելով տարեալ էր անտի աւարս յոյժ, ի միասին ընդ բազմապիսի գե-րեաց²⁴⁵:

²⁴¹ Ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրոհը տեղի է ունեցել 1808 թ. նոյեմբերի 17-ին և ավարտվել անհաջողությամբ (տես Присоединение Восточной Армении к России, т. I, док. № 423, с. 481-482; док. № 427, с. 508-509):

²⁴² 1808 թ. նոյեմբերի 30-ին ռուսական զորքերը վերացնում են Երևանի պաշարումը և, մեծ դժվարությամբ անցնելով ծյունածածկ ճանապարհը, դեկտեմբերի 6-ին վերադառնում են Վրաստան (տես Զակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 305):

²⁴³ Տորմասով Ալեքսանդր (1752–1818) – ռուս ռազմական գործիչ, կոմս, հեծելազորի գեներալ: 1809–1811 թթ. Կովկասի կառավարչապետ: 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից:

²⁴⁴ Մուհամմեդ Ալի Միրզան Ֆաթալի շահի երկրորդ որդին էր: Եղել է Քերմանշահի կառավարիչը: Վախճանվել է 1820 թ. (տես Берже А., Петх-Али-шах и его дети, «Русская старина», СПб., 1886, N VI, с. 554):

²⁴⁵ Մուհամմեդ Ալի Միրզայի զորախմբի Բորչալու ներխուժելու մասին տես АКАК, т. IV, Тифлис, 1870, д. 1075, с. 695:

Երկու ամօք յետոյ քան զայս, յամին 1811, զմարզպանն Երևանայ զՀիւսէին խանն ի միասին ընդ արքայազն Աղէքսանդր Միրզային վրացւոյ առաքեցին ի կողմն Վրաստանու, զի զնացեալ յԱննկայ²⁴⁶՝ անդուստ զխռովութիւն և զաղմուկ արկցեն ի Վրաստան²⁴⁷ և զմտեալ՝ խռովութիւնն բորբոքեսցեն՝ օրաւուր: Տէր Դուրմասովն կուսակալ իրազէկ զայսմանէ (45թ) լեալ, անցեալ ընդ Շամքօր՝ եհար զբանակն մերձ ի կամուրջն Սատրայ: Եւ տուեալ զգօրս ղեներալ-լէյտենանտ Պա[վ]լովիչին և ղեներալ Լիսանեվիչին՝ առաքեաց ընդառաջ Հիւսէին խան սարտարայ ղէպ յԱխակայ: Այսոքիկ քաջայաղթ զօրք զնացեալ ի ժամուն, յորում արեգակն զլոյս տուռնջեան տակաւ տակաւ հաւաքեալ մտանէր, զաւուրս նոցա դարձուցին ի խաւար՝ զգեցուցեալ նոցա զսեւագոյն հանդերձ սգոյ: Եւ յեղակարծումն յարձակեալ ի վերայ զօրաց պարսից՝ կոտորեցին զնոսա²⁴⁸, զոմանս տուեալ ճարակ սրոյ և զոմանս մատնելով կապանաց գերութեան, իսկ որք փրծանն ի բերանոյ արիւնարբու սրոյն՝ հեծեալ ի ձի կամ հետիոտս շփոթեալ ի փախուստ փութացան: Յորոց և զբազումս ընդ մէջ ճանապարհին զօրք օսմանեան առին յաւարի զինչս ի նոցանէ: Իսկ մնացեալքն կարի նուաղեալ, ի դառնագին նեղութիւնս և կարի վշտակրութիւն հասին ի սահմանս Երևանայ:

Հիւսէին խան սարտարն զամօթի հարեալ՝ երկեալ ի տէրութենէ Պարսից, վասն որոյ և փախեալ ի Քեօրօղլի բերդն: Եւ

²⁴⁶ Պետք է կարդալ «յԱխլցխայ»:

²⁴⁷ 1810 թ. գարնանը կրկին փորձ արվեց ստեղծելու հակառուսական միավորում, որում ակտիվ դերակատարներ դարձան Երևանի սարդար Յուսեփն Կուլի խանը, Ախալցխայի Շերիֆ փաշան, վրաց արքայազն Ալեքսանդրը և Իմեդեթի թագավոր Սոլոմոնը (տես Չայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, Ե., 2010, էջ 235):

²⁴⁸ Գնդապետ Լիսանևիչի զորաջոկատի հարձակումը պարսկական ճամբարի վրա տեղի է ունեցել 1810 թ. սեպտեմբերի 4-ի լույս 5-ի կեսգիշերին: Այդ հարձակման ընթացքում պարսկական կողմը կորցրել է շուրջ 700 հոգու, իսկ ռուսական բանակը տվել է ընդամենը 21 զոհ և վիրավոր (տես Михайловский-Данилевский А. Описание турецкой войны в царствование императора Александра, ч. II, СПб., 1843, с. 113–115):

զկնի քանի մի ժամանակի միամիտ արարեալ՝ զնա ածին ի տեղի իւր:

Ի յաջորդ ամին տէր Տուրմասովն չոգաւ ի Ռուսաստան: Ի 1812 ամի գմարկիզ Պավլովիչն²⁴⁹ Մեծ ինքնակալն տէրութեան Ռուսաց հաստատեալ ի պաշտօն կուսակալութեան՝ առաքեաց, որ յետ մտանելոյ իւրոյ ի Տփլիս՝ փութացաւ յերկիրն Գանձակ, ի միտս ելանելոյ ի Բազուայ: Զձաւատ խանն²⁵⁰, որ հանդերձ գերդաստանաւ իւրով և ընդ քանի մի խանաց պարսից կայր ի բանտի, արձակեալ՝ (46ա) գնաց անտի դէպի կողմն Բազուայ²⁵¹:

Յայսմ միջոցի բնակիչք Կախեթու և Կողու ապստամբեալ՝ գնային զճանապարհն թշնամութեան²⁵²: Եւ պօլկովնիկ Զաֆար-Ղուլի աղայն ևս, որ էր թոռն Իբրահիմ խանին, ի Ղարաբաղայ ի փախուստ անկեալ՝ էանց ի Պարսկաստան, և ի միասին ընդ զօրաց Նայիր-Սուլթանայ Աբ[ը]աս-Միրզայի եկեալ զբատալիօնն (գունդն զօրաց ռուսաց), որ կայր ի Ղիր-չի՝ ցրուեաց²⁵³:

Մարկիզն, լուեալ զայսոսիկ զաղմկայոյզ զհամբաւս, յետս դարձեալ ի Բազուայ՝ եկն առ Մուստաֆայ խանն Շիրվանու, ուրանօր մանրամասնաբար տեղեկացեալ զհանգամա-

²⁴⁹ Պաուլուչչի Ֆիլիպ (1779–1849) – զինվորական և պետական գործիչ, մարկիզ: Ազգությամբ իտալացի: 1807-ին գնդապետի կոչումով ծառայության է անցել ռուսական բանակում, կատարել է դիվանագիտական հանձնարարություններ, մասնակցել է Թուրքիայի և Շվեդիայի դեմ պատերազմներին: 1811 թ. հուլիսի 6-ին նշանակվել է Կովկասի կառավարչապետ: 1812 թ. հոկտեմբերից Ռիզայի զինվորական նահանգապետն էր: 1829-ին վերադարձել է Իտալիա:

²⁵⁰ Այստեղ թարգմանիչը սխալվել է: Խոսքը միայն Զավադ խանի գերդաստանի մասին է (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. Վ, Тифлис, 1873, д. 167, с. 119; д. 169, с. 119-120):

²⁵¹ Մարկիզ Պաուլուչչին Բաքվում գտնվել է 1812 թ. փետրվարին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. Վ, д. 88, с. 59):

²⁵² Կախեթի ապստամբությունը սկսվել է 1812 թ. հունվարի 31-ին Ախմետա գյուղում և շուտով տարածվել ողջ շրջանում (տե՛ս Очерки истории Грузии, Կ. Վ, Тбилиси, 1990, с. 54):

²⁵³ Աբբաս-Միրզայի զորքերի հարձակման մասին տե՛ս ԱԿԱԿ, Կ. Վ, д. 88, с. 59:

նաց դիպուածոյն ի Ղիրչի՝ եկն ի Ղարաբաղ, ուր և զայրացուցեալ դառնագիրնս ոմանց ի բնակչացն՝ զՄեհտի-Ղուլի խանն արգել ի բանտի օր մի: Եւ կոչեալ զմէլիք Զիմշուտն Մէլիք-Շահնազարեան հայազգի՝ հՀան նմա ապտակ ընդ երեսսն:

Եւ ի նմին իսկ յայնմ գիշերի հՀաս նմա թուղթ ի կնոջէ իւրմէ, թէ վիրք Կախեթայ ապստամբեալ են²⁵⁴: Ուստի կուսակալն անյապաղ փութացաւ ի Տփլիս: Թէպէտ զճանապարհայն յերթալն իւր երկնչէր ի բնակչաց Ղազախու, բայց նոքա ելեալ ընդառաջ կուսակալին՝ զկարի ծառայութիւն և զմտերմութիւն ցոլցին:

Կուսակալն հասեալ ի Տփլիս²⁵⁵՝ քանից[ս] յարձակեցաւ ի վերայ վրաց: Ի զօրաց ի Տփլիսայ ի պատիժ ապստամբեալ վրաց ոմանք ետուն զպատերազմ, իսկ ոմանք հպատակեալ՝ զնացին զճանապարհն հնազանդութեան²⁵⁶: Ի սմին իսկ յայսմ միջոցի զգալստենէ գաղղիացւոց, այսինքն է՝ Պօնաբօրտ Նաբալիօնի, ի Ռուսաստան կային ինչ-ինչ զրոյցք:

Զմարկիդ Պալլուվիչն զրկեալ յաստիճանէ կուսակալութեան՝ առաքեցին ի Ռուսաստան, և ի տեղի նորա (46թ) զղեներալ Րատաշուլն²⁵⁷ հաստատեցին կուսակալ: Յետ գալստեան նորա ի Վրաստան, յամին Քրիստոսի 1816, սկիզբն արարաւ հաշտութեան և խաղաղութեան ընդ տէրութեանն Պարսից: Իսկ ի կողմանէ Իրանայ Միրզայ Աբլւլ-Հասան խանն, եկեալ ի միասին ընդ բազմութեան ժողովոյ ի Ղարաջայ, եղին զսկիզբն

²⁵⁴ Կախեթի ապստամբութեան մասին տես Маркова О., Восстание в Кахетии в 1812 г., М., 1951; Очерки истории Грузии, т. V, с. 54-56:

²⁵⁵ Մարկիդ Պաուլուչիին Ղարաբաղից դուրս է եկել 1812 թ. մարտի 21-ին և հինգ օր անց հասել Թիֆլիս (տես АКАК, т. V, д. 97, с. 75):

²⁵⁶ Կախեթի ապստամբությունը վերջնականապես ճնշվել է 1812 թ. մարտի 10-ին (տես АКАК, т. V, д. 97, с. 80):

²⁵⁷ Ռոշչև Նիկոլայ (1754—1835) — ռուս զինվորական և պետական գործիչ, գեներալ: Մասնակցել է 1806—1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: 1812 թ. փետրվարի 16-ին նշանակվել է Կովկասի կառավարչապետ: Ռուսաստանի անունից ստորագրել է Գյուլիստանի 1813 թ. հաշտության պայմանագիրը: 1817-ից՝ սեմատոր էր:

խաղաղութեան և հաշտութեան, որ ի Կիւլստան²⁵⁸, յորմէ աշխարհ բազմախռով և աղմկալից եգիտ զհանգիստ և զանդորրութիւն:

Եւ յետ ժամանակաց ինչ զյիշատակեալ ղեներալն ի բաց հանեալ ի կուսակալութենէն՝ կացուցին ի տեղի նորա զղեներալ Երմալովն, որոյ եկեալ²⁵⁹ ամենայն գործոց երկրին վերահասութիւն առնելով՝ դնէր ուրեք ուրեք ի նորոյ զկանոնս ըստ աւանդութեան և սովորութեան երկրին: Երմալովն յետ գալըստեան իւրոյ չոգաւ ի Պարսս²⁶⁰ ի Սուլթանիայ, և անդանօր զհաշտութիւնն նախորդին իւրոյ Բատիշովայ ի ներկայութեան Ֆաթհալի շահին նորոգեաց, ուրանօր և ի մասին սահմանաց, որ ընդ մէջ երկու տէրութեան ի վեր երեւցաւ բազմապիսի խօսակցութիւնք և զրոյցք: Թէպէտ նորին Կայսերական Մեծութեանն կամք էին նախամտադրեալ նշանակել զՂափլաւթուն ի սահման, այլ ղեներալ Երմալովն հայեցեալ յընթացս գործոյն ի պատճառս ինչ ինչ իրաց զԵրասխ գետն ընտրեաց ի սահման:

Ի սմին ժամանակի խանք Ղարաբաղայ և Շիրվանու ղեներալ-մայեօր Մեհտի-Ղուլի խանն և ղեներալ-լէյտենանտ Մուստաֆայ խանն, ի փախուստ գնացին յերկիրն Պարսից²⁶¹:

²⁵⁸ Գյուլիստանի պայմանագիրը կնքվել է 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին (տե՛ս Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869, с. 208–214):

²⁵⁹ Գեներալ Ալեքսեյ Երմոլովը Թիֆլիս է եկել 1816 թ. հոկտեմբերի 10-ին (տե՛ս Записки А. П. Ермолова. 1798–1826 гг., М., 1991, с. 270):

²⁶⁰ Ա. Պ. Երմոլովի դեսպանության մասին տե՛ս Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2, Ե., 1934, էջ 499–612, կամ՝ Kotzebue, Moritz von, Narrative of a Journey into Persia, in the suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, London, 1819; Погодин М., А. П. Ермолов. Материалы для его биографии, М., 1864, с. 196–231; Берже А., Посольство А. П. Ермолова в Персию (Исторический очерк), СПб., 1877; Нерсисян М., Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествии А. П. Ермолова в Иран в 1817 г., «Историко-филологический журнал», 1967, N 1, с. 105–116:

²⁶¹ Շիրվանի Մուսթաֆա խանը Իրան է փախել 1820 թ. օգոստոսի 19-ին (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис, 1874, д. 1212, с. 810), իսկ Ղարաբաղի Մեհդի-Ղուլի խանը՝ 1822 թ. նոյեմբերի 21-ին (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. I, д. 1293, с. 848; д. 1294, с. 849; Потто В., Кавказская война. Т. 2. Ермоловское время, М., 2007, с. 519):

եւ Իսմայիլ խանն Շաքւոյ չուեաց նոյնպէս ի փախուստ²⁶²: Այս երեքին երկիրք, յորոց իւրաքանչիւրն էր ընդ առանձին խանութեամբ, հպատակեալ հնազանդեցան մեծի տէրութեան Ռուսաց և յարեցան յայն:

Երմալով յայսոսիկ ի տեղիս (47ա) բացեալ զիրաւարանս՝ նշանակեաց յայնոսիկ դատաւորս և կարգեաց կառավարիչս, և զամենայն զգործսն յանձն արար կատարել ըստ սահմանեալ յինքենէ կանոնաց և կարգադրութեանց:

ՅԱՂԱԳՍ ԿՐԿՆԱԿԻ ԹՇՆԱՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ԸՆԴ ՌՈՒՍԱՑ ԵՒ ԳՐԳՌՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Խաղաղութիւն և հաշտութիւն ընդ մէջ երկուց տէրութեանց, հաստատեալն ի դաշինս և յերդմունս, կային հաստատ ի վերայ վաղեմի կարգադրութեան մինչ ցմահ մեծի ինքնակալ Կայսերն Ռուսաց Աղէքսանդրի Պաւլով[[ի]]չին, որ ի 1826 ամին Քրիստոսի²⁶³: Ըստ ինչ-ինչ չարագրգիւ խորհրդոց²⁶⁴ տէրութեանն Պարսից, զերծեալ զհամաձայնութեանն զհիմն հաշտութեան, զերծաւ ի միտս մարտից պատերազմի: Համբաւ զայս-

²⁶² Այստեղ, ըստ երևութիւն, թարգմանիչը սխալվել է (հմմտ. Мирза Адигезальбек, указ. соч., с. 114): Իրականում Շաքիի Իսմայիլ խանը 1819 թ. հուլիսի 24-ին մահացել է հարբեցողութիւնից (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. I, д. 1096, с. 738; Потто В., Кавказская война, т. 2, с. 508):

²⁶³ Ալեքսանդր I-ը վախճանվել է 1825 թ. նոյեմբ. 19 (դեկտ. 1)-ին Տազանրոգում:

²⁶⁴ Խոսքն Իրանում Անգլիայի վարած քաղաքականության մասին է: Այդ մասին պատմաբան Ալ. Երիցյանը գրում է. «Երիտասարդ շահադէմ շրջապատել էր իւրեան անգլիական սպաներով և գիշեր ու ցերեկ զբաղուած էր իւր զօրքերը եւրոպական ձևով ռազմելովը: Անգլիացիք առատապէս բացել էին իւրեանց քսակը և չէին խնայում Աբբաս-Միրզայի համար ո՛չ ոսկի, ո՛չ գէնք» (տե՛ս Երիցեան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիզ, 1894, էջ 183): Այդ մերժեցումն իր սուր ծայրով առաջին հերթին ուղղված էր Ռուսաստանի դէմ (տե՛ս Новая история стран зарубежного Востока, т. I, М., 1952, с. 368–369; История Ирана, М., 1977, с. 230–231):

մանէ ի բերանս և ի լեզուս մեծաց և փոքունց զհռչակի հա-
րաւ: Մեծայարգ տէրութիւնն Ռուսաց, չհաւատացեալ ճշմար-
տութեան այսր համբաւոյ, զհռչակեալ հանգամանս և զլուրսն
զամենայն սուտ և անգոյ համարէր:

Յայսմ միջոցի ի կողմանէ Նորին Կայսերական Մեծու-
թեան ամենողորմած թագաւորին Ռուսաց կնեազ Մինսէիկովն
նշանակեցաւ դեսպան յաշխարհն Իրանայ առ թագաւորու-
թիւնն Պարսից: Եկեալ նորա ի Ղարաբաղ՝ էանց ընդ կամուրջն
Խուտաֆիրինայ²⁶⁵, որ ի վերայ Երասխ գետոյն, և գնաց
յիրան²⁶⁶: Եւ այս դիպուած պատճառեաց մեծաց և փոքունց
զմիամտութիւն և զանդորրութիւն այնպէս, մինչ ի (47թ) պա-
հապանաց, որ ի սահմանս, լուեալ զիսկական զհամբաւն զճըշ-
մարիտ, արգելուին ի պատիժս և ի պատուհաս՝ յայտնելով, զի
զայսպիսի զհամբաւ և զլուր ահարկու մի՛ յայտնեսցին, զի ի
կողմանէ տէրութեան բացի յանդիմանութենէ և ի նախատա-
նաց չունին ստանալ ինչ: Բայց և այնպէս սաստեին պահապա-
նացն ի գործս իւրեանց պատրաստ և զգոյշ լինիլ և արթուն
յամենայնի:

Վերոյիշատակեալ դեսպանն անցեալ ընդ Դավրէժ՝ յեր-
թալ իւրում հանդիպեցաւ զօրացն պարսից ի Յովջան, բայց
անմարթացաւ ի յայտ ածել զխորհրդոյ իւրմէ տէրութեան և
մեծամեծաց այնորիկ:

Զօրք պարսից ընդ զանազան տեղիս սկիզբն արարին
սպրդիլ ի սահմանս Ռուսաց, այն է՝ Հիւսէին խան սարտարն և
Հասան խան ընդ կողմն Երևանայ ի Ղարաքիլիսայ և ի Շուրա-
կէլ, Ամիր խան սարտարն և Մեհտի-Ղուլի խանն ընդ կողմն
Նախիջևանայ, Ղարաբաբայի և Սիսիանայ ի վերայ Շուշուոյ

²⁶⁵ Իշխան Ա. Ս. Մենշիկովը Խուդաֆերինի կամրջի մոտ եղել է 1826 թ. մայիսի
23-ին (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. II, Тифлис, 1875, д. 620, с. 344):

²⁶⁶ Ա. Ս. Մենշիկովի դեսպանության մասին տե՛ս Бартоломей Ф., Посольство
князя Меншикова в Персию в 1826 году, «Русская старина», 1904, N IV, с. 65–92;
Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения
Восточной Армении к России, Ереван, 1988, с. 147–154:

բերդին, Իբրահիմ խան սարտարն և Մուստաֆայ խանն Շիրվանու՝ մեծաւ բազմութեամբ հանդերձ դէպի Շիրվան, Հիւսէին խանն և Հաջի խանն Շաքուեցի՝ ի միասին ընդ իւրայնոցն ի վերայ Նուխի քաղաքի: Եւ սակաւ զօրք ևս նշանակեցան ի Թալիշ և ի Լանքարան:

Եւ ինքն Աբբաս-Միրզայն անցեալ ընդ կամուրջն Խուտաֆիրինայ, ունելով ընդ ինքեան զթնդանթմական կարաւանն, զհետեւակս և զհեծելազօրս, որոյ թիւ հասանէր մինչ ի վաթսուն հազարս²⁶⁷՝ դիմեաց ի վերայ Աւետարանոց գեղջ, ուրանօր ի նմին ժամանակի ամենայն զօրք ռուսաց կային հանդերձ բոլորովիմբ գործեօք և ամենայն պատրաստութեամբ: Եւ յանցանելն իւր ընդ գետն Երասխ գքանի մի զազախու (48ա) (այրուծի զինուոր ռուսաց), որ գետոյն պարապէին ի լուսցմունս, անդանօր ի տեղուոյն կոտորեաց: Եւ անդուստ ի հաւանեցուցանելոյ և ի յորդորանաց ոմանց զարաբաղցւոց (իմա՝ զթուրք բէկսն)՝ յարձակեցան ի վերայ պատալիօնին (գնդի զօրաց ռուսաց), եղելոյ ի Կօրէս և ի Կոռ[ն]իժոր գիւղօրայս Սիւնեաց, որոց հրամայեալ էր անյապաղ և առանց յետաձգութեան զերծանիլ ի բերդն ի Շուշի:

Եւ պարուհիկ Սաֆար-Ալի բէկն, որ յայնժամ էր կառավարիչ (նայիր) Զանկազուր գաւառակին Սիւնեաց, էր առաջնորդ և ուղեցոյց գնդի զօրացն ռուսաց: Զճանապարհայն, առընթեր Կոռ[ն]իժոր գեղջ, զօրք պարսից հանդիպեալ զօրացն ռուսաց՝ յարդաբեցին զպատերազմ յերկուց կողմանց: Եւ թէպէտ զօրք ռուսաց ջանային զերծանիլ ի Հաքարու գետն, բայց ի միոյ կողմանէ ծարաւն և տօթ արեգական, ի միւս կողմանէ ծանօթութիւն տեղեացն Ղարաբաղու բնակչաց (իմա՝ զթուրքս) և զարաջօրու քրտաց, նաև միախուռն յարձակմունք ի վերայ նոցա շուրջանակի, արդել եղեն ճանապարհորդութեան նոցա:

²⁶⁷ Պարսկական 60000-ամոց բանակը, Աբբաս-Միրզայի զխաւորությամբ, ռուսական սահմանները ներխուժել է 1826 թ. հուլիսի 15-ին:

Ղարաբաղցի կապիտան Հաջի Աղալարն (թուրք), իրազեկ զխորհրդոյ զօրացն ռուսաց եղեալ, ընդ բէկաց ոմանց (թուրք), ժողովեալ զձիւսերս և զհետեակս ի քրտաց միմեանց, և արգել զանցս ռուսաց յայսկոյս գետոյն (իմա՝ դէպի Շուշի), ընդ որ ոչ ոք ի զինուորաց ռուսաց անցանել կարէր, յորոց և զոմանս ի սուր սուսերի մաշեցին և զոմանս կապանաց գերութեան մատնեցին²⁶⁸։ Եւ ի գնդէ անտի զօրացն ոչ ոք կարաց փրծանիլ ի ձեռաց նոցա և ի փախուստ փութալ անդուստ։ Զկալեալ գերիսն առեալ՝ գնացին ի Կորիս (48թ) առ Հաջի Աղալարն ի հիւր։ Անդուստ զպօլկովնիկ Նազումովն և զմայեօր Կապալանսկին ի միասին ընդ կալանաւոր զինուորաց և այլոց յանցաւորաց համարելոց առաքեցին առ Փաթալի շահն, որ յայնժամ բնակէր հանդերձ զօրօք յԱրտավիլ, ընդ յայտարարութեան զյաղթութենէ իւրեանց²⁶⁹։

Ամիր խան սարտարն ընդ Մեհտի-Ղուլի խանին Ղարաբաղայ ելեալ ի Նախիջևանայ՝ յարեցաւ յԱբբաս-Միրզայն ի Կոռ[ն]իձոր գեղջ։ Ուրանօր Աբբաս-Միրզայն վասն ծուլութեան, անհոգութեան և թուլութեան Ամիր խան սարտարայ և Մէհտի-Ղուլի խանին, զայրացեալ ի վերայ իւրաքանչիւրոց ի նոցանէ, չուեաց անտի՝ զՄէհտի-Ղուլի խանն ընդ կողմն լեւրանց ընդ մէջ քիւրտ վրանաբնակաց առաքեալ։ Եւ ինքն ընդ զօրաց յարձակեցաւ ի վերայ զօրաց ռուսաց՝ եղելոյ յԱւետարանոց գեղջ։

Յառաջ քան զայն, ի կոտորելն զղազախսն²⁷⁰ ի վերայ Երասխ գետոյ, եղբայր Մէհտի-Ղուլի խանին Սիւլէյման բէկն, ի միասին ընդ այլ ազգականաց, որք բնակեալ էին ի Վարանդայ

²⁶⁸ Խոսքը փոխգնդապետ Նազիմկայի (Նազիմով) ջոկատի ոչնչացման մասին է (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. II, д. 650, с. 356-357, д. 651, с. 357; Потто В., Геройская оборона крепости Шушин, СПб., 1903, с. 10-13)։

²⁶⁹ Աբբաս-Միրզայի այդ հաղթության գրությունը տե՛ս АКАК, т. VI, ч. II, д. 650, с. 356-357։ Հաղթանակի լուրը Թավրիզում ընդունվել է թղթագրության համազարկերով։

²⁷⁰ Խոսքը կազակների մասին է։

գաւառակիրն ապստամբեալ՝ յայտնեաց զնենգութիւն թշնամութեան: Եւ ղենեբալ Բէութն²⁷¹, որ յայնժամ էր գնդապետ (պօլկովիյ կօմանդիր), աճապարեալ՝ արգելլով բերողաց զծանրոցս իւրեանց, օր յառաջ հմոյծ զգօրս իւր ի բերդն Շուշի: Զարկեար, Տիլաղարտայ և այլ (թուրք) բնակիչք Դիզաղու և Զիվանշիրու գաւառակացն զծանրոցս զօրացն և զբնակիչս կողմանցն Ամարասայ յաւարի հարին, և զգրաստսն բերողաց զպաշարս վասն զօրաց յափշտակեալ՝ տանէին:

Անտի շահգատայ Աբբաս-Միրզայն ընդ ճանապարհ լեւրինն Քիրսայ (49ա) յարձակիլ կամէր ի վերայ Աւետարանոցայ, այլ իբրև լուաւ զայս դիպուած՝ դարձաւ ի կողմն բերդին: Եւ եկեալ ի Թօփխանայ անուն տեղին, որ այժմ բանակատեղի շահին անուանի (Շահիլըթի), եհար զբանակն և զառաջինն յարձակեցաւ ի վերայ բերդին՝ մերձեցեալ կարի յոյժ առ պարիսպն կոյս²⁷²:

Այլ ի ներքուստ ի բերդէն կառավարն քաղաքին (կօմենդա[ն]թն) ընդ հայազգի Կանջում աղային խանդամիրեանց, որ ի նմին ժամանակի էր քաղաքատեսուչ (պօլիցմիստր), ելեալ հանդերձ միով գնդաւ զօրաց ընդդէմ նոցա յարդարեցին զպատերազմ: Զօրք պարսից յետս ընկրկեցան առանց հասանելոյ ի նպատակ կամաց իւրեանց: Բայց ոմանք ի հայոց բնակչաց քաղաքին, որք ելեալ էին անտի վասն կերակրոյ և ուտելեաց, ի նմին միջոցի անկան ի ձեռս պարսից: Եւ հայազգի Սաֆարի իւզբաշին, որ ի գեղջէն Շուշիքենդ, առեալ ընդ ինքեան զբանի մի անձինս ի հայոց, ամրացեալ էր ի խաղինաղայեայ²⁷³ քա-

²⁷¹ Ռեուտ Իոսիֆ – Շուշիում տեղակայված 42-րդ եգերյան գնդի հրամանատար:

²⁷² Շուշին պաշարվել է 1826 թ. հուլիսի 20-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, տ. VI, գ. II, ձ. 651, с. 357):

²⁷³ Ըստ Հակոբ Զաքարյանի՝ Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքի ժամանակ Իբրահիմ խանը այդ անառիկ վայրում է թաքցրել իր զանձերը: Ըստ երևույթին, այդ պատճառով է Շուշիի մոտակայքում գտնվող այս քարածայրը հետագայում ստացել հազիմաղայա անվանումը (տե՛ս Մաղալեան Ա., Յակոբ Զաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, էջ 337):

րաժայռին, որ յարեւելից հարաւոյ բերդին, և մնայր անդանօր, որում և յաղթել զօրք պարսից ո՛չ կարացին:

Բայց բազումք ի բնակչաց Ղարաբաղայ, բացի քաղաքացւոց, բէկք և սուլթանք, ի պատճառս Մէհտի-Ղուլի խանին գնացեալ էին առ Աբբաս-Միրզայն և առ յիշեալ խանն, զորոց և զհրամանս կատարէին՝ ստանալով ի կողմանէ շահգատային զթանգագին ընծայս և զպարգևս: (էին առ Աբբաս-Միրզային իբրև գերիք տէր Սարգիս մետրապօլիտն Հասան-Ջալալեանց և Ջրաբերդու հայազգի Մէլիք-Իվանին Աթաբէկեանց)²⁷⁴: Զօրք պարսից, ի միասին ընդ զօրաց և բնակչաց Ղարաբաղու (իմա՝ զթուրքս), իբր զմատանի պաշարեցին շուրջանակի զքաղաքաւն Շուշու, (49ք) և յիւրաքանչիւր աւուր ո՛չ դադարէին ի պատերազմելոյ և մարտից՝ թափելով ի քաղաքն զկրակ թնդանօթաց:

Խանք Թալիշու ի մասին հեռի լինելոյ անտի զօրաց ռուսաց հպատակեցան՝ ընկալեալ ի պարանոց իւրեանց զանուր ծառայութեան պարսից²⁷⁵: Կառավարն Թալիշու՝ Միր-Հասան խանն, զեղբարս իւր առաքեաց առ շահգատայն: Մուստաֆայ խանն Շիրվանու չոգաւ յերկիրն Շիրվան²⁷⁶, առ որ ժողովեալ բնակիչք երկրին հնազանդեցան նմա՝ յամենայնի հպատակեալ: Զօրք պարսից քանի մի անգամ յարուցին անդանօր զպատերազմ, և ի վերջոյ Կրաբէն, ժողովեալ զամենայն զգօրս և զգօրավարս, եղեալս ի Շիրուան՝ գնաց յերկիրն Ղուբայի: Եւ

²⁷⁴ Այդ մասին մանրամասն տես Պոտտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Ե., 1974, էջ 51-53, Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբբաս-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2006, N 1, էջ 3-19:

²⁷⁵ Թալիշի Միր-Հասան խանի՝ Կասպյան ռազմածովային գնդի պահակակետերի վրա իրականացրած հարձակման մասին տես ԱԿԱԿ, տ. VI, չ. II, ժ. 651, с. 357-358; Кюркчян А., Русско-иранская война, 1826-1828. Новые концепции современной историографии, Ереван, 1991, с. 162-163:

²⁷⁶ Մուսաֆա խանի Շիրվան գնալու մասին տես ԱԿԱԿ, տ. VI, չ. II, ժ. 651, с. 357:

անդանօր Մուստաֆայ խանն նստաւ ի վերայ աթոռոյ խանութեան:

Զօրք և զօրապետք, եղեալք ի Հին Շամախի, թողեալ զՇաքի զՇամախի՝ ելին ի Տփլիս²⁷⁷: Հիւսէին խանն՝ որդի Սալիմ խանին, չոգաւ ի Շաքի և անդանօր նստաւ ի վերայ աթոռոյ խանութեան:

Եւ զօրք ոռւսաց, եղեալք ի Զուրնաբատ, կամեցան մտանել ի Գանձակ և անդուստ անցանել ի Տփլիս, զորմէ բնակիչք Գանձակայ իրազեկ լեալ՝ արգելին և դարձուցին: Ուկիւրլու խանն²⁷⁸ ևս ի Գանձակ Հաստատեցաւ ի խան: Ամիր խան սարտարն ընկալաւ զհրաման՝ դնալ ի միասին ընդ զօրս հազար զօրաց և կալով ի քաղաքին ի Գանձակ, ունիլ զգուշութիւն յայնոսիկ ի սահմանսն՝ հաւաքելով զծանօթութիւնս զհանգամանաց զօրացն ոռւսաց:

Եւ ի կողմանէ Երևանայ Հիւսէին խանն²⁷⁹, ելեալ ի Բամբակ և ի Շօրակէլ, և յետ ի բաց հանելոյ անտի զՍուլիզայ Միրզայն²⁸⁰, զամենայն զգրուեսն ոռւսաց հարթայտակ կործանեալ՝ իշխան եղեն անդանօր: Յորոց և Հասսան խանն²⁸¹ (50ա), յարձակեալ ի վերայ գերմանացի (նեմցէ) ազգին, եղելոյն իբրև գաղթական ի ներքոյ Կուչիկ տեղւոյն, որ ի գաւառակին Բօշ-

²⁷⁷ Շաքիից ռուսական երկու վաշտերի՝ Թիֆլիս նահանջելու մասին տես՝ ԱԿԱԿ, Դ. VI, գ. II, ժ. 661, շ. 362:

²⁷⁸ Ուկուրլու խանը (ծն. 1781 թ.) Գանձակի Զավադ խանի ավագ որդին էր (տես՝ ԱԿԱԿ, Դ. VI, գ. II, շ. 906):

²⁷⁹ Դուսեին խան Ղաջար – Երևանի վերջին խանը, որն իշխել է 1807–1827 թթ.:

²⁸⁰ Խոսքն իշխան, Փամբակի դիստանցիայի հրամանատար Լ. Սևարսամիծեի (պարսկալեզու աղբյուրներում՝ Սևիգե Սիրգա) մասին է: 1826 թ. հուլիսի 16-ին Զասան խանը 3000-անոց զորքով հարձակվում է Միրաքի վրա ու ստիպում գնդապետ իշխան Սևարսամիծեին Ապարանով նահանջել դեպի Գյումրի, իսկ ռուսներին հետապնդող պարսկական բանակը մտնում է Փոքր Ղարաքիլիսա և սարսափելի ավերածություններ կատարում (տես՝ Զայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005, էջ 44):

²⁸¹ Զասան խան – Երևանի Դուսեին խան սարդարի եղբայրը, Երևանի խանության զորքերի հրամանատար:

չալուի, զաւարի եհար զնոսա և ի նոցանէ զբազումս գերի վա-
րեաց:

Ի միջի ժողովրդեանն կայր ի հռչակի և ի բան բերանոյ
խօսէին, որպէս թէ՝ տէր կուսակալ Երմաւովն թողեալ զՏփիսիս՝
կամի երթալ ի Ռուսաստան: Իսկ զհայազգի զարաբաղցի ղենե-
րալ Մատաթովայ²⁸² չէր ի միջի ոչինչ համբաւ կամ լուր²⁸³:
Մինչ այս, մինչ այն պատգամաւոր ոմն եկեալ՝ ասաց. «Երմա-
ւովն կայ նստեալ յամենայնի միամիտ և անդորրութեամբ ի
Տփիսիս, և Մատաթովն գայ բազմութեամբ զօրօք հանդերձ ի
Ռուսաստանէ», և ասէին, թէ՝ զօրքն այնոքիկ են ի յընտիր
զնդէ զօրաց Նորին Կայսերական Մեծութեան:

Յետ լսելոյ զհամբաւս զայս Աբբաս-Միրզայն առ զգու-
շութեան հրամայեաց որդւոյ իւրում ընտրելոցն ի ժառանգ և
Ամիր խան սարտարին՝ առանց յապաղանաց պատրաստեալ ի
բերդին Գանձակայ զպաշարս զօրաց, զթնդանօթս և զպէսպէս
ռմբագործիս և զբերդն զայն ամրացուցեալ՝ մնալ անդանօր
ամենայն զգուշութեամբ: Եւ սարտ[ար]ին Աբբաս-Միրզայն
իւրով ձեռամբ գրեաց և ասէ.

«Ո՛վ Ամիր խան, փախչել չէ արժան յերեսաց տղայի
ուրուք Զանալչեցւոյ: Պետրոս բէկն²⁸⁴ է քեռի Մատաթովին,

²⁸² Մադաթով Վալերիան (Ռոստոմ Մադաթյան, 1782–1829) – գեներալ-լէյտե-
նանտ, ծնվել է Վարանդա գավառի Ավետարանոց գյուղում: 1816-ին նշանակվել
է Արցախում տեղավորված ռուսական զորքերի հրամանատար, իսկ 1817-ից՝
Ղարաբաղի, Շիրվանի և Շաքիի խանութիւնների զինվորական-նահանգային
կառավարիչ: Նրա զորքերը 1826 թ. աշնանը Արցախը մաքրեցին պարսիկ նվա-
ճողներից (նրա մասին տես Կեանք գեներալ-լէյտենանտ կնեազ Մատաթովին,
Շուշի, 1870, Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова, СПб., 1874):

²⁸³ Այդ ժամանակ գեմ. Վ. Մադաթովն իր քայքայված առողջությունը վերականգ-
նելու նպատակով գտնվում էր Կովկասի հանքային ջրերում (տես Մадатова С.,
Князь В. Г. Мадатов, «Русская старина», СПб., 1873, т. VII, N I, с. 86):

²⁸⁴ Մադաթով Պետրոս – յուզբաշի, Վ. Մադաթովի քեռին: Արցախի մելիքների
պատվիրակության կազմում 1799 թ. մեկնել է Պետերբուրգ: Պատվիրակության
կազմում էր նաև նրա ազգական պատանի Ռոստոմը՝ ապագա գեներալ Վ. Մա-
դաթովը:

այլ դու քեռի ես իմ, տե՛ս, նա զբերդն Շուշույ որպիսի՛ եղանակաւ պահպանէ, պահեա՛ և դու զբերդն Գանձակայ»:

Ի մտանել Ամիր խան սարտարայ ի Գանձակ, շահզատայն զնազար-Ալի խանն Մարանդեցի ընդ երկուց գնդից սարբազ, զինուորաց առաքեաց ի բերդն Գանձակայ, զի և նոքա զնացեալ՝ մնասցին անդանօր ի պահպանութիւն բերդին:

Ի սմին միջոցի, քանի մի աւուրբք յետոյ, զիւր զհաւատարիմ Բէջան խանն²⁸⁵ ի միասին ընդ ընծայից և բազմապիսի յուսադրական (50բ) խոստմանց առաքեաց ի բերդն Շուշի վասն ինքնակամ անձնատուր լինելոյ և բանալոյ մտից նորա ի բերդն:

Յետ որոյ առաքեցին զմայեօր Կուլիկին[ն]²⁸⁶ ի բերդէն առ Աբբաս-Միրզայն, ուրանօր և յետ ի մէջ բերելոյ զբազմապիսի խօսակցութիւնս և զխորհուրդս այսպէս սահմանեցին, զի զկառավարն բերդաքաղաքի (կօմենտանթ) զմայեօր Զիլայեվն ընդ միոյ կապիտան աստիճանաւորի տացին ի պատանդ²⁸⁷, և զմայեօր Կուլիկինն ընդ միում հարիւրապետի ի պարսից կուսէ առաքեցին զրո՛վ առ կուսակալ Երմալովն²⁸⁸՝ առ ի հաւանեցուցանել զնա ի տուչութիւն բերդին:

²⁸⁵ Բեջան կամ Յաջի-Բեջան խանը ծագումով հայ էր Սոմխեթի Դմանիս գյուղից: Նա 14–15 տարեկան հասակում գերվել է մահմեդականների կողմից և ընծայվել Աբբաս-Միրզային, որի կողմից մահմեդականացվել է և հետագայում վարել թագաժառանգի սենեկապանի պաշտոնը: Նասր էդ-Դին շահի (1848–1896) գահակալության սկզբնական շրջանում եղել է Եզդի կառավարիչը (տե՛ս Շերմազանեան Գ., Նիթեր ազգային պատմութեան համար: Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով (Դոնի վերայ), 1890, էջ 172–175):

²⁸⁶ Խոսքը մայոր Կյուլի ֆոն Կյուզենաուի մասին է: Նրա և Աբբաս-Միրզայի բանակցությունների մասին տես Гржегоржевский И., Генерал-лейтенант Клюкифон-Клугенау. Очерк военных действий и событий на Кавказе, 1818–1850, «Русская старина», СПб., 1874, т. XI, с. 144–149; Потто В., указ. соч., с. 25–29:

²⁸⁷ Աբբաս-Միրզան մայոր Չելյակին որպէս պատանդ ուղարկում է Թավրիզ, ուր վերջինս մնում է մինչև պատերազմի ավարտը (տե՛ս Потто В., указ. соч., с. 30):

²⁸⁸ Մայոր Կյուլի ֆոն Կյուզենաուն Թիֆլիս է մեկնել 1826 թ. օգոստոսի 17-ին (տե՛ս Гржегоржевский И., указ. соч., с. 149):

Յետ որոյ Երմայլովն գրեալ էր ի պատասխանագրութեան իւրում, թէ՝ ի լեզուի ռուսաց չի՛ք բառքս «կաբիտ վլասայ»²⁸⁹, որք ի գաղիացւոց լեզու նշանակին տալ զբերդն: Մայեօրն անդանօր մնացեալ՝ զթուղթն առաքեաց ի ձեռն առն միոյ Աբրահամ անուն ի բանակ զօրացն շահապաշի:

Ուստի պարսիկք վերստին սկիզբն արարին յարձակմանց, բայց ի ձեռս բերել կարացին և ոչինչ: Յիւրաքանչիւրում աւուր առաքելով զարս առ ժողովուրդն հայոց, եղեալ ի բերդին, հրաւիրէին և յորդորէին զնոսա ապստամբիլ ի ռուսաց, ի բաց լինիլ ի նոցանէ և տալ ի ձեռս իւրեանց զբերդն: Բայց հայք առաւել ևս փոյթ յանձին կալեալ՝ միշտ ի գիշերի և ի տունջեան ո՛չ դադարէին ի զգուշաւոր պահպանութենէ պարսպաց և աշտարակաց բերդին:

Որպէս մի անգամ ևս հայազգի Սարուխան իւզբաշին խաչենոյ, ըստ հրամանի Մէհտի-Ղուլի խանին եկեալ ի ստորոտս բերդապարսպին, զհայ բնակիչս բերդին հրաւիրեալ՝ ի վերին երեսս խրատեաց զնոսա տալ զբերդն և յետս կալ ի զգուշաւոր յաշխատալի պահպանութենէ (51ա) նորին և պարսպացն, վասն զի չի՛ք, ասէր, յերեսս երկրի ոք ի ռուսաց կենդանի: Բայց ի լեզու հայոց այլաբանօրէն քաջալերեալ էր զնոսա, թէ.

«Մի՛ ձանձրանայք յաշխատութիւնս ձեր և մի՛ երկնչիք ի սպառնալեաց սոցա, զի Մատաթովն անտարակոյս ի մօտոյ ունի ի վերայ հասանիլ»:

Ի թուրքաց ըստ դիպուածոյ գիտակ գոյով լեզուի հայոց՝ զայնմանէ ի յայտ ածին խանին, վասն որոյ խանն սրտմտեալ ի վերայ յիշատակեալ Սարուխան իւզբաշուն՝ կամեցաւ հատանել զլեզու նորա, այլ ո՛չ արար²⁹⁰:

²⁸⁹ Ռուսերէն «капитуляция» բառի աղավաղված ձևն է:

²⁹⁰ Սարուխան յուզբաշուն այս քայլը ներկայացնող դրվագը բացակայում է Ադիգյոզալ-բեկի երկի Բաքվի 1950 թ. հրատարակության մեջ (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 120):

Վերջապէս զամենակերպ հնարս և զականահատութիւնս անգամ ընդ պարսպօք բերդին արարեալ և զայլ բազմակերպ ջանս ի մէջ առեալ վասն նուաճելոյ զբերդն Շուշի՝ ոչինչ ի գլուխ հասուցին և պաշարեալ կային շուրջ զքաղաքաւն յամենայն կողմանց:

Մինչ այս, մինչ այն համբաւ պատերազմի Ամիր խան սարտարայ ընդ Մատաթովին, սպանման նորա ինքեան սարտարին ի նմին մարտի և յաղթութեան զօրաց նորա յերեսաց ռուսաց եհաս առ շահգատայն, և եղև պատճառ չունելոյ նորա ի պաշարմանէ բերդին²⁹¹:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՅՍՐ ԴԻՊՈՒԱԾՈՅ Է ՅԵՏԱԳԱՅՍ

Յորժամ Ամիր խան սարտարն ընդ որդւոյ շահգատայի՝ Մհամմատ-Միրզային էր ի Գանձակ, տուեալ եղբորորդւոյ իւրում Մհամմատ-Ջաման խանայ զհազար հեծկազօրս՝ նշանակեաց զնա ի վերայ տեղեաց Զակեամ գետոյ և Հասան-Սիւլեայ մնալ իբրև դէտակն պահապան, զի եթէ ի կողմանէ (51բ) Տըվի-խիսայ գայցեն զօրք՝ տեղեկացեալ զայնմանէ ծանուսցէ ինքեան:

Ի սմին միջոցի եհաս համբաւ, թէ Մատաթովն եկեալ յԱխստաֆայ՝ պարապի անդ ի պատրաստութիւն զօրաց և ժողովէ զայրուձիս: Իրազեկ լեալ Ամիր խան սարտարայ՝ յայտնեաց զայնմանէ մանրամասնաբար տեառն շահգատային, և ասէ.

«Առաքեա՛ ինձ զզօրս և զթնդանօթս, որով պատրաստեցայց ես, ասէ, ի մարտ ընդդէմ Մատաթովայ յեւանել ընդառաջ նորա մինչ ի Տիխիս»:

Որում շահգատայն գրեաց զայս բան ի պատասխանի.

²⁹¹ Շուշիի պաշարման որջ ընթացքում ամրոցի պաշտպաններից գոհվել էր 4, վիրավորվել 12 և անհետ կորել 16 մարդ (տե՛ս Потто В., указ. соч., с. 31):

«Հրամայեցի՝ քեզ գնալ և պահպանել զբերդն Գանձակայ, և անդանօր պարապիլ յամրացուցանել զբերդն և կալ ի զգուշութեան, այլ յորժամ Մատաթովն հասանիցի գալ ի վերայ քոյ, եկից ե՛ս և տաց նմա պատասխանի՝ յարդարմամբ յաղթական պատերազմի ընդդէմ նորա»:

Ամիր խան սարտարն իբրև լուաւ զայս բան շահգատային՝ դարձոյց զերեսս իւր ի դիմելոյ ի բերդն Գանձակայ, և զչարեալ՝ արհամարհեաց զհրամանաւ շահգատային, արարեալ պատասխանի.

«Ըստ որում ե՛ս եմ սարտար, ուստի և պատերազմիլ ընդդէմ թշնամւոյն հարկ է ինձ»:

Ոյր աղագաւ զայրացեալ շահգատայն ի վերայ նորա՝ որդւոյ իւրում Մհամմատ-Միրզային գրեաց զանարժան և զանվայել բանս:

Ի սմին պահու այր ոք եկեալ ի կողմանէ Մհամմատ-Ջաման խանին՝ յայտնեաց Ամիր խան սարտարին, թէ՛ Մատաթովն ի յԱխստաֆայ չուեալ՝ եկեալ է ի պատերազմ ընդ յիշեալ խանին, և նա չկարացեալ զդէմ ունիլ նորա ի փախուստ եկեալ՝ կայ յայսկոյս Հասան-Սիւլի միով մղոնաչափ հեռաւորութեամբ: Ամիր խան սարտարն ընդ Մհամմատ-Միրզային և ընդ այլոց խանաց խորհուրդ արար, թէ՛ այսչափ զօրօք և պատրաստութեամբ ընդ Մատաթովայ (52ա) և ընդ զօրաց ռուսաց պատերազմիլ ո՛չ կարեմք, ուստի արժան է զայսմանէ [ծանուցել] Հիւսէին սարտարայ, զի նա ի միասին ընդ զօրաց և ժողովոյ իւրոյ ի կողմանէ Կօկչայու, և մեք յայսմ կողմանէ արկցուք ի վերայ, որով գոնէ զգործ ինչ կարասցուք ի գլուխ տանել: Վասն որոյ գրեալ զթուղթ ի վերայ Հիւսէին խան սարտարայ՝ օգնութիւն խնդրէին ի նմանէ, թէ.

«Մատաթովն զօրօք ռուսաց գայ ի մարտ ընդ մեզ, դուք ընդ զօրաց ձերոց ընդ կողմն լերին փութացարուք, իսկ մեք ընդ այս կողմն փութասցուք ի բառնալ զնա ի միջոյ և բնաջինջ կորուսանել»:

Հիւսէին խան սարտարն պատասխանի ետ և ասէ.

«Հրամայեալ է ինձ ընդ այս կողմն, և գտանին առաջի զօրք վրաց, սմին իրի ո՛չ կարեմ հասուցանել ձեզ զօգնութիւն ինչ»:

Յետ որոյ զայսմանէ ծանուցին նաև Նազար-Ալի խանին, որ ի նմին ժամանակի երկու հազար զօրօք հանդերձ նստեալ կայր ի բերդին Գանձակայ, թէ.

«Մատաթովն ընդ զօրաց ռուսաց գայ մարտնչիլ ընդ մեզ, մեք ևս ելեալ ընդառաջ նոցա՝ երթամք ահա՛ դէպի Շամքօր, առաքեա՛ զերկու հազար զօրսն զյանձնեալ քեզ, վասն ընդ մեզ ելանելոյ ի պատերազմ ընդդէմ Մատաթովայ: Զի եթէ մեք, ասէ, յաղթող գտցուք, բերդն Գանձակայ լինել ունի ընդ ձեռամբ և ընդ իշխանութեամբ մերով, իսկ եթէ՝ ո՛ն անդր ընդ հակառակն պատահեսցի, յայնժամ ընդ յիշատակեալ երկու հազար զինուորաց և ընդ ամենայն զօրաց դարձցուք ի բերդն Գանձակայ, և մտեալ յայն՝ զգուշասցուք ի պահպանութիւն նորին»:

Իսկ Նազար-Ալի խանն գրեաց նոցա ի պատասխանի, թէ.

«Հրամայեալ է ինձ ի միասին ընդ յիշատակեալ զինուորաց իմոց պահպանել զբերդն Գանձակայ, ուստի ո՛չ կարեմ ինքնագլուխ զինուորսն տալ ձեզ ի մարտ»:

(52թ) Վասն որոյ կամք Ամիր խան սարտարայ էին ընդ այնչափ զօրաց և թնդանօթաց, զորս ունէին, որք և էին չորս հազար զինուոր հետեեալք և հեծեալք ի ջանքազաց²⁹² և ի չարտախնուաց և չորս թնդանօթք, կամ գնալ ի գետեղերեայ ծմակս և ի շամբուտս Կուր գետոյն և պահպանել զինքեանս, և կամ եկեալ յԱյրուժ լերինս՝ հնարիւք իմն մնասցեն, մինչև Աբբաս-Միրզայն ընդ զօրաց իւրոց եկեալ՝ պատերազմ յարդարեսցէ ընդ ռուսաց: Բայց Մհամմատ-Միրզայն չհամաձայնեալ ընդ այս խորհուրդ Ամիր խանայ՝ անընդհատ յորդորէր զնա,

²⁹² Ձանբազ – Աբբաս-Միրզայի և անգլիացիների կազմակերպած կանոնավոր հետևազորը:

թէ. «Գոնէ առ անգամ մի ելեալ ընդառաջ զօրաց ռուսաց տեսցուք զեղանակ մարտի նոցա», վասն զի նա՝ Մհամմատ-Միրզայն երբէք չէր տեսեալ ական յանդիման զպատերազմ ռուսաց և զինուորաց նոցա: Վերջապէս սարտարն յակամայս, ի միասին ընդ այնչափ զօրաց և չորից թնդանօթաց, ել ի Գանձակայ դէպի կողմն Շամքօրայ և եկաց օր մի առ եզերք Շամքօր գետոյն:

Ընդ առաւօտն աւուրն այնորիկ կենազ Մատաթովն ընդ զօրաց ռուսաց եկեալ՝ սկիզբն արար պատերազմի յայնկոյս գետոյն Շամքօրայ²⁹³, որում չկարացեալ ընդդիմակաց լինել՝ զօրք պարսից առհասարակ ի փախուստ փութացան: Եւ ինքն՝ Ամիր խան սարտարն ևս ի նմին պատերազմի սպանաւ: Մհամմատ-Միրզայն միայնակ ընդ զօրացն փախուցեալ²⁹⁴, եկն ի կողմն Ղարաբաղայ առ հայր Աբբաս-Միրզայն: Զկնի որոց զօրք ռուսաց հետապնդեալ մինչ ի սահմանս Գանձակայ՝ զբազումս ի նոցանէ ի սուր սուսերի մաշեցին:

Ի նմին իսկ յայնմ գիշերի, յորում զօրք պարսից փախեան ի Գանձակայ դէպի Ղարաբաղ, Նազար-Ալի խանն ևս առ անչափ երկիւղի զօրօք իւրովք հանդերձ ելեալ ի բերդէն Գանձակայ՝ եկն դէպի Ղարաբաղ: Յայնմ պատերազմի առաւել (53ա) քան հազար անձինք ի սուր սուսերի մաշեցան և ի ձեռս ռուսաց անկան: Մհամմատ-Միրզայն ընդ մնացեալ զօրացն պարտելոց եկն և եհար զբանակն առ եզերք Թարթար գետոյն²⁹⁵:

Ի հասանիլն այսր համբաւոյ առ շահգատայն՝ չուեալ ի բանակէ իւրմէ, որ առնթեր Շուշի բերդին, դիմեաց յԱղաամ, և անդուստ ինչ-ինչ ի ծանրոցաց իւրոց առաքեալ ի Դավրէժ,

²⁹³ Շամքորի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1826 թ. սեպտեմբերի 3-ին:

²⁹⁴ Սուհամմեդ-Միրզան այնքան հապճեպ էր փախուստի դիմել, որ չէր հասցրել պարսկական ճամբարից դուրս բերել անգամ իր հետ վերցրած հարեմը (տես Քյուրքչյան Ա., 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Ե., 2000, էջ 51):

²⁹⁵ Աղիգոյզալ-բեկի երկի Բաքվի 1950 թ. հրատարակւոյան մեջ սույն գլխի վերոբերյալ ողջ շարադրանքը, ինչպէս նաև Շամքորի ճակատամարտի նկարագրւոյնը բացակայում է (հմմտ. Мирза Адигезаль-бек, указ. соч., с. 120):

Թողլով զՄեհտի-Ղուլի խանն յԱլիքեհազփզն (Արասպարիու) Ղարաբաղու՝ ինքն փութացաւ դէպի Գանձակ:

Մատաթովն, յետ սպանանելոյ զԱմիր խան սարտարն, եմուտ ի Գանձակ²⁹⁶: Յետ որոյ կուսակալն Պասկեվիչ զօրօք հանդերձ յարեցաւ ի նա²⁹⁷:

Շահգատայն Աբբաս-Միրզայն ի հասանիլ ի գետն Թարթար՝ զայրացաւ ի վերայ արանց, եղելոց առ որդւոյ իւրում Մհամատ-Միրզայի, վասն թողլոյ նոցա զսարտարն իւրեանց և ի փախուստ փութալոյն: Եւ հրամայեաց գերծուլ* զմօրուսն Նազար-Ալի խանին և հեծուցեալ զնայ յէջ՝ շրջեցուցանել ընդ ամենայն բանակն, զի ասէր, վասն է՞ր չէ ելեալ հանդերձ զօրօք ընդ տեսչութեամբ իւրով եղելովք յօգնութիւն Ամիր խան սարտարայ և Մհամատ-Միրզայի յայնպիսի երեւիլի դէպս և ինքնագլուխ ելեալ ի բերդէն Գանձակայ՝ փախուցեալ է²⁹⁸: Եւ չուեալ ընդ անթիւ և անհամար բազմութեան՝ եմուտ ի սահմանս Գանձակայ, զծանրոցս թողեալ առ Քիւրակ-չայ գետովն, ինքն առեալ զհեծեալզօրսն և զհետեակսն ի Զաղալու անուն տեղւոջ, որ ի վեր քան զքաղաքն, զգիշերն անդ ագաւ:

Ընդ առաւօտն վաղ քաջ կուսակալն Պասկեվիչ և ղեներալ Մատաթովն դասաւորեալ զզօրս իւրեանց և յարդարեալ ի դասս դասս՝ եկին մինչև ի մերձակայս չէյխ Նիզամայ անուանի կեօկ-իմամ, և հանդիպեալ զօրացն պարսից՝ յարդարեցին

²⁹⁶ Գեմ. Վ. Մադաթովի զորաբանակը Գանձակ է մտել 1826թ. սեպտեմբերի 4-ին (տե՛ս АКАК, т. VI, ч. II, д. 678, с. 374; Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. II, Ереван, 1978, док. № 128, с. 204):

²⁹⁷ Գեմ. Ի. Պասկևիչը Գանձակ է հասել 1826 թ. սեպտեմբերի 10-ին և ստանձնել զորքերի ընդհանուր հրամանատարությունը (տե՛ս Щербатов [А.], Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Т. 2. СПб., 1890, с. 65):

* Գերծել – քերծել, սափրել, ածիլել:

²⁹⁸ Գանձակի ճակատամարտում պարտվելուց և Արաքս գետն անցնելուց հետո Աբբաս-Միրզան Մարանդի Նազար-Ալի խանին պարանով խեղդել է տալիս (տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Զշվ. աշխ., էջ 134):

յերկուց կողմանց զսաստիկ պատերազմ, (53բ) և զկնի ընթացից միոյ ժամու զօրք [պարսից] ի փախուստ աճապարեցին:

Զօրք Աբբաս-Միրզային էին թուով իբրև վաթսուն հազար, ընդ որս ունէր և զքսանհինգ թնդանօթս: Յայնմ աւուր Մատաթով զզօրս բաժանեալ էր յերկուս դասս, ի միջի որոց և գաղեալ էր զթնդանօթսն: Առաջին դասն, որք էին ո՛չ աւելի, քան երեք հարիւր զինուորք, սկիզբն արարին պատերազմի: Զօրք պարսից ևս յարուցին ի միոյ կողմանէ զմարտն և իբրև զերիս հարիւր զինուորս առեալ՝ մերձեցան ի տեղին, յորում գաղեալ կային թնդանօթք: Կուսակալն Պասկեվիչ խորհեցաւ, զի եթէ սոքա միւս անգամ սոյնօրինակ քաջութեամբ յարձակեսցին, գուցէ թէ յաղթող գտցին ի վերայ ինքեանց, վասն որոյ ըստ եւրոպէական սովորութեան հրամայեաց հարկանել զթմբուկն յետագարձութեան և դադարել ի պատերազմելոյ, զի կարգադրութիւնս արասցէ այլով եղանակաւ: Մատաթովն չհամաձայնեալ ընդ այնպիսի հրաման Պասկեվիչի՝ չին՝ ասէ.

«Պարսիկք զայդպիսի կանոնս և զկարգս ո՛չ գիտեն, զի եթէ մեք միով քայլիւ չափ յետս կացցուք, նոքա առաւել խրախուսեալք այնու՝ անվեհեր ունին ի վերայ անկանիլ»:

Ուստի և նոյն ժամայն հրամայեաց ի թնդանօթսն հուր արկանել: Ի սմին միջոցի հուր հարեալ ի բոլոր թնդանօթսն՝ զաշխարհ ամենայն գոգցես ընդ խաւարաւ արկին ի ծխոյ և ի գոլորշեաց: Զօրք պարսից ի փարատիլն անդ ծխոյն հայեցեալ տեսին, զի անհամար մարմինք սպանելոց դիակուտեալ կան ի միմեանց վերայ²⁹⁹, և զահի հարեալ ի տեսանելն զայս դիպուած՝ ամենեքեան ի փախուստ փութացան³⁰⁰: Քանի մի հազարք ի զօրաց Ալլահնար խանին, որ յայնմ երկրի ի վերայ

²⁹⁹ Գանձակի ճակատամարտում պարսկական կողմը տվել է 2000 զոհ և 1019 գերի, իսկ ռուսական բանակը՝ ընդամենը 295 զոհ (տես Потапов Г., Персидская империя. Иран с древнейших времен до наших дней, М., 2013, с. 216):

³⁰⁰ Գանձակի ճակատամարտը տևում է մեկ ու կես ժամ, միջնդեռ Շամքորիմը տեսել է երեքից չորս ժամ (տես Միրզա Յուսուֆ Նեյսեբով, Աշվ. աշխ., էջ 133):

միոյ անցից ամրացեալ՝ (54ա) ի պատնէշս մնացեալ էին, զկնի բազմիցս մարտնչելոյ ամենեքեան կենդանւոյն մատնեցան ի ձեռս ռուսաց:

Եւ զկնի փախստեան ի միում տունջեան և ի գիշերի ելեալ ի Գանձակայ՝ անցին ընդ գետն Երասխ³⁰¹, յորոց և երկու թնդանօթք մնացեալ էին առ Թարթար և Իւ[ն]ջայ գետովքն: Եւ յետ անցանելոյ ընդ Երասխ առ երկիւղի ցան և ցիր սփռեցան: Եւ ինքն Նայիր Սեալթանայն չոգաւ առ Ֆաթալի շահն, որ ի նմին ժամանակի չուեալ յԱրտավիլայ՝ մնայր ի Թալիշայ Շամ անուն տեղւոջ, որ ի մօտակայս Ահարոն:

Պասկեվիչ կուսակալն, զառաջինն հարեալ զբանակն իւր ի Թախթ Թովուզ³⁰², ժամանակս ինչ մնաց անդանօր: Մուստաֆայ խանն, որ ի Շիրուան, Հիւսէին խանն, որ գեռ կայր ի Շաքի, և եղբայր Հիւսէին խանին՝ Հաջի խանն, ժողովեալ զզօրս Շաքուայ, անցին ընդ գետն ընդ Կուր՝ աւերելով զոմանս ի վրանաբնակ ժողովրդոց: Եւ ապա Մուստաֆայ խանն անցեալ ընդ Շիրուան՝ գնաց ի տուն իւր, որ ի Ղարաբաղ³⁰³: Հիւսէին խանն մնաց ի Նուխի մինչ կուսակալն ռուսաց առեալ զզօրս՝ ժամանեաց ի մերձակայս Նուխույ³⁰⁴, և նա՝ Հիւսէին խանն,

³⁰¹ Սեպտեմբերի 15-ին Աբբաս-Միրզան, իսկ 17-ին նրա խորտակված բանակը անցան Արաքս գետը և 18-ին էլ ոչ մի թշնամի չմնաց Ղարաբաղում (տե՛ս Կեանք գեներալ-լէյտենանտ կնեազ Մատթեօվին, էջ 108): Այս նշանավոր հաղթանակից հետո գեներալ Մադաթովի անունը էլ ավելի մեծ հռչակ է ստանում, և նրան անվանում են Մադաթով-Իրանեղոֆ, այսինքն՝ Իրանին հաղթող, դուրս քշող (տե՛ս Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 134):

³⁰² Թախթ-ե Թովուզ տեղանունը չի հանդիպում Արցախի պատմությանը նվիրված հայկական ու ռուսական աղբյուրներում: Այն գործածված է պարսկալեզու պալատական պատմագիրներ Արդ-առ-Ռազակ Դումբուլիի «Մաասեր-ե Սուլթանիե» և Մուհամմադ Թադի Սարափիի «Թարիխ-ե Մուհամմադի» աշխատություններում (տե՛ս Կոստիկյան Զ., Իրանի պալատական պատմագիր Սարափին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի մասին, էջ 345):

³⁰³ Ձեռագրում այսպես է, սակայն պետք է կարդալ Ղարաղաղ:

³⁰⁴ Գե՛ն. Ա. Պ. Երմոլովի զորաջոկատը Նուխի է մտել 1826 թ. հոկտեմբերի 19-ին, որտեղ մնացել է մինչև հոկտեմբերի 22-ը (տե՛ս Скрытковский С., Лейб-гвардии Сводный полк на Кавказе в Персидскую войну с 1826 по 1828 г., СПб., 1896, с. 21):

առ չունելոյ կարողութեան ընդառաջ նորա ելանել, ի փախուստ էանց ընդ գետն ընդ Երասխ և գնաց ի տէրութիւն Իրանայ:

Կուսակալն Պասկեվիչ անցեալ ընդ Երասխ^{*} ի գաւառէն Ղարաաղայ երբոր զբազում աւարս և զգերիս³⁰⁵: Բնակչաց երկրին Ղարաբաղու տալով զմիամտութիւն, ինքն առեալ գաւելորդ զգօրս^{*} չոգաւ ի Տփլիս:

Յետոյ Մատաթովն ժողովեալ զգօրս ի Ղարաբաղայ և ի Շիրուանայ, (54թ) ի միասին ընդ զօրաց ռուսաց, գաւարի եհար զՄէշկին գաւառն պարսից³⁰⁶, և զխանսն Շահսէվանու հնազանդեցուցեալ^{*} երդմնեցոյց զնոսա վասն չանկանելոյ միւս ևս ի խորհուրդ թշնամութեան: Եւ անդուստ դիմեաց մինչ յԱհար քաղաքն Ղարաաղու³⁰⁷, յորմէ տէրութիւնն Իրանայ զշփոթի հարաւ: Եւ ի քաղաքին ի Դաւրէժ յայտնի երեւէր նշան պաշարման բերդի^{*} ասելով, որպէս թէ զօրք ռուսաց դիմեն ի վերայ Իրանայ:

Աբբաս-Միրզայն յիւրաքանչիւրում առուր տանէր զձիս յառանձնոցս իւր, զի կանայք իւր վարժեսցին ի վերայ ձիոց ի պատրաստի լիցին, զի յորժամ զօրք ռուսաց մուտ գործեսցեն ի Դաւրէժ^{*} նոքա հեծեալ ի ձի ի փախուստ փութալ մարթասցին: Եւ զամենայն զծանրոցսն արտաքս հանեալ ի բերդէն^{*} տարեալ էր յայգեստան, զի ղիւրութեամբ կարասցեն փախչիլ, յորոց ի սոյնօրինակ արարմանց ի յայտ եկն, զի եթէ ղեներալ Մատա-

³⁰⁵ Գեներալ Ի. Պասկեվիչը Ղարաղաղ է արշավել 1826 թ. հոկտեմբերի 25-ին և վերադարձել նույն ամսվա 31-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. VI, Կ. II, Ժ. 698, Ը. 385):

³⁰⁶ 1826 թ. դեկտեմբերի 28-ին Գեներալ Վ. Մաղաթովի ջոկատը մարտանցեց Արաքս գետը Ասլանդուզյան ծանծաղուտով, և առաջ շարժվելով Կարասու գետի կիրճով՝ 1827 թ. հունվարի 1-ին գրավեց Մեշկինյան օկրուգը (տե՛ս Զյուրքչյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58):

³⁰⁷ Գեներալ Վ. Մաղաթովի ղարաղաղյան արշավանքը սկսվել է 1826 թ. դեկտեմբերի 28-ին և ավարտվել 1827 թ. հունվարի 16-ին (տե՛ս ԱԿԱԿ, Դ. VI, Կ. II, Ժ. 703-705, Ը. 387-389; Потто В., Кавказская война. Т. 3. Персидская война 1826-1828 гг., М., 2007, Ը. 174-176):

թովն ելանել ունէր դէպի Դավրէժ՝ աներկբայ առանց պատերազմի և ընդդիմութեան գրաւիլ ունէր զքաղաքն ընդ իշխանութեամբ իւրով³⁰⁸: Յայսմ միջոցի համբաւ դարձի Մատաթովայ եհաս առ նոսա, յորմէ գեր քան զչափն խնդացին զխնդութիւն մեծ:

Մատաթովն յետ դարձեալ յԱհարայ՝ չոգաւ ի Տփլիս, ուրանօր և հոգայր զպատրաստութիւն պատերազմի, զի ի գարնան խաղասցէ ի վերայ Իրանայ: Կուսակալն Երմալով զդեներալ Մատաթովն պարտուպատշաճն պատրաստութեամբ և բազում զօրօք հանդերձ ուղևորեաց երթալ դէպի յիրան: Մատաթովն եկն մինչ ի Խուտաֆիրինայ կամուրջն, որում ընդառաջ ելեալ զօրաց պարսից՝ յարդարէին զհանդէս մարտի:

Իբրև Երմալովն հանեալ ի պաշտամանէ կուսակալութեան՝ ի տեղի նորա հաստատեցին զՊասկեվիչն³⁰⁹, յայնժամ (55ա) սա՝ նոր կուսակալն, զպօլկովնիկ կնեազ Աբխազովն կացոյց դատաւոր և իշխան (նահանգապետ) ի վերայ այսց երկրաց (իմա՝ զՂարաբաղ և զշրջակայ գաւառոն)³¹⁰: Եւ զիշխանութիւն բանակին, հղելոյ ընդ իշխանութեամբ Մատաթովայ, յանձն արար կնեազ Բանգրատովին³¹¹: Եւ զԱբխազովն կացոյց նաև շտաբ նաչալնիկ (գլխաւոր զօրապետ), որ մինչ ցհինգ աւուրս ի Տփլիսայ եմուտ ի բանակն, որ առընթեր Խուտաֆ[ի]րին կամրջի, զգիշերն զայն անդանօր ագաւ և զգործսն

³⁰⁸ Թավրիզում կալանավորված պորուչիկ Նոսկովը վկայում է, որ Թավրիզի բնակիչների մի մասը մոլլա Միրզա-Յուսուֆի գլխավորությամբ պատրաստվում էր գնալ հանդիպելու Սադաթովին և նրան հանձնելու քաղաքի բանալիները (տե՛ս Զյուրքյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58):

³⁰⁹ զԵներալ Ի. Պասկեիչը Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար և քաղաքացիական մասի կառավարիչ է նշանակվել 1827 թ. մարտի 28-ի հրամանով (տե՛ս АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, д. 2, с. 1):

³¹⁰ զԵներալ Ի. Աբխազովը (1764–1832) Ղարաբաղի, Շիրվանի ու Շաքիի գավառների կառավարիչ է նշանակվել 1827 թ. ապրիլին (տե՛ս АКАК, т. VII, с. IV):

³¹¹ Կուսակալ Ի. Պասկեիչի հրամանով զԵն. Մադաթովն իր զորագունդը զԵն. Պանկրատևին է հանձնել 1827 թ. ապրիլի 22-ին (տե՛ս Կեանք զԵներալ-լէյտենանտ կնեազ Մատաթովին, էջ 119):

առեալ ի Մատաթովայ՝ ընդ առաւօտն [Պանկրատեը] առաքեաց զնա ի Տփիսիս: Եւ ինքն [Պանկրատեը] առեալ զգօրսն՝ դարձաւ յետս և եկեալ ի Ղօզլու-չայ անուն տեղւոջն մնայր:

Կուսակալն Պասկեվիչ գնաց ի կողմն Երևանայ մեծաւ պատրաստութեամբ: Կառավարն Երևանայ Հիւսէին խան սարտարն, հոգացեալ զկարի պատրաստութիւն վասն պահպանութեան Սարտարաբատ և Երևան բերդից միայն, յանձն արար զայնս եղբօր իւրում Հասան խանայ՝ թողլով զնա ի բերդին, իսկ ինքն ժողովեալ զամենայն զբնակիչսն այնր կողման ի վերայ իւր՝ թափառական շրջէր ի շրջակայ տեղիս և յանկիւնս երկրին:

Յայսմ միջոցի նախնի կառավարն Ղարաբաղու՝ ղեներալ մայիօր Մէհտի Ղուլի խանն, որ ի կողմանէ տէրութեանն իրանայ բնակէր ի Տարալակեագ, որ է գաւառակ Նախիջևանայ յԵրևան կոյս, երթեկութիւն առ կուսակալն Պասկեվիչ առնելով՝ կամէր ապստամբիլ ի տէրութենէն իրանայ և գալ դարձեալ մտանել ընդ հպատակութեամբ և հնազանդութեամբ այսր մեծի տէրութեան:

Կսեագ Աբխազովն ի միասին ընդ ղեներալ Բանդրատեւայ խորհուրդ (55թ) արարեալ՝ չառ զերկու բատալիօն զինուորս և մնայր ի լերինն Արիքլու ի Սպիտակ պանդոկին (Աղքարվանսարայ), որ սահման էր յայնժամ ընդ մէջ երկու տէրութեանց ի կողմանէ երկրին Նախիջևանայ: Եւ զյիշեալ խանն միամիտ արարեալ՝ ի միասին ընդ ընկերաց և հպատակաց մնացին անդանօր³¹²:

Ի սմին ժամանակի կառավարն Նախիջևանայ՝ Հասան (էգսէն)³¹³ խանն, որ պահապանն էր Աբասապատ (Աստապատ)

³¹² Մեհտի-Ղուլի խանի վերադարձի մասին տես AKAK, т. VII, д. 402, с. 453-454; Погого В., Кавказская война, т. 3, с. 289-291:

³¹³ Ձեռագրում Էսհան խանի անունը համդիպում է և Էգսէն, և Էգսան, և Էսհան ձևերով: Մենք բոլոր դեպքերում նրա անվան գրելածը թողել ենք անփոփոխ:

բերդին³¹⁴, գաղտ առաքեալ զոք յիւրոց անտի առ կնեազ Աբ-խազովն՝ յայտնեաց նմա, թէ.

«Ի դիմել կնեազին ի կողմն այնս ինքնակամ ունի տալ զբերդն»:

Սոքա խորհուրդ արարեալ ի միջի իւրեանց՝ ո՛չ համար-ձակեցան զայն հրաւէր էգստան խանին ի կատար ածել, վասն ո՛չ գոլոյ անդ կուսակալին: Ուստի զայսմանէ յայտարարու-թեամբ ծանուցեալ կուսակալին՝ ինքեանք յետս չողան դէպի Ղարաբաղ: Լուեալ զայսմանէ կուսակալին՝ յետս եկաց յերևա-նայ և ել ի կողմն Աբասաբատայ:

Ի հասանիլ այսր համբաւոյ յականջս մեծամեծաց տէրու-թեան Պարսից՝ զՂաճար Մհամմատ խանն, որ էր քեռայր Աբ-բաս-Միրզային և յերկրին Իրանու կարի մեծապատիւ և արժա-նահաւատ անձն, քանի մի հազար զօրօք և բախտիեարլու³¹⁵ սարբաղօք հանդերձ, ի միասին ընդ ոմանց ի խանաց, առաքե-ցին ի բերդն Աբասաբատ: Իշխանութիւն Աբասապատայ ել ի ձեռաց էհստան խանին:

Կուսակալն ել և պաշարեաց զԱբասապատն և յիւրաքան-չիւր աւուր նեղէր զնոսա: Իբրեւ լուան Աբբաս-Միրզայն, թէ ի զօրաց կուսակալին յիւրաքանչիւրում աւուր զազախ ձիաւորք անցեալ ընդ գետն (56ա) Երասխ՝ ի կողմն Իրանայ ձեռնամուխ ի բնակիչսն լինին, ինքն ևս կամեցաւ յայնմ կողման դարանա-կալ լեալ՝ ձեռնամուխ ի զօրս ոռուսաց լինիլ: Սմին իրի առեալ զընտիրս հեծելազօրաց և ի հետեակաց՝ ի դիչերի էանց յայն-կոյս Երասխ գետոյն և ի կողման Կեաճլար լեռանց ի դարանա-գործութեան մնայր: Եւ զԻբրահիմ սարտարն, որ էր հօրեղբայր Մհամմատ-էմին խանին, առաքեաց, զի գնացեալ ընդ զազա-

³¹⁴ Աբասաբաղի բերդը գտնվում էր Նախիջևանից 10 վերստ հեռավորության վրա, Արաքսի ափին (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 513, с. 550):

³¹⁵ Բախտիարներ — ցեղ հարավ-արևմտյան Իրանում: Բնակվում են հիմնակա-նում Լուրիստանում: Շիա դավանանքի մահմեդականներ են (նրանց մասին տե՛ս Трубецкой В., Бахтиары (Оседло-кочевые племена Ирана), М., 1966):

խայ, որ առ եզերք գետոյն Երասխայ, պատերազմելով զնոսա՝ նենգաւ մերձեցուցէ ի տեղին, յորում դարանագործեալ էր ինքն:

Յերեւիլ զօրաց նորա յայնմ կողմանէ՝ անդէն առ նմին կուսակալն զառաջինն Հրամայեաց ղազախու ձիաւորաց և ապա հետեակաց անցանել ընդ գետն Երասխ և մատչիլ ընդ նա ի պատերազմ³¹⁶: Զօրք ռուսաց անյապաղ ընդ Երասխ գետովն անցեալ ընդ երկուց թնդանօթաց՝ յաղթեցին Իբրահիմ խան սարտարին և զնա հալածական արարեալ մինչ ցայն տեղի, յորում կայր Աբբաս-Միրզայն, որում և ի միասին ընդ զօրաց իւրոց մինչ ի Կեաջլար լեռն հետապնդեցան: Եւ, ի վերջոյ, Աբբաս-Միրզայն ի լեռնակողմն, որ ի նոյնօրինակ աւուրս լինի տեղի ապաստանի և թագստեան փախստականաց, ել ընդ զօրաց իւրոց, այլ բազումք յանցանել ցան և ցիր սփռեցան ի լեռինն, և բազումք ևս կենդանւոյն ի ձեռս ռուսաց մատնեցան, յորոց և ի ձեռս անկաւ և մին ի դրօշակաց նոցա:

Զօրք ռուսաց յաղթող գտեալ՝ եկին դարձեալ պաշարեցին զբերդն Աբասաբատու, շուրջ զորով հատանելով զխրամա՝ ընդառաջ փութացան: Բնակիչք բերդին Աբասաբատայ անյուսացեալ (56թ) ի տալոյ զօգնութիւն Աբ[ը]աս-Միրզային, և տեսանելով զմերձաւորութիւն ի պարիսպս կոյս և զթշնամանադրութիւն էհսան խանին՝ կամեցան տալ զբերդն Աբասաբատու, որ և օգնութեամբ նորա ինքեան էհսան խանին անկաւ ի ձեռս ռուսաց³¹⁷: Կուսակալն Պասկեվիչ յետ նուաճելոյ ընդ իւրե զբերդն, զթնդանօթսն նորին և զայլ ամենայն պատրաստութիւնսն գրաւեալ ընդ իշխանութեամբ, զՄհամմատ-էմին խանն ի միասին ընդ այլ խանաց և սարքազաց, որք կային ի բերդի մատնելով կապանաց գերութեան՝ առաքեաց ընդ ճաւ-

³¹⁶ ԶԼանբուլաղի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 1827 թ. հուլիսի 5-ին (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 515, с. 551):

³¹⁷ Աբասաբաղի բերդը հանձնվել է 1827 թ. հուլիսի 7-ին (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 515, с. 552; Скрытковский С., указ. соч., с. 37):

նապարհն Ղարաբաղու ի Տփլիս: Ի վարձ ծառայութեան էհսան խանայ՝ կուսակալն հրամանաւ զկառավարութիւն Նախիջևանայ շնորհեաց նմա: Ի պատճառս չափազանց ջերմութեան օդոյն և տօթոյ աւուրց, եդեալ ի բերդին գոմն բերդակալ՝ ինքն չուեցաւ ի կողմն Ղարաբաբայի դէպի Սիւնիս, ուրանօր և հանգիստ էառ:

Ի նմին ժամանակի եհաս ի լուր Աբբաս-Միրզային, թէ յաղագս կործանման պարսպաց բերին ի Ռուսաստանէ զմեծամեծ թնդանօթս, ուստի յայնմ կողմանէ Երասխ դետոյն յարձակեալ՝ էանց ի կողմն Շարուրայ և երթեալ ի յԱշտարակ անուն գաւառն, որ յայնկոյս էջմիածնայ՝ եհար զբանակն: Եւ զԶօհրապ խանն³¹⁸ ընդ երկու գունդ գինուորաց (սարբազ) և չորս թնդանօթաց նշանակեաց վասն պաշարման էջմիածնայ, յորում կային հինգ հարիւր զինուոր ռուսաց: Զօհրապ խանն սկիզբն արար ռմբաձգութեան յէջմիածին, բնակիչք որոյ ի ղեներալ Կրասոպսկոյն, որ էր յԱպարան, խնդրեցին զօգնութիւն:

Յիշատակեալ ղեներալն առանց յետաձգութեան, առեալ զչորս բատալիօն զօրս ի միասին ընդ քանի մի թնդանօթաց, ել յօգնութիւն զօրացն և բնակչաց, եղելոց յէջմիածին:

(57ա) Ուրանօր ընդ զօրաց ռուսաց գոռ պատերազմի ի վեր երևեալ՝ ցուցին յերկուց կողմանց զանպատմելին քաջութիւն³¹⁹: Եւ ի նմին պատերազմի ընկալաւ զվէրս ինքն իսկ ղեներալն Կրասոպսկին: Աբբաս-Միրզայն պատերազմելով ընդ յիշատակեալ ղեներալին՝ եհաս մինչ ի մօտակայս էջմիածնի: Անդանօր ի վերայ միոյ բատալիօնի ի զօրաց ռուսաց ի սաստ-

³¹⁸ Ձոհրաբ խանը պարսից արքունիքում ծառայության մեջ գտնվող հայերից էր: Վախճանվել է 1850 թ. (տե՛ս Շերմազանեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 132-136):

³¹⁹ Օշականի ճակատամարտը սկսվել է 1827 թ. օգոստոսի 17-ին, Օշական գյուղից 2 վերստ հեռու, Էջմիածնի ճանապարհին՝ Քասաղ գետի կիրճում: Ճակատամարտում ռուսների կորուստները կազմել են 1131 սպանված և 134 անհետ կորած, պարսիկներիը՝ ավելի քան 3000 մարդ (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 517, с. 560; Нерсисян М., Ценный первоисточник об Ошаканской битве, «Историко-филологический журнал», 1978, N 1, с. 241-258):

կուլթենէ տօթոյն և ի նեղելոյ ծարաւոյ յաղթող գտեալ ցրուեաց Աբբաս-Միրզայն: Բայց և այնպէս յաղթեցաւ ի ուսաց և չուեալ անդուստ ի գաւառին Ապարանու, որ ի վեր քան զԵրևան, եհար զբանակն և սահմանելով տեղի վաճառոյ անդ: Ուրանօր և հարեալ կայծակն զբանակ Աբբաս-Միրզային մաշեաց ի հրդեհ հրոյ զքանի մի խորանս ընդ արանց ոմանց:

Յայսմ միջոցի կուսակալն Պասկեվիչ, որ կայր յամարանոցին ի Ղարաբաբայ, լուեալ զայս դիպուած՝ եթող անդէն զսակաւս ի զօրաց և ինքն ի միասին ընդ տասն և հինգ հազար զօրաց փութացաւ անդր ի հանդէս պատերազմի³²⁰: Աբբաս-Միրզայն իրազեկ զայսմանէ եղեալ անդուստ չուեաց և ընդ Երևանաւ ընդ գետն Երասխ և ընդ կողմն Բայազիտայ չոգաւ ի խոյ: Անդանօր ասաց զզրոյց ծաղու ի վերայ նորա. «Սովորեալ էիր ի կոտորել զսայլորդսն. զիա՞րդ տեսեր զթնդանօթսն Պասկեվիչի»:

Կուսակալն Պասկեվիչ անդուստ առեալ զպարսկակործան թնդանօթսն՝ ել զառաջինն ի վերայ Աստաբատ բերդին³²¹, և պաշարեալ զայն ի յերկիւղ հրացայտ թնդանօթաց և ուժաճգուլթեամբ ի նմանութիւն կարկտոյ յերկնից բաբանաց զդրունս ընդ պարսպացն ի վայր կործանեալ՝ էառ զբերդն զայն³²², յորոց և ի ձեռս անկան անչափ պաշար զօրաց, բամբակ և զանազան իրք ի ծանրոցաց բերդին: Յետ ի ձեռս բերելոյ ամենակերպ հանգստեան՝ ուղևորեցան անտի ի կողմն Երևանայ, և ընթացս քանի մի աւուրց ըստ նախընթաց օրինակի ի հրացայտ ի թնդանօթսն ցուցանելով զնմանութիւն կարկտոյ, որ սաստիկս տեղասցէ յերկնից ի բուք անտանելի, զպարիսպ

³²⁰ ԳեՅերալ Պասկեվիչի բանակը Ղարաբաբայի ճամբարից դուրս է եկել 1827 թ. օգոստոսի 29-ին (տես **Щербагов** [A.], указ. соч., с. 306):

³²¹ Զեռագրում սխալմամբ գրված է Աստաբատ, սակայն խոսքը Սարդարապատի բերդի մասին է:

³²² Սարդարապատի բերդը գրավվել է 1827 թ. սեպտեմբերի 19-ին (տես **АКАК**, т. VII, д. 521, с. 563–564; **Присоединение Восточной Армении к России**, т. II, док. № 213, с. 391–392; **Щербагов** [A.], указ. соч., с. 317):

միոյ կողման բերդին ի վայր կործանեցին և դարձուցեալ զայն ի մոխրակոյտ՝ հաւասար ընդ գետնի արարին: Բնակիչք քաղաքին թէպէտ ցուցին զբազում փոյթ (57թ) և զջանս, այլ զօգուտ ինչ ի ձեռս բերել ո՛չ մարթացան: Վերջապէս բերդն նուաճեալ եղև³²³: Հասան խանն ի միասին ընդ այլ մեծամեծաց իրանայ անկան ընդ ձեռամբ: Կուսակալն յետ կարգադրելոյ և կանոնաւորելոյ զգործսն Երևանայ, ժողովեալ զգօրս՝ ել ընդ Նախիջևան ի կողմն Խոյու և Մարանդու: Եւ զօրաց եղելոց յամարանոցին Ղարաբաբայ, որոց զօրապետ էր կնեազ Էրիսթովն, առաքեաց զհրաման, զի ելցեն ի կողմն Դավրէժայ:

Իբրև լուաւ շահգատայն ի Խոյ, թէ յիշատակեալ կնեազն ընդ զօրաց ռուսաց ընդ կողմն Մարանդու ելեալ է դէպի Դավրէժ, ինքն ևս ընդ կողմն Կիւնէոյ և Թասուջայ ել դէպի Դավրէժ, զի գոնէ զինքն հասուցեալ ի Դավրէժ՝ եղանակաւ իմն զբերդն պահեսցէ: Ի միամղոնեայ հեռաւորութեան ի Դավրէժայ եհաս համբաւ առ շահգատայն, թէ զօրք ռուսաց ընդ յիշեալ կնեազին առանց պատերազմի և արիւնհեղութեան մոլոտ գործեալ ի Դավրէժ՝ առեալ են զքաղաքն³²⁴: Մնացեալ ժողովք Աբբաս-Միրզայի ցրուեցան, և ինքն յանճարութենէ յետս դարձաւ անդուստ: Եւ թէպէտ արար զկարգադրութիւնս, սակայն բաց յայսմանէ ո՛չ եգիտ զհնար իմն այլ յօգուտ ինքեան, այն է՝ զի գիմեսցէ ինքնին իբրև անձնատուր առ կուսակալն Պասկեվիչ և անդուստ ևս առ Նորին Կայսերական Մեծութիւնն: Սմին իրի չողաւ ի Մաղաւայ: Կուսակալն Պասկեվիչ յետ ի վախճան հասուցանելոյ զգործսն Դավրէժայ՝ չողաւ ի Դուխարդան³²⁵, ուրանօր և ընդ Աբբաս-Միրզային պատահեցաւ

³²³ Երևանի բերդը գրավվել է 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 523, с. 566; Присоединение Восточной Армении к России, т. II, док. № 222, с. 400):

³²⁴ Ռուսական զորքերը Թավրիզը գրավել են 1827 թ. հոկտեմբերի 13-ին (տե՛ս АКАК, т. VII, д. 526, с. 568–569; Присоединение Восточной Армении к России, т. II, док. № 225, с. 403–405):

³²⁵ Դեհիաղդան – քաղաք Ուրմիայից դեպի արևելք, Թավրիզից 54 կմ հեռավորությամբ վրա: Այժմ վերանվանվել է Ագարշահիր:

տեսութիւն առնել³²⁶: Կուսակալն յընդունելութեան նորին ի յարգանս և ի մեծապատիւ և յամենակերպ մեծարանս չէ՞ թող ինչ զպակասութեան: Առ ժամանակ ինչ մնացին ընդ միմեանս, յորոց ի միջի ի մասին սահմանադրութեան, հաշտութեան և փոխարինի վնասուցն ի վեր երեւցան խորհուրդք և զրոյց[ք]:

Բայց Յաթալի շահն ժամավաճառ լինելով՝ ընդ այն խորհուրդ հաշտութեան ո՛չ համաձայնիր: Վերջապէս անջատեալ ի միմեանց՝ կուսակալն եմուտ ի Դավրէժ, և Աբբաս-Միրզայն իբրեւ թափառական շրջէր: Ի միջի նոցա յօդ միութեան ամուր և հաստատուն կայր: Կուսակալին ևս յայտնեցաւ, զի զհիմն այսր հաշտութեան (58ա) բացի շահէն ո՛չ ոք եղծանէ: Ուստի տարածեաց զձայն ի յերկիրսն, և զօրաց իւրոց գրելով զհրովարտակ և հրաման՝ ժողովեաց, և ասէ.

«Պարտիմք ելանել ի Թէհրան և զթագաւորանիստ զայն քաղաքն ևս առնուլ»:

Շահզատայն զամենայն զհանգամանս և զորպիսութիւնս զայսոսիկ յայտնեաց հօր իւրում, թէ.

«Կուսակալն իբրեւ զանակնկալ պատուհաս յարձակիլ ունի ի վերայ Զեր»:

Վերջապէս շահն յանճարութենէն ընդ խորհուրդ հաշտութեան համաձայնեցաւ ի Թիւրքմանչայ անուն տեղում, ուր և կարգեցաւ հաշտութիւնն³²⁷: Զգետն երասխ ընդ մէջ երկուց տէրութեանց նշանակեցին ի սահման: Եւ յօժարեալ ի տալ զեօթն քիւրիւր դրամս³²⁸ փոխարէն վնասուց՝ արարին զխորհուրդ և զգաշնադրութիւն:

³²⁶ Գեներալ Պասկևիչի և Աբբաս-Միրզայի հանդիպումը տեղի է ունեցել 1827 թ. նոյեմբերի 6-ին (տես Սкрытковский С., указ. соч., с. 45; Щербатов [А.], Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Т. 3, СПб., 1891, с. 35):

³²⁷ Թուրքմենչայի պայմանագիրը կնքվել է 1828 թ. փետրվարի 10(22)-ին: Ռուսաստանի կողմից այն ստորագրել է Ի. Ֆ. Պասկևիչը, իսկ Պարսկաստանի կողմից՝ Աբբաս-Միրզան (տես Договора России с Востоком, с. 214–227):

³²⁸ Պետք է լինի 10 քորուր, որը հավասար էր 20 մլն արծաթ ռուբլու (տես Договора России с Востоком, с. 218):

Զերկիրն խոյայ ետուն ի գրաւ մինչ ցտալն նոցա զխոս-
տացեալ ղարամաթն* : Եւ կուսակալն յետ ստանալոյ զայն՝ ետ
նոցա զխոյն, և ինքն առեալ զզօրս՝ ղարձ արար ի Տփլիս³²⁹ :

ՎԱԽՃԱՆ

* Ղարամաթ – պարսկ. «տուգանք, փոխհատուցում»:

³²⁹ Այստեղ հարկ է նշել, որ գեներալ Պասկևիչը Թիֆլիս է վերադարձել պայմա-
նագիրը կնքելուց հետո և արդեն 1828 թ. ապրիլին գտնվում էր այնտեղ (տես
ԱԿԱԿ, տ. VII, ճ. 579, շ. 614), իսկ խոյի գավառում ռուսական զորքերը մնացել են
մինչև ռազմատուգանքի լրիվ վճարումը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ձեռագրեր

1. Ժողովածու, Մատենադարան, ձեռագիր N 7816:
2. Կոստանեանց Ա., Պատմութիւն Արցախի, Մատենադարան, ձեռագիր N 7822, 7823:
3. Կոստանեանց Ա., Ժողովածու, Մատենադարան, ձեռագիր N 3881:
4. Միրզա Աղիգեոզալ-բէկ, Ղարաբաղ-մամէ, Մատենադարան, ձեռագիր N 4463:
5. Յակոբ Զաքարեան Շուշեցի, Պատմութիւն գաւառին Արցախու, Մատենադարան, ձեռագիր N 2734:
6. Յաղագս պատմութեանցն Պերսիոյ երկրին սկսեալ Շահ Սուլթան Դուսէինիցն մինչև ցայսօր, Մատենադարան, ձեռագիր N 9648:
7. Սարգիս Ջալալեանց, Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից, Մատենադարան, մանրաժապավեն N 367:
8. Վարդան Օծնեցի, Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի Մեծի և Փոքու, Մատենադարան, ձեռագիր N 4331:
9. Վարդան Օծնեցի, Արծանագրութիւնք Անի քաղաքի, եկեղեցեաց և վանօրէից Շիրակ և Արշարունի գաւառաց, Մատենադարան, ձեռագիր N 4464:

2. Գրականություն

1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմ., առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Ե., 1973:
2. Ալիշան Ղ., Արցախ, Ե., 1993:
3. Արասխանեանց Ա., Կովկասը հարիւր տարի առաջ: Շահ Աղա-Մահմադ-խանը Թիֆլիսում, «Մուրճ», 1895, N 9–10, էջ 1260–91:
4. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2005:
5. Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Կ. Բ, Թիֆլիս, 1907:
6. Բարխուտարեանց Մ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Ե., 1999:
7. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ա–Բ, Կրատ. Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1893:
8. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Կրատ. Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1894:
9. Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ–ԺԹ դար, Կրատ. Գիւտ Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912:
10. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Ե., 1982:
11. Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», Տփլիս, 1877–1878, N 2, էջ 389–404:
12. Երիցեան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիզ, 1894:
13. Թումանեանց Յ., Մի պատմական յիշատակութիւն Աղայ-Մահմադ-խանի մասին, «Բանասէր», Պարիս, 1903, թիւ 6–7, էջ 209–213:
14. Լալայան Ե., Երկեր, Կ. 2, Ե., 1988:
15. Լեո, Երկերի ժողովածու, Կ. 3, գիրք 2, Ե., 1973:
16. Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999:
17. Կեանք գեներալ-լէյտենանտ կնեազ Մատաթովին, Շուշի, 1870:
18. Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պր. Ա, Վաղարշապատ, 1913:

19. Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունն ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյանի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1999, N 2–3, էջ 342-358:
20. Կոստիկյան Բ., Իրանի պալատական պատմագիր Սարավին Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. Ղարաբաղյան արշավանքի մասին, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXVIII, Ե., 2011, էջ 336-349:
21. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը (1801–1879 թթ.), Ե., 1959:
22. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2, Ե., 1934:
23. Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795–1797 թթ.), աշխ. Ռ. Տ. Տիտանյանի, Ե., 1981:
24. Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք I, Ե., 2010:
25. Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին, Գյումրի, 2005:
26. Հանուկ, Պատմագրութիւն վարուցն եւ գործոց Նաղըր շահ թագաւորին Պարսից, Մաղրաս, 1780:
27. Դուլյան Ա., Արցախի և Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Ե., 2001:
28. Մաղալեան Ա., Յակոբ Ջաքարեանի «Պատմութիւն գաւառին Արցախու» աշխատութիւնը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիւ 1–12, էջ 317-394:
29. Մաղալյան Ա., Փաստաթղթեր Արցախի գործիչների և Աբբաս-Միրզայի 1826 թ. հանդիպման հետևանքների վերաբերյալ, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2006, N 1, էջ 3-19:
30. Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Ե., 2007:
31. Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը, «Հայոց պատմության հարցեր», N 10, Ե., 2009, էջ 87-112:
32. Մաղալեան Ա., Միրզա Աղիգեօզալ-բեկի «Ղարաբաղ-նամե» աշխատութեան տեղեկութիւններն Արցախի մելիքութիւնների մասին, «Հանդէս ամսօրեայ», 2011, թիւ 1–12, էջ 375-408:
33. Մաղալյան Ա., Մելիք-Եգանի նորահայտ թրերի արձանագրությունները, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2013, N 2, էջ 180-192:

34. Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2014, N 1, էջ 183-195:
35. Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., հ. I, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Ե., 1951:
36. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Հ. Փափազյանը, պր. I, Ե., 1956, պր. II, Ե., 1959:
37. Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտակներ, կազմեց Զ. Կոստիկյանը, պր. III, Ե., 2005, պր. IV, Ե., 2008:
38. Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Գ, Ե., 1955:
39. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000:
40. Նադիր շահի դարաշրջանի պատմագրական հուշարձանները, աշխ. Ա. Մաղալյանի, Ե., 2010:
41. Շահագիզ Ե., Հին Երևանը, Ե., 2003:
42. Շերմազանեան Գ., Նիւթեր ազգային պատմութեան համար: Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոստով (Դոնի վերայ), 1890:
43. Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Սաֆարյան Վ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, «ԼՂՀ. անցյալը, ներկան և ապագան», ԼՂՀ կազմավորման 15-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 434-445:
44. Պողոսյան Ֆ., Խամսայի մելիքների իրավունքներն ու պարտականությունները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1966, N 1, էջ 197-208:
45. Պոտտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Ե., 1974:
46. Սևյան Վ., Շուշի, Ե., 1991:
47. Տեր-Ավետիսյան Ա., Նադիր շահի արշավանքները (ըստ Հակոբ Շամախեցու), Ե., 1940:
48. Տեր-Մկրտչեան Կ., Դօփեանք եւ Մելիք-Շահնազարեանք, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պր. Բ, էջմիածին, 1914:
49. Տիտանյան Ռ., Վարդան Օծնեցին պարսիկների 1795–1797 թթ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, N 3, էջ 211-222:
50. Րաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987:

51. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, կազմեցին՝ Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Ե., 1965:
52. Փափազյան Հ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունը, «ԼՂԳ», 1985, N 5, էջ 75-78:
53. Բյուշուք Արուրին, Պատմություն Թախմազ Ղուլու, «Մատենադարանի գիտական նյութերի ժողովածու», N 1, 1941, էջ 101-128:
54. Բյուրքյան Ա., 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը, Երևան, 2000:
55. Абдул-Латиф-эфенди, История Шекинских ханов, Баку, 1926.
56. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), тт. I—VII, Тифлис, 1866—1878.
57. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. I, Ереван, 1964.
58. Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Ереван, 1990.
59. Ахмед-бек Джаваншир, О политическом существовании Карабахского ханства (с 1747 по 1805 год), Баку, 1961.
60. Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.
61. Балаян Б., Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России, Ереван, 1988.
62. Бартоломей Ф., Посольство князя Меншикова в Персию в 1826 году, «Русская старина», СПб., 1904, N IV, с. 65—92.
63. Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, ч. I, Тбилиси, 1950.
64. Берже А., Посольство А. Ермолова в Персию (Исторический очерк), СПб., 1877.
65. Берже А., Фетх-Али-шах и его дети, «Русская старина», СПб., 1886, N VI, с. 549—562.
66. Блиев М., Дегоев В., Кавказская война, М., 1994.
67. Босворт К., Мусульманские династии. Перевод с английского и примечания П. Грязневича, М., 1971.
68. Гордин Я., Ермолов, М., 2012.

69. **Гржегоржевский И.** Генерал-лейтенант Клюки-фон-Клугенау. Очерк военных действий и событий на Кавказе, 1818–1850, «Русская старина», СПб., 1874, т. XI, с. 131–152; 497–515.
70. Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефович, СПб., 1869.
71. Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Н. Гамрекели, Тбилиси, 1968.
72. **Дубровин Н.**, Закавказье от 1803–1806 года, СПб., 1866.
73. **Дубровин Н.**, История войны и владычества русских на Кавказе, т. III, СПб., 1886.
74. **Дубровин Н.**, Георгий XII последний царь Грузии и присоединение ее к России, СПб., 1897.
75. Жизнеописание Ага-Магомет-хана Каджара, СПб., 1835.
76. Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова, СПб., 1874.
77. Записки А. П. Ермолова. 1798–1826 гг., М., 1991.
78. Ислам. Иллюстрированная энциклопедия, М., 2011.
79. История Азербайджана, т. I, Баку, 1958.
80. История Ирана, М., Издательство МГУ, 1977.
81. **Кюркчян А.**, Русско-иранская война, 1826–1828. Новые концепции современной историографии, Ереван, 1991.
82. **Магальян А.**, Арцахские меликства и возникновение Карабахского ханства, «Русский сборник», т. VIII, М., 2010, с. 7–25.
83. **Магальян А.**, Судебное дело Кусапатских Атабескианов (1852–1855), «Русский сборник», т. XI, М., 2012, с. 68–100.
84. **Магальян А.**, Арцахские меликства и меликские дома в XVII – XIX вв., Ереван, 2012.
85. **Магальян А.**, Труд Василия Братищева о Надир-шахе, «Армения – Иран: История. Культура. Современные перспективы взаимодействия». Сборник статей. М., 2013, с. 91–93.
86. **Магальян А.**, Фальсификация истории меликств Арцаха в азербайджанской историографии, «Вестник Матенадарана», N 20, 2014, с. 83–94.

87. **Магальян А.**, Армянский княжеский род Асан-Джалалыанов в XVII – XIX веках, «Генеалогия народов Кавказа. Традиции и современность», вып. VII, Владикавказ, 2015, с. 61–85.
88. **Мадатова С.**, Князь В. Г. Мадатов, «Русская старина», СПб., 1873, т. VII, N I, с. 85–102.
89. **Маркова О.**, Восстание в Кахетии в 1812 г., М., 1951.
90. **Минкевич-Мустафаева Н.**, **Ахмедова С.**, Мавзолей семейства Мирзы Адигезаль-бека, «Доклады АН Азерб. ССР», 1948, N 5, с. 220–225.
91. **Мирза Адигезаль-бек**, Карабаг-наме, Баку, 1950.
92. **Мирза Джамал Джеваншир Карабагский**, История Карабага, Баку, 1959.
93. **Михайловский-Данилевский А.**, Описание турецкой войны в царствование императора Александра, с 1806-го до 1812-го года, ч. I–II, СПб., 1843.
94. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий, т. I, составитель Ю. Барсегов, М., 2008.
95. **Неверовский А.**, Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан до уничтожения влияния лезгинов на Закавказье, СПб., 1848.
96. **Нерсисян М.**, Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествии А. П. Ермолова в Иран в 1817 г., «Историко-филологический журнал», 1967, N 1, с. 105–116.
97. **Нерсисян М.**, Ценный первоисточник об Ошаканской битве, «Историко-филологический журнал», 1978, N 1, с. 241–258.
98. **Нерсисян М.**, А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770–1780-х годах, Ереван, 1981.
99. Новая история стран зарубежного Востока, т. I, М., 1952.
100. **Орбели И.**, Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления, М.–Л., 1961.
101. Очерки истории Грузии, т. V, Тбилиси, 1990.

102. **Петрушевский И.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949.
103. **Погодин М.**, Алексей Петрович Ермолов. Материалы для его биографии, М., 1864.
104. **Потапов Г.**, Персидская империя. Иран с древнейших времен до наших дней, М., 2013.
105. **Потто В.**, Кавказская война. Т. 1. От древнейших времен до Ермолова, М., 2007.
106. **Потто В.**, Кавказская война. Т. 2. Ермоловское время, М., 2007
107. **Потто В.**, Кавказская война. Т. 3. Персидская война 1826–1828 гг., М., 2007.
108. **Потто В.**, Кавказская война. Т. 5. Время Паскевича, или Бунт Чечни, М., 2007.
109. **Потто В.**, Геройская оборона крепости Шуши, СПб., 1903.
110. Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов, т. I, Ереван, 1972, т. II, Ереван, 1978.
111. **Скрутковский С.**, Лейб-гвардии Сводный полк на Кавказе в Персидскую войну с 1826 по 1828 г., СПб., 1896.
112. **Стенбок Гр.**, Ага-Мухаммед-шах в Шуше, «Зурна», закавказский альманах, Тифлис, 1855, с. 255–266.
113. **Строева Л.**, Керим-хан Зенд и ханы, «Иран. История и современность». Сборник статей. М., 1983, с. 91–106.
114. **Трубецкой В.**, Бахтиары (Оседло-кочевые племена Ирана), М., 1966.
115. **Шабани Р.**, Краткая история Ирана, Санкт-Петербург, 2008.
116. **Щербатов [А.]**, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Т. 2. Август 1826 – Октябрь 1827 гг., СПб., 1890.
117. **Щербатов [А.]**, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Т. 3, Октябрь 1827 – Май 1831 гг., СПб., 1891.

118. **Kotzebue, Moritz von**, Narative of a Journey into Persia, in the suite of the Imperial Russian Embassy, in the Year 1817, London, 1819.
119. Two Chronicles on the History of Karabagh. Mirza Jamal Javan-shir's Tarikh-e Karabagh and Mirza Adigözal Beg's Karabagh-name. Introduction and Annotated Translation by G. Bournoutian, Costa Mesa, California, 2004.
120. **Mirzə Adigözəl bəy**. Qarabagname. «Qarabagnamelər», 1 kitab. Baki, 1989.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբաշիձե Ե. 74
 Աբասով Ֆ. 28
 Աբբաս III 36
 Աբբաս բէկ 78, 80
 Աբբաս-Միրզա 13, 14, 26,
 27, 55, 93, 95, 96, 105, 108,
 111, 113–116, 118, 119,
 123–128, 131–136
 Աբդուլ-Լատիֆ Էֆենդի 42
 Աբխազով Ի. 129–131
 Աբուլ Ֆաթիհ խան 72
 Աբրահամ Աստապատցի 66
 Աբրահամ 120
 Ադիգյոզալ-բեկ 3, 12–15,
 22–28, 30, 31, 43, 45, 64,
 120, 124
 Ադիլ (Ադըլ, Ատիլ) շահ 9,
 40, 52
 Ալեքսանդր I 111
 Ալի 38
 Ալի-Ղուլի շահ (տե՛ս Ադիլ
 շահ)
 Ալի-Ղուլի խան 66
 Ալլահաբ խան 126
 Ալլահղուլի սուլթան 17, 48,
 50
 Ահմեդ շահ Դուրրանի,
 Աֆղանստանի շահ 41
 Աղա Մուհամմադ խան 3,
 5–7, 19, 22, 23, 52, 65–72,
 75, 77–81, 83, 93, 115
 Աղա-Քիչի բէկ 57, 58
 Աղէքսանդր միրզա 76, 77,
 95, 96, 107
 Աղէքսանդր Պավլովիչ
 (տե՛ս Ալեքսանդր I)
 Ամիր Ասլան խան 40, 41,
 52
 Ամիր խան սարդար 13, 112,
 114, 117–119, 121–125
 Աննա-խաթուն 43
 Ասկեանդար խան 61, 63
 Արկուն խան 38
 Արքա բէկ (տե՛ս Դերգախ-
 բեկ)
 Աֆշարներ 41
 Բաբալդ (տե՛ս Մելիք-
 եգան)
 Բաբա-խան (տե՛ս Ֆաթալի
 շահ)
 Բաբայան Դ. 11

Բանգրատով (տե՛ս
Պանկրատև)

Բարաթով Ջ. 87

Բարխուտարյանց Մ. 46

Բաքիխանով Ա. 29, 60

Բեջան (Հաջի-Բեջան) խան
119

Բիքա աղա 64, 78

Բուռնության Ջ. 31

Գեորգի XII 76, 81, 86, 87

Գիւրկին խան (տե՛ս
Գեորգի XII)

Գուգովիչ Ի. Վ. 25, 103

Գուլյակով Վ. 90

Դավիթ Թագավոր 79

Դատափալ (տե՛ս Դարեջան
Դադիանի)

Դարեջան (Դարիա)

Դադիանի 76, 88, 89

Դաւիթ Միրզա 81, 82, 87,
88

Դերգախ-բեկ 52

Դուրմասով (տե՛ս

Տորմասով Ա. Պ.)

Եկատերինա II 23, 72, 75

Երմոլով Ա. Պ. 4, 26, 28,
110, 111, 118, 120, 127, 129

Զեանդ Քարիմ խան (տե՛ս
Քերիմ խան Զենդ)

Զիադօղլի խաներ 8, 36, 37

Զոհրաբ խան 133

Զոհրա-խանում 43

Զուբով Վ. 23, 72

Էգսան խան 130, 131, 133

Էնվէ 87

Էրիսթով Գ. 28, 135

Թաճմասպ II 35, 36, 45

Թեյմուրազ II 58

Թուճանով Ս. 87

Թուճանով Օ. 18, 19, 51

Իբրահիմ աղա 39

Իբրահիմ խան 6, 7, 16,
20–25, 28, 49, 50, 60–62,
64–69, 72–75, 77–80, 100,
101, 108, 115

Իբրահիմ շահ 41

Իբրահիմ սարտար 113, 131

Իբրահիմ-Խալիլ աղա 39

Իգնատիոս Թուճանով 87

Իլիին խան (տե՛ս Յուլոն
Միրզա)

Իսկեանդար միրզա (տե՛ս
Աղէքսանդր միրզա)

Իսմայիլ I 35, 36

Իսմայիլ խան 111

Իվան Ֆոն Ֆրաուենդորֆ
19

Հազարև 82, 88, 89

Հեո 9, 48

Հիսանկիչ Դ. 4, 25, 92, 96,
99, 100, 107

Հորիս Մելիքեանց 45

Խաթունցով 105

Խանդամիրեանց Կանչում
աղա 27, 115

Կանդարով (տե՛ս

Մոնտրեզոր Օսիպ)

Կլյուզենաու Կլյուկի 119

Կնորինգ Կ. 87

Կոլյուբակին Մ. 3

Կոստանյանց Ա. 49

Կովալենսկի Պ. 3, 82, 114

Կուլիկին (տե՛ս

Կլյուզենաու Կ.)

Կրաբբէ 116

Կրասովսկի 133

Հախիջան 46

Հակոբ Զաքարյան Շուշեցի
53, 115

Համչի-զատա Սալիմ փաշա
104

Հաջի Աղալար 114

Հաջի խան Շաքուեցի 113,
127

Հաջի Չալապի 6, 10, 42,
55–58

Հասան խան 13, 112, 117,
130, 135

Հասան-Ջալալեանց 47

Հասան-Ջալալյան Սարգիս
27, 116

Հերակլ II 58, 66, 69, 70, 76

Հէյտար-Ղուլի խան

Նախիջևանի 6, 17, 50, 55

Հուսեին խան սարտար 13,
107, 112, 113, 117, 122, 123,
127, 130

Հուսեին-Ղուլի խան Բաքվի
24, 102, 103

Հուրզադ խանում 49

Ղաջարական արքայատոհմ
22

Ղարա մայիօր (տե՛ս

Մոնտրեզոր Օսիպ)

Ղուկաս Կարնեցի

Կաթողիկոս 66

Ղուկաս վարդապետ 45

Ճավատ խան (տե՛ս Զաւատ
խան)

Ճավճավաճե Գ. 82

Մադաթով Պետրոս բէկ 118
 Մադաթով Վ. 27, 30, 118,
 120–130
 Մալիք Սայի (տե՛ս Մելիք-
 Եսայի)
 Մահամատ Հասան խան
 (տե՛ս Մուհամմադ Հասան
 խան Ղաջար)
 Մադալյան Ա. 32
 Մատաթով (տե՛ս Մադաթով
 Վ.)
 Մարիա Թագուհի 89
 Մելիք-Աբով Մելիք-
 Բեգլարյան 3, 96
 Մելիք-Ադամ 17–20, 48, 50,
 51, 59
 Մելիք-Ալլահդուլի 48
 Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-
 Զալալյան 17, 50
 Մելիք-Ալլահվերդի 47
 Մելիք-Ադամ 46
 Մելիք-Ավան 46
 Մելիք-Բեգլարյաններ 48
 Մելիք-Դանիէլ 46
 Մելիք-Եգան 8, 16, 17, 29,
 43, 45, 46, 49
 Մելիք-Եգանյաններ 45, 49
 Մելիք-Եսայի 16, 17, 49
 Մելիք-Թամրազ 51
 Մելիք-Իսրայելյաններ 48

Մելիք-Հովսեփ (Մելիք-
 Յուսուբ) 18–20, 50, 59
 Մելիք-Հուսեփն 43, 47
 Մելիք-Ղահրաման 47
 Մելիք-Մեծուռ 68, 75
 Մելիք-Միրզաբեկ 47
 Մելիք-Միրզախանյաններ,
 Խնձրիստանի 47
 Մելիք-Միրզայ-խան 47
 Մելիք-Մուգաֆֆար 46
 Մելիք-Շահնազար 9–12,
 43, 44, 47, 49, 53
 Մելիք-Շահնազարեանք 46
 Մելիք-Շահնազարով Ա. 11
 Մելիք-Ուսուբ (տե՛ս Մելիք-
 Հովսեփ)
 Մելիք-Պապի 46
 Մելիք-Վանի Աթաբեկյան
 27, 116
 Մելիք-Փաշա (Փաշիկ) 46
 Մեհտի-Ղուլի խան 4, 12–
 14, 28, 80, 101, 109, 110,
 112, 114, 116, 120, 125, 130
 Մենչիկով Ա. Ս. 112
 Մէլիք-Իվան Աթաբէկեանց
 (տե՛ս Մելիք-Վանի)
 Մէլիք-Շահնազարեան
 Զիւմշուտ 49, 109
 Մինսչիկով (տե՛ս Մենչիկով
 Ա. Ս.)

Միր Մուստաֆա խան

Թալիշի 73

Միրզա Ադիգյոզալ-բեկ 3–

8, 11, 12, 14, 16, 18, 20, 22,

28, 29, 31, 33, 35, 38, 45,

46, 86

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով

16, 21, 24, 31, 39, 48, 49

Միրզա Սեյիդ Մուհամմադ

(Միր-Սեյիդ) 41

Միրզաբեկ Մելիք–

Շահնազարյան 47

Միրզախան Մելիք–

Միրզախանյան 18

Միրզա Աբիլ–Հասան խան

109

Միրզա-Աբբաս 35, 36

Միրզա-Յուսուֆ 129

Միր-Հասան խան Թալիշի

116

Մհամմատ բէկ 80

Մհամմատ խան 131

Մհամմատ շահ (տե՛ս Աղա

Մուհամմադ խան)

Մհամմատ Թաֆի բէկ 78,

80

Մհամմատ Հասան աղա 80

Մհամմատ Հիւսէին 79, 101

Մհամմատ-Ջաման խան

121, 122

Մհամմատ-Էմին խան 131,

132

Մհամմատ-Միրզա 121–125

Մոնտրեզոր Օսիպ 96

Մուհամմադ Հասան խան

Ղաջար 19, 20, 52–55, 65

Մուհամմադ խան 92, 93

Մուհամմեդ Ալի Միրզա

106

Մուստաֆա խան 64, 65

Մուստաֆա խան Շիրվանի

13, 66, 67, 101, 102, 108,

110, 113, 116, 117, 127

Մօլլայ Փանահ Վաղըֆ

(տե՛ս Վագիֆ)

Յուլոն Միրզա 76, 87

Յուսուֆ Ալի խան

Ջալաիրի 41

Նադիր շահ 8, 9, 17, 20, 29,

35–37, 39–41, 45–49, 52,

58

Նազար-Ալի խան Մարանդի

119, 123–125

Նազիմկա (Նազիմով) 114

Նայիր բէկ 99

Նայիր-Սուլթան (տե՛ս

Աբբաս-Միրզա)

Նասիր բէկ 96

Նասիր խան 77

Նասր էդ-Դին շահ 119

Ներուսին 105

Ներսիսյանց Հ. (տե՛ս

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով)

Նիզամի 4, 57, 125

Նոսկով 129

Նուսխալ խան 64

Շահ Թահմասուր (տե՛ս
Թահմասպ II)

Շահբադ խան Դումբուլի
խոյի 21, 63

Շահռուխ Միրզա, Նադիր
շահի թոռ 41

Շահսևան Աթա-խան 77

Շահվերդի խան Գանձակի
19, 55, 56

Շերիֆ փաշա Ախալցխայի
107

Չելյակ, մայոր 119

Չինկիզ խան 38

Չոբանյան Պ. 11, 12

Չոլակաև Ի. 87

Պանկրատև 129, 130

Պասկևիչ Ի. Ֆ. 14, 27, 28,

125–130, 132, 134–137

Պավել I 23, 75, 81

Պավլովիչ (տե՛ս Պաուլուչչի
Ֆ.)

Պատկանյան Ս. 71

Պաուլուչչի Ֆ. 13, 25, 107–
109

Պետրոսեան Պ. (տե՛ս Պավել
I)

Պետրոսյան Հ. 43

Պոտյոմկին Գ. 16

Պոտտո Վ. 13

Պոնաբորտ Նաբալիոն 109

Ջաբջաբադէ Փարսուան 82

Ջալալյանց Ս. 45, 48

Ջավահիր խանուս 74

Ջալաա խան Գանձակի 68,
73, 75, 91, 92, 108, 117

Ջաֆար-Ղուլի աղա 108

Ջէնկիզեան տոհմ 38

Ջինլու 15, 54

Ջիվանչիր 20, 38–42, 44,
115

Ռեուտ Ի. 26, 115

Ռտիչչև Ն. Ֆ. 25, 109, 110

Ռուստամ (Ռոստոմ) բէկ 96

Սալիմ խան Շաքիր 7, 100,
117

Սատղ խան Շաղաղի 79, 80

Սարիջալու 38

Սարուխան յուզբաշի 27,
30, 120

Սևարսամիձե Լ. 117
 Սաֆար Ալի բէկ 78–80
 Սաֆար Ալի բէկ 113
 Սաֆար յուզբաշի 26, 115
 Սաֆաւիեայ Թադաւոր 37
 Սաֆաւիեայ տոհմ 35, 36
 Սեֆի-էդ-Դին, շեյխ 35
 Սէյիդ Մհամմատ Իւրֆի 67
 Սևիզե (Սուիզայ) Միրզա
 (տե՛ս Սևարսամիձե Լ.)
 Սիմեոն Երևանցի 20, 59
 Սիւլէյման բէկ 13, 114
 Սիւլէյման խան Շաքուեցի
 77
 Սոլոմոն II 69, 107
 Ստենբոկ Գ. 79
 Սուետով 103, 104
 Սուլէյման փաշա 74
 Սուվորով Ա. 11, 16

Վազիֆ, բանաստեղծ 68,
 72, 80, 81
 Վալի 57, 69, 71, 73, 75, 76,
 80, 81, 87
 Վախթանգ VI 88
 Վարդան Օձնեցի,
 պատմագիր 5, 6
 Վիդադի (Վտատի),
 բանաստեղծ 80, 81
 Վորոնցով Մ. Ս. 3, 12

Տամուրչի-Հասանլու 15, 54
 Տիգրան Մեծ 42
 Տիտանյան Ռ. 5, 7, 70, 79
 Տորմասով Ա. Պ. 25, 106–
 108

Բաֆֆի 12, 43, 48
 Բէուլթ (տե՛ս Ռեուտ Ի.)

Յիցիանով Պ. Դ. 7, 24, 88,
 89, 91–96, 98–103
 Յիցիշվիլի Պատա 88

Ուլուբար 50
 Ուկիւրլու խան Գանձակի
 117
 Ումմա խան 23, 64, 73, 74,
 78, 82, 83–86
 Ուսուբ փաշա 105

Փաթալի խան 59–62
 Փաթալի շահ Ղաճար (տե՛ս
 Ֆաթալի շահ)
 Փանահ Ալի բէկ (տե՛ս
 Փանահ խան)
 Փանահ խան 6, 9–11, 14–
 22, 28, 39–42, 47, 49–52,
 55, 58–64
 Փարնուզ խան 76
 Փիրկուլի մարզպան 95–98

Քաղմ խան Ղարադաղի 6,
55

Քարիմ խան 6, 55

Քեանկեարլու 15, 54

Քերիմ խան Զենդ 20, 21,
54, 55, 61–63, 65

Քիւֆիրլու օղլի 48

Քյաբիրլու 9

Քյազիմ խան 21, 41, 63

Քյալբալի խան

Նախիջևանի 93

Օթուզիքի 41, 42, 44

Օման իսերխեուլիձե 58

Օմար խան (տե՛ս Ումմա
խան)

Օրբելի Հ. 32

Օրբելիանով 90

Ֆազլալի բէկ 39

Ֆաթալի խան Աֆշար 6,
20, 21, 58, 59, 62, 63

Ֆաթալի շահ 28, 81, 92, 95,
106, 110, 114, 127, 136

Ֆուլակով 90

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբասաբադ (Աբասապատ,
Աստապատ) 28, 131, 132
Աբավարտ 35
Ազարչահր 135
Ալազան գետ 90
Ալիքեհազիգ (Արասպարլու)
125
Ախալցխա 3, 74, 107
Ախալքալաք 3, 104
Ախմետա գյուղ 108
Ախսկա (տե՛ս Ախալցխա)
Ախստաֆա 121, 122
Ախտալա 74
Ահաթ 70
Ահար 127–129
Աղ քարվանսարա (տե՛ս
Սպիտակ պանդոկ)
Աղաքօրփի 60
Աղդամ 39, 42, 63, 124
Աղլաղան լեռ 98
Ամարաս 50, 115
Այրուժ 123
Անգլիա 111
Անդրիանոսլու 104
Անդրկովկաս 5, 22–24, 75
Անի 5
Աշտարակ 133
Ապարան 117, 133, 134
Առաջածոր 50
Ասլանդուղ 128
Ասկերան 20
Ասպահան 61, 63
Աստաբատ 134
Ավար Կալառ 64, 73, 78
Ավեստարանոց 114, 118
Ատրապատական 37, 39, 52,
58, 61, 64–66, 77
Արագլի գետ 71
Արաղ 20, 52, 64–66
Արասբար 39
Արարատ 95
Արաքս 27, 37, 127, 128, 131
Արդեբիլ 64
Արդու 45
Արիքլու լեռ 130
Արշարունի Կալառ 5
Արտավիլ 52, 64, 114, 127
Արցախ 2, 7, 9–12, 15, 17,
18, 26, 29, 45, 48, 49, 54,
118, 127, 139
Արփաչայ 105
Աֆղանստան 41

Բաբաժանաձոր 45
 Բալաքան (տես Բալաքեան)
 Բալաքեան 6, 77, 78, 80, 89,
 90
 Բալլուղայա (Ուլու-պապի
 բերդ) 50
 Բալլուջա 59
 Բամբակ 117
 Բայազիտ 134
 Բայաթ 9, 10, 16, 42
 Բայդար 57, 58
 Բաշաչուղ 58, 69, 87, 96,
 101
 Բարկուչաթ 54
 Բաքու 24, 28–31, 46, 64,
 101–103, 108, 121, 125
 Բոլնիս 3
 Բոչչալու 37, 76, 96, 99,
 106, 118
 Բորչալու (տես Բոչչալու)

 Գանձակ 5, 6, 8, 19, 27, 35–
 38, 51, 52, 54–56, 58, 64,
 68, 70, 73–75, 85, 91, 92,
 96, 100, 108, 117–119, 121–
 125, 127
 Գանձասար 27
 Գեղամա լեռ 98
 Գեղարքունիք 47
 Գերանբոյ 5
 Գիլան 54

Գյանջա (տես Գանձակ)
 Գյուլիստան 3, 10, 18, 26,
 48, 51, 109, 110
 Գյումուշխանե 74
 Գյումրի 117

 Դաղստան 23, 83, 89
 Դաշտային Ղարաբաղ 14
 Դավրեժ 54, 64, 74, 112,
 125, 128, 129, 135, 136
 Դարբանդ (տես Դերբենդ)
 Դեհխարղան 135
 Դերբենդ 66, 72
 Դիզակ 8, 16–18, 29, 45, 49,
 115
 Դիզաղ (տես Դիզակ)
 Դմանիս 119
 Դոդ (տես Տոդ)
 Դուխան (տես Դուշեթ)
 Դուխարղան (տես
 Դեհխարղան)
 Դուշեթ գաւառակ 71, 74

 Երևան 3, 7, 13, 14, 25, 28,
 54, 64–66, 92–95, 98, 105–
 107, 112, 117, 130, 131, 134,
 135, 141
 Երասխ գետ 65, 77, 110,
 112, 113, 127, 128, 132–134,
 137

Զաղալու 126

Զակեամ գետ 121

Զանկազուր 54, 113

Զուրնաբատ 117

Էջմիածին 93, 94, 98, 133,
134

Թալիշ 8, 20, 40, 48, 50, 51,
59, 65, 66, 73, 74, 113, 116,
127

Թալա 90

Թախթ-ե Թովուզ 127

Թասուջ 135

Թավրիզ 28, 64, 96, 114,
119, 129, 136

Թարթառ գետ 48, 54, 77,
125, 127

Թարնակյուտ 10, 42, 52, 53

Թաւուզ գետ 58

Թեկավ 76

Թեհրան 20, 103, 136

Թիֆլիս 3, 20, 22–24, 66,
71, 82, 87, 98, 109, 110, 117,
120, 137, 139

Թուրքիա 108

Թուրքմենչայ 28, 137

Թփիսանա 115

Իմարեթ 22, 63

Իմերեթ 69

Ինճա գետ 70, 127

Իորի (Ղըբըր) գետ 83

Իստրաբատ 54

Իտալիա 108

Իրան 3, 4, 8, 9, 14, 19, 22,
27, 35, 36, 39, 41, 52, 54,
55, 61, 64, 66, 68, 74, 81,
93, 103, 106, 109–112, 127–
131, 135

Իւնջա գետ (տե՛ս Ինճա)

Լանքարան 113

Լինիա 87

Լոռի 38, 45

Խազիճաղայեայ 27, 115

Խաթուն-արխ 19, 20, 54, 55

Խամսա 8, 9, 15, 37, 41–44,
49, 53

Խաչեն 8, 10, 17, 18, 47, 50,
120

Խնածախ 48

Խնձրիստան 17, 47

Խոյ 21, 63, 64, 74, 134, 135,
137

Խոջալու 59

Խորասան 8, 35, 37, 40, 41,
66

Խուդափերին 37, 54, 58,
112, 113, 129, 130

Խրամ գետ 57

Կալիֆոռնիա 30
 Կախեթ 58, 75, 76, 108, 109
 Կակաբետ գյուղ 83
 Կանիկ (Ղալիկ) գետ (տե՛ս
 Ալազան գետ)
 Կարակալճանի լեռներ 71
 Կարասու գետ 128
 Կբրա (Ղըբըր) գետ 83
 Կեաճլար լեռ 131, 132
 Կեօկչա 46
 Կիւլստան 110
 Կիւմրի 104
 Կիւնէյ 135
 Կող 108
 Կոռնիձոր 113, 114
 Կովկաս 3, 4, 7, 12, 13, 24–
 26, 28, 72, 81, 88, 103, 106,
 108, 109, 111, 118
 Կորիս 113, 114
 Կոմոուշխանն 74
 Կուչիկ 117
 Կուր 56, 57, 77, 123, 128
 Կրեկլըխանա (տե՛ս
 Կարակալճանի լեռներ)
 Կօկչա 54, 122

 Հաբու գյուղ 87
 Հաղպատ 74
 Հայաստան 6, 8
 Հասան-Սիւ 121, 122

Ղազախ 37, 57, 58, 70, 76,
 80, 91, 96, 109
 Ղարաբաղ 3–7, 9, 12–15,
 20–22, 24, 26, 28–31, 37–
 39, 44, 45, 47, 52–55, 58,
 59, 62–64, 66–68, 72, 75–
 78, 80, 81, 85, 99, 100, 105,
 108–110, 112–114, 116, 118,
 124, 125, 127, 128, 130, 131,
 133–135, 146
 Ղարադաղ 21, 41, 52, 54,
 55, 63, 64, 65, 73, 75, 128
 Ղարազազաղ (տե՛ս
 Ղարադաղ)
 Ղարաչայ 109
 Ղարաքիլիսա 13, 96–98,
 112
 Ղարս 76
 Ղափան 54
 Ղափլանքիւճ
 (Ղափլանքուճ) 64
 Ղափլաւթու 110
 Ղզըղ-ղայա 56, 57
 Ղզլար 19, 72
 Ղիրչի 108, 109
 Ղուբա 66, 117
 Ղուրսալի գյուղ 96
 Ղօզլու-չայ 130

 Ճառ 86, 89, 90

Մազանդարան 19, 52, 54
Մաղավուզ 48
Մաղարա 135
Մանքու-չար (Մինկեաչօվր)
56
Մարաղա 64
Մարանդ 125, 135
Մեղրի-կինէյ 53
Մենկեազ 97
Մեշկինյան օկրուզ 128
Մեշէկեդ 41
Մէշկին 128
Մժաւէթ 45
Միանե 64
Միրաք 117
Մուղան 7, 23, 35, 37, 45,
71, 74

Յովջան 112

Նախիջևան 13–15, 17, 43,
50, 52, 54, 55, 64, 66, 73,
74, 93, 105, 112, 114, 130,
131, 133, 135
Նուխի 113, 127

Շահբուլաղ 10, 42, 43, 53
Շահիւրթի 115
Շաղաղի 74, 79
Շամ 127
Շամախի 66, 117

Շամշատին 57, 76, 91
Շամքոր (Շամխոր) 19, 27,
30, 51, 57, 107, 123, 124,
126
Շարուր 133
Շաքի 24, 26, 58, 64, 74,
100, 101, 103, 111, 117, 118,
127, 128, 130
Շիրազ 21, 54, 63, 65
Շիրակ 5
Շիրուան 9, 13, 24, 26, 39,
42, 48, 55–57, 64, 66, 67,
73, 74, 101, 108, 110, 113,
116, 118, 127, 128, 130
Շուշի 3, 5, 6, 11, 13, 14, 17,
19, 20, 22, 23, 25–27, 29,
30, 44, 52–55, 59, 60, 66,
67, 69, 77, 78, 101, 112–116,
118, 119, 121, 125
Շուշիքենդ 27, 115
Շուրակէլ (Շօրակէլ) 13, 112,
117
Շվեդիա 108
Շօշ 20

Որմի (տե՛ս Ուրմիա)

Ջանադէլի 118
Ջարաբերդ (տե՛ս
Ճառաբերդ, Զրաբերդ)

Պարսից տերութիւն 103,
106, 109–112, 131

Պարսկաստան 13, 54, 108,
119, 137

Պետերբուրգ 88, 118

Ջւանբուլաղ 132

Ջառ 86, 90

Ջարու Թալա 77, 78

Ջերմուկի բերդ (Ջրաբերդ)
8, 18, 48, 51

Ջրաբերդ 10, 17, 18, 20, 27,
43, 48, 50, 59, 68, 116

Ռահիմլի գյուղ 5

Ռեդուտ-Կալե ամրոց 101

Ռիգա 108

Ռոստով (Դօնի վերայ) 119

Ռուսաստան 3, 13, 14, 18,
23, 24, 51, 82, 88, 89, 104,
106, 108, 109, 111, 112, 118,
133, 137

Ռուսաց տէրութիւն 73, 93,
99–101, 106, 108, 111

Սև ծով 101

Սալիեան 72

Սաղարաջու 83

Սանահին 74

Սանգյար-խան 25

Սատաղլու 99

Սատրա կամուրջ 107

Սարաբ 74

Սարգաշ 37

Սարդարապատ 28, 130,
134, 135

Սարու կղզի 103

Սաֆաւեաց

Թագաւորութիւն 35

Սեֆյան Իրան 40

Սընըղ-քյորփի 37, 57

Սիլյափ (տե՛ս Ռեդուտ-Կալե
ամրոց)

Սիսիան 13, 54, 112

Սիւնիք 133

Սղնախ 18, 19

Սյունյաց աշխարհ (գավառ)
48, 113

Սուլթանիա 110

Սալիտակ պանդոկ 130

Սողանլղ (Սողանլուղ) 58,
70

Վանքասար 42

Վարանդա 8–10, 13, 18, 43,
46, 47, 49, 114, 118

Վիեննա 7

Վրաստան 15, 19, 22–24,
37, 38, 40, 54, 58, 66–70,
73–75, 80, 82, 83, 86–92,
95, 96, 99–101, 105–107,
109

Տագանրոդ 111

Տաղիստան 64, 73, 75, 76,
81, 82, 84, 89

Տաշիր 45

Տավալու 95

Տարալակեազ 14, 130

Տիգրանակերտ 42

Տիղակ 43, 45

Տիլադարտա 115

Տոդ գյուղ 16, 45

Տփլիս 23, 37, 57, 58, 68–
71, 75, 76, 82, 83, 86–88,
92, 96–98, 100, 101, 103,
105, 106, 108, 109, 117, 118,
121, 122, 128–130, 133, 137

Ուրմիա 20, 21, 45, 58, 62,
136

Փամբակ 96, 117

Փիթ լեռ 101

Փոքր Ղարաքիլիսա 117

Քանաքեռ (Քինակիր) 94

Քասաղ գետ 133

Քարթլի 58, 86, 88

Քեալանաթ 54

Քեսասաման 76

Քերմանշահ 106

Քեօրօղլի բերդ 107

Քիրս լեռ 115

Քիւրակ-չայ (Քյուրակ-չայ)
54, 100, 125

Քիւրդաշտ (Քուրտաշտ) 64

Քոչիդ 8

Օշական 134

Օսմանեան տէրութիւն 106

Ֆրունսա 70

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳՅՈՋԱԼ-ԲԵԿԻ

«ՂԱՐԱԲԱՂ-ՆԱՄԷ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ..... 3

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳՅՈՋԱԼ-ԲԵԿԻ

ՂԱՐԱԲԱՂ-ՆԱՄԷ 33

ա) Որպիսութիւնք խանացն Գանձակայ..... 35

բ) Որպիսութիւնք խանացն Ղարաբաղու,
որոց սկիզբն է խանն Սարուշնալեաց 38

գ) Հանգամանք Փանահ խանին ընդ Խամսայ մելիքաց 49

դ) Հիմնարկութիւն Շուշի բերդաքաղաքին 52

ե) Կալանաւորութիւն Քարիմ խանին,
Քազմ խանին, Հէյտար-Ղուլի խանին
և ազատութիւն նոցա ի Հաջի Չալապէն 55

զ) Գալուստ Աֆշար Ֆաթալի խանին Ուրմեցույ
ի վերայ Ղարաբաղայ և պատերազմ նորա 58

է) Որպիսութիւնք Իբրահիմ խանին 64

ը) Յաղագս կրկնակի գալստեան Աղայ Մհամմատ շահին
ի վերայ Ղարապաղայ, և գնալոյ Իբրահիմ խանին
ի Բալաքեան 77

թ) Յաղագս կրկնակի գալստեան զօրացն Ռուսաց
յայսկոյս Կովկասու..... 81

ժ) Յաղագս գնալոյ կնեազ Յիցիանովն ի կողմն Երևանու
զկնի պատերազմի յաղթող լինելոյն
և վերադառնալոյն առանց առնլոյ զԵրևան 92

ժա) Յաղագս խաղաղութեան կնեազ Յիցիանովին
ընդ Իբրահիմ և Սալիմ խանացն..... 100

ժբ) Յաղագս կրկնակի թշնամութեան
Պարսից ընդ Ռուսաց և գրգռութեան պատերազմի 111

ժգ) Պատմութիւն այսր դիպուածոյ է յետագայս 121

ՅԱՆԿԵՐ

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ 138

Անձնանունների ցանկ..... 147

Տեղանունների ցանկ 155

ՄԻՐԶԱ ԱԴԻԳԵՈԶԱԼ-ԲԷԿ

ԶԵՐԱԲԱՂՇԱԿ

Աշխատասիրություն
ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱԼՅԱՆԻ

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Խմբագիր՝
Շապիկի ձևավորումը՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Արմեն Մալխասյան
Ռուբեն Թարումյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60×84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Ծավալը՝ 10,25 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 300: Գինը՝ պայմանագրային:

ԶԱՆԳԱԿ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՋԱՐԱՆ

ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23 25 28
Հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0440005

A π
108996

2017/11/14
1089993916846801